

Нурали Қобул
ОҚ КАПТАРЛАР

ХИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР
ЭССЕ

ТОШКЕНТ «ЎЗБЕКИСТОН» 1990

Ўз
Қ 52

Муҳаррир — А. Ҳакимжонова

Қобул, Нурали.
Қ52 Оқ каптарлар: Ҳикоялар. Қиссалар. Эссе.— Т.1
Ўзбекистон, 1990.— 256 б.

ISBN 5-640-00552-1

Ватан... табиатдан бошланади. Табиатни ҳис эта олган бола қалбида Ватан туйғуси тез ва бутун шаклланади. Ушбу ҳикоя ва қиссаларни ўқиган ўқувчи беихтиёр ҳалоллин, самимият ва садоқат каби юксак инсоний эътиқодлар ҳақида ўйлай бошлайди. Инсон она заминнинг бир ватан эканлиги, унинг тақдирига жавобгар эканлиги ҳақида мушоҳада қила бошлайди.

Қобул, Нурали. Белые голуби; Рассказы, Повести.

Ўз2

№ 526—90
Навий номи ЎзССР
Давлат кутубхонаси.

ISBN 5-640-00552-1

Қ $\frac{4803620201-117}{М 351(004)90}$ 90

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1990 й.

Ҳикоялар

ДУНЁТЕПАНИНГ ДЕВИ

Бу тепа ҳақида илк бор энамдан эшитганман. Даҳшатли, ичида ёввойи мушуклар бетиним миёвлаб юрадиган жар ёқасига жойлашган тепанинг номи ҳам қизиқ — Дунётепа. Тепа остида беҳисоб тилла тўла кўзалар бўлиб, бу кўзаларни бир кўзли баҳайбат қора дев қўриқлармиш. Шунинг учун унинг номини Дунётепа деб аташаркан. Тепанинг кун ботиш томонида ғор бор. Одамлар бу ғорни Абдурахмоннинг ғори деб аташади. Бунга сабаб — қишлоғимизда ҳеч ким билан гаплашмай, ўзи билан ўзи уришиб юрадиган Абдурахмон исмли ориқ, эти суюгига ёпишган, бир қарашда бутун юзи иккита кўздан иборат бўлиб кўринадиган бу одам ҳеч кимга қўшилмасди. Ҳеч ким унинг бирор жойда ишлаганини эслолмайди. Лекин қандай қилиб кун кечиришини биз ўйламасдик ҳам, ақлимиз ҳам етмасди. Лекин уззукун тоғдан ўтин ташийдиган ориққина, кичик жуссали отаси бўларди. Энди билсам, ёши бир ерга бориб қолган бўлса ҳам уни ўтин сотиб, отаси боқар экан.

Абдурахмон ҳар куни гоҳ тушгача, гоҳ тушдан кейин бориб ўша ғорни қазир, эринмай челақда тупроқ ташиб чиқарарди. Гоҳида кап-катта одам, ўзи ташиб чиққан нам тупроққа ағнаб ўйнардди. Бундай пайтларда энамнинг: «Абдурахмонга яқинлашманглар, уни жинни бор, болалигида дев айлантирган», деган гаплари эсимга тушиб кетарди. Гоҳида у ғорга кириб кетганича ғойиб бўлиб кетар, биз уни кута-кута тоқатимиз тоқ бўларди. Қанчалик довьорак-а, у одам, қани энди биз ҳам шундай бўлсак, дея ўйларди барча болалар.

Жарликнинг ғорга қарама-қарши томонида кенг ясси текислик бор эди. Бир вақтлар бу текисликка колхоз қовун эккан экан. Шунинг учун бу ерни одамлар «колхоз қовун эккан жой», дейишади. Биз ана шу томондан жарлик ёқасига келиб, Абдурахмоннинг ғор қазиини кузатардик. Албатта, буни Абдурахмонга ҳам, ота-оналаримизга ҳам билдирмасдик. Билиб қолишса, бу атрофда қўзи боқишдан маҳрум бўлардик.

Қишлоқда ҳамма ғорда дев борлигини билар ва у ҳақда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган афсоналарни айтишарди. «Дунётепанинг деви бор», деган аллақандай мудҳиш қўшиқ ҳам элас-элас эсимда.

Энамнинг Янгибой исмли укаси бўлиб биринчи марта ғорни ўша киши қазиган экан. Ғорни қазий бошлаганининг еттинчи кунда битта сопол кўза топибди. Кўза олтинга лиқ тўла экан. Олтинларнинг ёғдусида ғор ёришиб кетибди. Шунда ғорнинг тўрида важоҳат билан ташланишга чоғланиб турган бир кўзли дев кўриниб кетибди. Янгибой кўзани кўтарганича ташқарига отилибди. Шу чоқ алланимага чалишиб йиқилибди. Кўза сойга отилиб кетибди. Кўзадаги олтин кулга айланиб, ҳар томонга сочилибди. Одамлар бир неча кундан сўнг ғорнинг оғзидан Янгибойнинг ўлигини топишибди. Уни дев уриб кетган экан. Ғор оғзидан одамлар узоқ вақт тилла тангалар топиб олишгани ҳақида ҳам гап-сўзлар бўларди.

Аммо телбанамо Абдурахмон ҳеч нимадан қўрқмасди. Гапнинг очиги, унга ҳаммамизнинг ҳавасимиз келарди. Даҳшатли жарнинг ёқасига нягимизни тираганча унинг ишлашини кузатардик. Жар тубида шарқираб оқаётган сой тепадан қоп-қора чизиққа ўхшаб кўринадди. Ер ҳайдаётганда сойга юмалаб кетган колхоз тракторининг мажақланган қисмлари каттакон тошни эслатади. Шу трактор юмалаб кетгандан сўнг ясси тепаликка ҳам қовун экмай қўйишган. Дунётепанинг кунботиш томонини қоплаган илонизи йўллар сойдан тўппа-тўғри тепаликка чиқади. Бу йўллардан сурувлар сувга тушадди. Дунётепа атрофидаги чўпонлар сурувларини доимо шу сойдан суғоришади.

Биз Абдурахмон йўқ пайтини пойлаб, ғорга кирганмиз. Бироқ охиригача боришга юрагимиз дов бермади. Чироқ дудидан ғор ичи қоп-қора тусга кириб қолган бўлиб аллақандай сувнинг оқишигами ёки отларнинг дупурига ўхшаш товуш келарди. Узоғи билан икки-уч

метр чамаси ичкарига кирдик. Шунда кимдир: «Келди-и», дея ташқарига отилди. Бир-биримизни йиқитиб, ҳаммамиз ташқарига қочдик. Узоқроққа бориб, дев чиқиб қолар деган умидда яшириниб, узоқ пойладик. Аммо у чиқмасди. Бундай воқеалар шу алфозда тез-тез такрорланиб турарди.

Мен бир кўзли девни жуда кўп ўйлардим. Дев кўри-ниб қолар, деган ўйда кўзиларимни ҳаммадан бурун ҳайдаб кетардим. Аям сигир ва эчкиларни соғиш учун турганида мени ҳам уйғотарди, эрталаб мол ораламасдан сув олиб чиқиш учун сойга тушарди. Мен ҳам аям билан бирга тушиб, бетимни ювардим ва энам юзларини ювадиган кўзани сувга тўлдириб чиқардим. Кўзиларни ҳайдаб кетиш олдидан аям яримта нон ва ичида повидлоси бор конфетдан санаб ўнта берарди. Нонни чап, конфетни шира қотиб қолган ўнг чўнтагимга солардим.

— Нонни булоққа ботириб егин,— дерди аям ҳар гал жўнаётганимда.

Бу гал ким уйғотганини билмайман. Жойимдан турсам, аям эчки соғаётган экан. Ола эчкини соғиб бўлганидан сўнг яримта нон билан ўнта конфетни чўнтагимга солиб қўйди. Кўзилар ҳар доимгидай жар ёқалаб ўтлаб боришарди. Мен ҳам жар ёқасидаги одамлар камдан-кам юрадиган илонизи йўлдан кетавардим. Нима учундир, илгари юришга ҳеч юрагим бетламайдиган бу йўлдан жуда дадил юардим. «Ҳозир дев кўринса керак. Балки менга ўшқирар, бари бир жардан ўтолмайди» деб хаёл қилдим.

Доимо яширинча Абдурахмонни кузатадиган жойга етганимда кўрқув ва ҳайратдан қотиб қолдим. Қалпогим тушиб кетганидан сочларим тик турганини сездим. Форнинг оғзида икки қўлини гор деворига тираганича ўша — бир кўзли, қоп-қора, ҳаммаёғини жун босган даҳшатли дев турарди. Оёқларим жонсизланиб, ўтириб қолдим. «Мени дев урди шекилли, энди тамом». Хаёлимда шу фикр чарх урарди. Кейин нима бўлганини билмайман...

...Уйғонганимда, ичакларим тортишиб оғрир, жуда очиқиб кетгандим. Энам билан аям йиғлаб мени ўпишарди. Ҳайрон бўлдим. Бирор қариндошимиз ўлиб қолдими, дея ўйладим. Эсимга Хумор холамининг оғир касал бўлиб ётгани келди. Ёки бирор айб қилиб қўйдимми-кан...

— Сени қайтариб берган худодан ўргилай,— дер эди энам.

— Қуриб кетсин ўша зорманда қўзиларингиз,— дерди аям дадамга.

Мен ҳеч нарсага тушунмасдим. Аям овқат келтирди. Индамай овқат ея бошладим. Энам шошиб-пишиб бўлган воқеани ҳикоя қиларди. Ушанда хаёлим жойида эмасмиди ёки чарчоқданми, энамнинг ҳеч бир гапига тушунмадим.

Воқеа бундай бўлган экан. Уша кун чашшоғга яқин қўзилар соялаш учун менсиз уйга қайтишибди. Нима учундир, басма-бас маърашармиш. Энам мени қўзиларни суғормаган, деб ўйлаб сувга ҳайдаб тушибди. Улар сув ичмабди. Қўзиларни қўрага қамаб, мени кутишибди. Мендан дарак бўлмагач, қўни-қўшнилардан суриштиришибди. Ҳеч ким мен тўғримда аниқ гап айтмабди. Дарак бўлмагач, ҳар галгидек ғор атрофида ўйнаб юргандир, деб тушдан кейин қўзиларни ҳайдаб йўлга тушибди. Қўзилар ўтга оғиз урмасдан, тўппа-тўғри мен ётган жойга келишибди. Энам мени кўриб, додлаб юборибди. «Отинг ўчгур қора дев, укамни урган эдинг, яна неварамга ҳам даккинг тегдим», деб қарғанибди, йиғлабди.

Мен оёғимнинг тиззасидан пасти жарга осилиб, чалқанча ётганимча ҳушимдан кетган эканман. Тирикчилигимни кўриб, энам суюнибди. Кўтариб, уйга қайтибди. Қўзилар ҳам энамнинг ортидан эргашибди. Уйга келиб, юзимга сув сепишибди. Қўзларимни катта-катта очиб кула бошлабман. Шу кулишда икки кеча-ю кундуз кулибман. Энам, аям ва дадамлар адойи тамом бўлишибди. Икки кеча-кундуз ҳам мулла ўқибди. Дадам доктор олиб келаман, десалар, мулла кўнмабди. «Чилёсин» қилиб, қирқ кеча-кундуз ўқисак, яхши бўлади, оқ жалатли дўхтур келса жинларнинг аччиғи чиқади, кейин ҳеч ҳам яхши қилиб бўлмайди», дебди мен ёмон кўрадиган Мамарасул мулла.

Охири дадамнинг тоқати тоқ бўлиб, райондан доктор олиб келибди. Доктор бир йўла беш-олтита укол қилибди. Жимиб қолибман. Мулла ўз-ўзидан ғойиб бўлибди.

— Энди ухлади, тегманглар. Ҳаддан ташқари чарчаган, бир неча кун ухласа ҳам ажаб эмас,— дебди доктор.

Кейин энам билан аям бўлган воқеани айтиб беришибди.

— Бетини ювганмиди, — сўрабди доктор.

— Сойга тушганимда йўқ эди. Ширин ухлаётган экан, уйғотмаган эдим, — дебди аям.

— Шуннотўғри қилибсиз. Туриб, жўнаб кетганида ярим уйқуда бўлган. Юзини ювганда уйғонарди. Ярим уйқуда илгари нимани кўп ўйлаб юрган бўлса, тушдек бўлиб ҳаммаси кўзига кўринган. Натижада қаттиқ кўрққан. Бор-йўғи шу, — дебди доктор.

Яхши бўлиб кетганимдан сўнг бўлиб ўтган воқеаларни ўзимча таҳлил қилиб кўрдим. Уйғоқ пайтида юролмайдиган илонизи жар йўлларидан қандай ўтганимни эсласам юрагим орқага тортиб кетади.

Иқрорман. Ҳаммасига хаёлпарастлигим, катта-кичик воқеаларга ўта қизиқувчанлигим сабаб бўлган. Бироқ девнинг қиёфаси хотирамда шундай қуюлиб қолганки, ҳатто расмини ҳам чизиб бера оламан. Худди кечагидай эслайман. У на кулаётганга, на йиғлаётганга ва на жим турганга ўхшарди.

Ҳозир ҳам қишлоққа борганда Дунётепага бораман. Энди Абдурахмон ҳам ёрни кавламай қўйган. Аммо сойдаги мажақланган трактор ҳалиям бор. Дунётепа ҳам назаримда пасайиб қолгандай. Археологлар ҳаммаёғини кавлаб ташлашибди. Лекин у мен учун ҳамон илгаригидек сеҳрли ва муқаддас.

1977

ЕЛКАДАГИ ЮК

Онламиниз илк баҳорданоқ Мойлиқўтоннинг кун бо-тиш томонига ўтов тикиб, кўчиб чиқар, мен ҳам ёзги каникулни шу ерда ўтказардим. Дастлаб қишлоқда болалар билан тўп-тўп бўлиб ўйнаганларимни кўмсасамда, бора-бора ёлғизликка кўникиб кетардим. Сурувмиз қўтон атрофидаги кўм-кўк арчалар билан қопланган бўлиқ яйловда ёйилиб юради. Тушга яқин эса сойдан сув ичиб чиққан қўй-эчкилар қўтонни қоралаб соялашади. Сурувни ёйиб юрадиган Абдумалик чўпон эса уззукун отамга кўринмай арчанинг соясида ухлайди.

— Қўйларни бўлиқ тоғ яйловларида боқиш ҳузури жон! — деди у бир кунни кафтини тўлдириб тилининг тагига нос ташлар экан. — Сурув қимир этмай ўтлайди. Фақат шохинг пичоққа даста бўлгур эчкилар чўққига

чиқиб кетиб бир оз овора қилади-да! Узи кетганигаям майли, сурувни ҳам эргаштириб кетади лаънатилар! Отанга шу эчкиларни сотиб юборинг деб айтавериб, оғзим оғриди!

— Тўртта эчкини чўққидан ҳайдаб тушишдан бошқа ишингиз йўқ-ку? Тагин шунга ҳам норозисиз!— дедим унинг гапларига қўшилмай.

— Сен бола ҳам отанга ўхшаб жуда пухтамисан дейман-а? Мени шундан бошқа ишим борми, йўқми, қаердан била қолдинг?

— Эчкилар бўлмаса сурув юрмайди-ку?— дедим жаҳлим чиқиб.— Буни ўзингиз ҳам биласиз-ку?

— Вой-бў-ў! Аччиғинг бурнингни учида турадими дейман-а? Гапинг тўғри, икки-учта серка бўлмаса сурув силжймайди,— деди у ноҳақликни тан олиб.

Иккаламининг орамизда бундай тортишувлар тез-тез бўлиб турарди. Тўғрими-нотўғрими у доимо ўзининг гапини маъқуллатишга уринар, нима десанг тескарисини айтиб тураверади. Шунинг учун гаплашсам-да, негадир уни ёқтирмайман. Сурувни ёмон боқишига отам йўл қўймасди-ю, лекин унинг тоғ жониворларига ўтказадиган зулми мени азобга соларди. У сурувга хавф соладиган бўрилари қўрқитаман деб ялиниб-ёлвориб дадамдан ҳар кун икки-уч донадан ўқ олар ва бу ўқлар билан каклик отарди.

У каклик отишини ҳечам менга билдирмасди. Сезиб қолдимми, учириб юбораман. Шунинг учун ҳам у сурувни эрталаб, мен ўрнимдан туриб улгурмасимдан Ойқорнинг айиқлар энг кўп яшайдиган жойи — Қизилтошга ҳайдаб кетарди. Кечқурун сурувни ҳайдаб тушгандан сўнг отамнинг «Бугун сурувни қаерда ёйдинг?» деган саволига у кўзини лўқ қилиб: «Кўкқўтонда» ёки «Моҳидарада» деб жавоб берарди.

Кўпинча унинг сирини мен очиб қўяман. Шунинг учун иложи борича мени яқинига йўлатмайди. «Сен маҳмадона болани бир кун кўзингга кўрсатиб қўяман», дейди шундай пайтларда отамга эшиттирмай, менга муштини кўрсатиб. Мен эса унинг гапини эшитмаганга олиб, индамай кетавераман. Бу эса унга баттар алам қиларди.

Мен Абдумаликнинг барча кирдикорларидан хабардор бўлсам-да, заҳил юзли, ҳеч ким билан очилиб гаплашмайдиган Гаффор овчи билан бирга қиладиган хуфия ишларини қанча уринмайин — билолмасдим. Аб-

думаликнинг ўзи милтиқни ҳечам нишонга аниқ отолмас, отамдан олган ўқларини ҳам Гаффор овчига берарди. У эса битта сочма ўқ билан бир йўла беш-олтита каклик отарди. Шундай пайтларда негадир менинг йиғлагим, одамлардан нажот сўраб қичқиргим келарди.

Бир кун кутилмаганда Абдумаликнинг ўзи менга Гаффор овчи ҳақида гап очиб қолди. Унинг айтишича, агар Гаффор истаса какликнинг кўзидан отармиш. Абдумаликни ҳам ўзидай мерган овчи қилиб ўргатаётган эмиш. Айиқ, тулки ва бошқа ҳайвонларнинг терисини сотиб, минглаб сўм даромад қилармиш. Упка касалидан тузалмай ётган кишиларга айиқни отиб, ўтини олиб берса истаганича пул оларкан. Айиқнинг териси шаҳарда фалон пул турармиш...

Шунда бирдан отамнинг «Негадир Ойқорда айиқлар камайиб кетди-да! Илгари Қизилсой тўла айиқ бўларди. Икки-уч марта кузатдим, бир-иккита айиқ кўрипти, холос», дея ташвишланганлари ёдимга тушди. Бунинг ҳаммаси Гаффор овчи билан Абдумаликнинг иши эканлигига энди шубҳам йўқ эди. Ҳаммасини отамга айтаман!

— Сен жойингдан жилмай ўтириб тур! Мен ҳозир келаман!— деди Абдумалик қалин арчазорга кириб кетаркан.

Унга сездирмай орқасидан эмакладим. У каттакон арчанинг остини кавлай бошлади. Шақирлатиб, нималарнидир олди-да, изига қайтди. Мен жойимга қайтиб келиб, ҳеч нимани сезмагандай ўтиравердим. У арақ билан балиқ консервасини кўтариб келди.

— Жуда сиқилиб кетдим, оғайни. Икки юзта ташламасам хуморим ёзилмайдиганга ўхшайди,— деди у арақнинг оғзини очар экан.— Э-э, айтгандай, пиёла йўғу нима билан ичамиз? Ҳечқиси йўқ, шишаси билан ичаверамиз.

У бир кўтаришда шишанинг ярмидан кўпроғини бўшатди. Сўнг арчанинг бир тутам шохини юлиб олиб, искади-да, консерва банкисини очишга киришди.

— Қани шишани ол-чи оғайни, эркак бўлгандан кейин еб-ичишни ўрганиш керак!— деди у менга ўнг кўзини қисиб қўяркан.

— Йўқ, ичмайман,— дедим ундан қанчалик ҳазар қилсам-да, қаҳримни яшириб.

— Ҳей, гўдак бола! Ҳали буни ичиб, кайфини сурмагансан-да! Катта бўлсанг билиб қоларсан!— деди у дагал бармоқларини консерва банкига тикар экан.

Сўнг бир кўтаришда арақнинг қолганини ҳам ичиб юборди. Устидан очкўзларча консервадан еди-да, «ол» дегандай банкани менинг олдимга суриб қўйди.

— Қорним тўқ!— дедим унинг хатти-ҳаракатлари гашимга тегиб.

— Бугун Гаффор келиши керак. Маслаҳатли иш бор эди. Айтсам, ҳеч кимга айтмайсанми?— деди у кайфдан кўзлари қисилиб, тутила-тутила.

— Йўқ!— дедим жиддий.

— Нон урсин де!— деди у юзи тундлашиб.

— Қасам ичмайман! Айтмасангиз айтманг!— дедим бепарво.

— Майли, айтаман! Лекин ҳеч кимга айтмагин!— деди у тайинлаб.

— Хўп!— дедим астойдил уни ишонтириш учун.

— Кеча Қизилтошда болалаган айиқнинг инини кўрдим. Она айиқ иккита боласи билан яшар экан. Яқинига борсам ҳам қимир этмади. Биттасига айиқнинг териси, бир кишига ўти керак экан. Айиқни топиб берганим учун менга келишилганини берса бўлди. Қолгани билан ишим йўқ. Бугун шуни келишиб олишимиз керак!— деди у мақтаниб.

Унинг гапларини эшитиб, аъзойи баданим музлаб кетди. Кўз олдимдан онасиз қолган икки айиқча кетмасди.

— Айиқларни отмаслик керак. Отамнинг айтишлари-ча Ойқорда айиқлар камайиб кетибди,— дедим унга нима дейишни билмай.

— Ҳе-е! Сен ҳам қизиқ бола экансан-ку! Битта айиқ билан Ойқорда айиқлар кўпайиб ёки камайиб қолармиди!— деди у узоқдан кўринган эшакли одамни қўлини пешонасига соябон қилиб кузатаркан.— Ана, келяпти! Гаффорнинг ўзи! Бор ишингга, оғайни, лекин бирор кишига оғзингдан гуллаб қўйма! Мен қўйларни тўплашим керак!

У шундай деди-ю, менга қарамасдан ҳам лўкиллаб сойга тушиб кетди. Мен серрайганимча жойимда туриб қолдим. Кўзимга Ойқор ҳеч бир мавжудотсиз ва довдарахтсиз, тап-тақир бўлиб кўринди. Мен энди Гаффор овчи билан Абдумаликнинг гапини эшитишга аҳд қилган эдим. Арчаларни паналаб, уларнинг хатти-ҳаракат-

ларини кузата бошладим. Ниҳоят, улар ҳазил-мутойиба билан туртишиб кўришди-да, қияликдаги булоқ бўйига ёнбошлашишди. Мен уларнинг гаплари эшитиладиган жойгача эмаклаб бордим.

— Омадинг бор экан, Гаффор! Куни кеча зўрини кўрдим. Шунақа каттакоп она айиқки, ўзиям ўти иккита бўлса керак! Иккита боласиям бор!— деди ҳовлиқиб Абдумалик.

— Қўйсанг-чи ёлғонингни! Ҳеч қандай ҳайвоннинг ўти иккита бўлмайди!— деди Гаффор уни жеркиб.

— Тезроқ отиш керак! Бўлмаса ҳадемай болалари катта бўлиб тоғнинг юқори қисмига кетиб қолишади. Агар ўзини отолмасак, болаларини отиб оламиз.

— Болаларининг териси кичкина бўлади. Унга оз тўлашади. Онасини отишнинг иложи бўлмаса нима қиламиз, отамиз-да!

— Онаси овга кетса керак, болалари доимо инининг оғзида ўйнашиб ётишади.

— Қитмир хўжайининг ўқ бермаяптими?— сўради Гаффор отамни назарда тутиб.

— Э-э, бу хасисдан иккита ўқ ундириш ўлим билан баробар. Бир тирмизак ўғли бор. Доимо орқамдан соядек эргашиб юради. Ҳозир ҳам зўрға қутулдим. Отасига «Абдумалик берган ўқларингиз билан какликларни отяпти», дегандан бери умуман ўқ бермай қўйди. Хайрият, тоғу тошлардаги ҳайвон ва паррандаларга бош чўпон эмас. Бўлмаса сен билан мени отишдан ҳам қайтмайди.

— Гапни кўпайтирма. Ҳозир қанча ўқ бор сенда?

— Яшириб қўйган ўқлардан фақат иккита қолган.

— Етади. Менда ҳам тўртта ўқ бор. Олтита ўқ билан олтита айиқ отиш мумкин. Ҳозир Қизилтошда сурув борми?

— Бор-да.

— Қимники?

— Абдунабн чўпонники.

— Жуда майда гап, худодан етти қайтган одам. Айиқ отганингни билиб қолса жала ерга жар соладм.

— Нима, бугун отмаймизми?

— Бўлмайди. Эртага тонг ёришмасдан ишни бошлаймиз. Мен кечаси қайтиб келаман. Қизилтошга ҳеч бир сурув етиб бормасдан ишни битириш керак. Мана бу сенга хамир учидан патир,— деди Гаффор овчи чўн-тагидан пул чиқариб, Абдумаликка узатар экан.— Қўй-

ни кечаси Қизилтошнинг этагига ташлаб, ўзинг чиқиб борасан. Иложи бўлса итларни эргаштирма.

— Гап битта. Итнинг ҳечам кераги йўқ. Айиқларни чўчитиб юборади.

— Режа бундай, бўлмаса. Сен сойнинг кунчиқиш томонидан юқорига қараб юрасан. Мен айиқнинг ини жойлашган кун ботиш томонидан ўрлайман. Кўринса тамом, тинчитаман. Агар айиқ мен учун отиш жуда ноқулай жойда турган бўлса, қаршидан келиб сен отасан. Мабодо мен томонга ўтиб кетса, мен отаман. Шундай қилсак, ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайди. Инига кириб кетса, чиқишини пойлаймиз.

— Ини чуқур эмас. Инга қараб ўқ узилса бас, сўзсиз айиққа тегади. Сўнг инини кавлаб, судраб олиб чиқсак ҳам бўлади.

— Буёғини ўшанда келишамиз. Мени зарур ишим бор. Ҳозироқ қишлоққа қайтишим керак.

Уларнинг гаплари мени шу қадар ташвишга солдики, кимдир ҳиқилдоғимдан бўғиб, елкамга каттакон харсангни бостириб қўйгандек эди. Назаримда бу харсангни итқитиб ташлаш мумкин эмасдек эди.

Ғаффор овчи Абдумалик чўпон билан ўғринча хайрлашиб, эшагини халалаганича сойга тушиб кетди. Абдумалик эса ўзича мамнун хиргойи қилиб, адир ёқалаб сурув томон кетди. Мен эса турган жойимда қотиб қолдим. Назаримда бу икки турқи совуқ кимса эрта-индин Ойқор тоғидаги барча жониворларни отиб тугатадигандек эди. Мен уларга қарши қандай курашишни ўйлардим. Беихтиёр хаёлимга келган фикрдан қувониб, сакраб ўрнимдан туриб кетдим. Излаб Абдумалик кавлаган ерни топдим. Чуқурда бир неча арақ шишаси, консерва банкалари ва латтага ўралган бир даста пул билан бирга иккита патрон ҳам бор эди. Иккита ўқни олдим-да, чуқурчани ўзидек қилиб кўмиб қўйдим. Патронларни эса бор кучим билан кўпириб оқаётган сойга улоқтирдим. Назаримда айиқларни ўлимдан қутқариб қолгандек, ўзимни енгил ҳис этдим. Лекин кечаси бўладиган ташвишли воқеа менга тинчлик бермасди...

...Кечаси узоқ тўлғаниб, ухлаб қолганимни биламан. Тонг ёришмасданоқ кимнингдир ўкириб йиғлаганидан чўчиб уйғондим. Абдумалик ўтовимизнинг ёғочларига бошини уриб, ўкириб йиғларди.

— Во-о-й до-о од! Шўрим қуриди-и! Куним битди-и! Энди нима қила-ма-а-ан! Ўзи айиқ топиб берасан, деб

мени ҳоли жонимга қўймаганди-и!— дерди у йиғи аралаш.

Мен бир зум ҳангу манг бўлиб қолдим. Сўнг ҳаммасига тушундим. Абдумалик айиқ деб ўйлаб, чакмонига ўралиб ётган Ғаффор овчини отиб қўйибди...

— Қилгуликни қилиб қўйиб, энди нега бўкирасан, эшшак!— дея ўшқирарди отам.— Сенларга бу кун камлик қилади. Икковингни бирга Қаршиучган чўққисидан ташлаб ўлдириш керак эди! Тур ўрнингдан, жасадни бирор жондор судраб кетса, қариндошларидан тирик умринг балога қолиб кетасан! Юр, қани тезроқ борайлик ўша ерга!

Отам қўшни отарларнинг уч-тўртта чўпонлари билан Қизилтошга қараб кетди. Ҳўнграганича Абдумалик ҳам эргашди. Уларни қоралаб, мен ҳам йўлга тушдим. Чўпонлардан кимдир хабар қилиш учун отда қишлоққа тушиб кетди.

Абдумалик ҳўнграганича одамларни воқеа содир бўлган жойга олиб келди. Қорамтир сарғиш чакмонига ўралиб, арчанинг тагида ғужанак бўлиб ётган Ғаффор узоқдан ухлаётган айиққа ухшаб кўринаркан. Чакмоннинг икки енги эса айиқ болаларига ўхшарди... Кишилар бир-бирларига тикилишиб, туриб қолишди. Уқунинг елкаси ва бошининг орқа томонини ўпириб кетган эди. Менинг унга қайтиб қарашга юрагим бетламади. Абдумалик эса харсангга ўтириб олиб, ҳамон ҳўнграб йиғларди. Менимча у умрида биринчи марта нишонни аниқ мўлжалга олган эди... Қояда эса она айиқ ва унинг дўмбоққина болалари мўлтирашиб бизга қараб туришарди...

— Тоғда у отмаган жондор қолмаган эди,— деди чўпонлардан бири.

— Эсини танигандан бери ҳеч қаерда ишламай, овчилик қиларди.

— Шунча бегуноҳ жониворнинг хуни тинч қўяди дейсанми?..

— Иккисининг ҳам касофати ўзига уриб, ўзлари билан кетадиган бўлди.

Шу пайт узоқ қишлоқдан келаётган кишилар тўдаси кўринди.

— Панароқ жойга бориб тур! Ғаффорнинг қариндошлари сениям уриб ўлдиришади!— деди чўпонлардан бири Абдумаликка.

Аmmo Абдумалик яшириниб улгуролмади. Қишлоқдан етиб келган кишилар уни тутиб олиб, қизил қонга беланиб, ҳушидан кетгунга қадар дўппослашди. Чўпонлар ажратиб олишмаганда ўлдиришарди. Мен ҳаммасини совуққина кузатиб турардим.

...Кечга яқин милиционерлар дабдаласи чиққан Абдумаликни олиб кетишди... У кетиб сурувимиэ чўлиқсиз қолди. Лекин энди ҳеч ким тоғдаги ҳайвонларга озор бермасди. Шуни ўйлаб елкамдаги юк енгиллашгандай эди.

1977

ОҚ КАПТАРЛАР

Ақал бир мушукка бўлсанг меҳрибон,
Демак саломатдир сендаги имон!

Деҳлавий

Бу гапни ҳеч кимга айтмаслик учун Маманазар муаллимдан бир сўм олганман. Бировга айтай десам кўз олдимга Маманазар муаллимнинг бир сўмлик эски пули, икки қошнинг ўртасидан бошланган узун бурни ва доимо ерга қарайдиган катта-қатта совуқ кўзларидан иборат қиёфаси келаверади. Ерга қараган одамдан яхшилиқ чиқмайди, дер эдилар раҳматлик энам.

...Улар кеч кириши билан шол бўлиб, эски сим каравотдан тушмай шифтга қараб ётадиган Раҳимбердиларникида тўпланишарди. Овуниш учун тол чивиргидан қафас ва сават тўқиб тирикчилик қиладиган Раҳимберди келган ҳар бир кишини қувонч билан кутиб оларди. Суҳбатдоши ким бўлмасин у худди болалар каби кўча-кўйдаги янгилликларни сўраб-суриштирарди. Назаримда у доимо нимагадир ташнадек туюларди. Одамларга ҳавас ва энтиқиш билан боқар, кўзлари филтиллаб, ютиниб қўярди. Лекин кўп ўтмай кўзларидаги соғинч ва меҳр-муҳаббат нурлари сўниб, юзи киши юрагини эзадиган даражада мунгли қиёфага кирар, гўё ҳеч кимнинг гапини эшитмаётгандек маъносиз кўзларини дуч келган томонга тикиб тураверарди. Кўзининг қорачиғи сезиларли даражада каттароқ, энам айтганларидек қулоғи тош бятиб қоларди.

Раҳимбердига раҳмин келарди. Унга илгари узоқ қишлоқдан келин бўлиб тушган хотини қарар, у пайтда Раҳимберди қўлтиқтаёқда юрарди. Ярим чақиримлик

йўлни бир-бир ярим соатда зўрға босиб, уйининг яқинидаги мактабда кутубхоначилик қиларди. Кўп ўтмай бу юришини ҳам худо кўп кўрди. Оёғини ердан кўтара олмайдиган бўлиб қолди. Шундан сўнг ювош эшагида ишга бориб-келиб юрди. Қийналавергач, кутубхонани уйига кўчириб олиб бориб беришди.

Онаси «Қўяқол, болам, шу китоб тарқатувчиликни, уйимиз арининг уяси бўлиб кетди-ку», дегандан сўнг у мулзам тортиб, индамайгина кутубхонани топширди. Шундан бери ишламайди. Тўқилган қафас ва саватларни ҳеч ким бозорга олиб бормайди. Одамлар раҳми келганидан ҳам бир-икки сўм зиёдга олиб кетишади.

У пенсия олади. Энасиям. Лекин хотини ташлаб кетди. Бир кунда хайр-маъзурни насия қилиб кетди, қолди. Ҳеч кимга ҳеч нима демади. У шундай бўлишини биларди. Шунинг учун ҳам ич-ичидан эзилиб яшарди. Дардини ҳеч кимга айтмасди. Айтиб ҳам бўлмасди. Қям ҳам ўз фожияси ҳақида жар солишни истайди. Хотини кетиб қолгандан кейин у чўпдек озиб, қорайиб кетди. Ичига тортиб кетган қўй кўзлари келганлардан нажот сўрагандек маъсум боқар, худди ёш боладек бурнини тортиб қўярди.

У бир кун шундай бўлишини биларди. Шунинг учун ҳам унга озор бермаслик учун ҳатто секин нафас олар, бир кун, бир соат, бир дақиқа бўлса ҳам унинг кечроқ кетишини истарди. Бу беозор қиз уни бир умр ғам ва армон ғарқ этиб кетишини билса-да, жон-жондан яхши кўрар, ҳатто китоблардан яхши сўзларни қидириб топиб айтарди. Тушларида эса у уни ташлаб кетган эмиш. Шунда у алаҳсираб, уйқусида қичқириб, мириқиб куларди Қиз эса қўрқув аралаш ачиниш ҳисси билан унга мултираб тикилиб турган бўларди. Уйғониб бу воқеа туш эканлигини англагач узоқ вақт ўзига келолмай тўшакда тўлганиб ётар, онаси юзини ювиш учун сув олиб келгандагина ўзига келарди.

Ҳозир унга онаси қарайди. Уғлига эшиттирмай худодан нолиб, фарзандига сабр-тоқат сўрайди. «Нега энди яккаю ягона жигаргўшамни ногирон қилиб яратдинг»,— дейди кўзларидан шашқатор ёш оқиб. Сўнгра ўз-ўзини овутиб: «Шу берган кунингга ҳам шукур, бу осий банлангни кечир, эгам»,— дейди ёқасини ушлаб. Кейин мол-ҳолга қараган бўлади, товуқларига дон сочади. Узумларини қушлардан қўриш учун эски челақни косов билан бир неча марта уриб қўяди. Уғлига қуртавани,

ширчойни қилиб бериб, еб бўлгунга қадар қаршисида ўтиради. Нималардир деб юпатмоқчи, кўнглини кўтармоқчи бўлади. Лекин ҳамма гаплари эски, илгари айтилган бўлиб чиқади.

Қандай гап бўлишидан қатъи назар у кўчадан келган ҳар бир хабарни диққат билан эшитади. Қаердадир, кимдир унинг дардига даво топганлиги ҳақидаги хушxabарни олиб келгандек ҳар бир одамга умид ва мутъелик билан мўлтирайди. Деярли ҳамма унга раҳми келганлигини ошкора этиб, сабр-тоқатли бўлишини, тақдирга тан беришини насиҳат қилиб кетади. Еши катталарнинг ҳаммаси насиҳат қиларди. Лекин бирортаси ҳам уни олис-олислардаги зўр докторларга олиб бориб кўрсатиш ҳақида лом-ним демасди. Онаси эса уни у томонларга олиб боролмайди.

Узи тенги уч-тўрт нафар қишлоқ йигитлари кечаси узун қиш кунлари қуёш қораймасданоқ уникига тўпланишарди. Шаҳмат, карта ўйнашарди. Кўп ўйнагани учун шахматда ҳам, картада ҳам Раҳимбердига тенг келадигани йўқ эди. У ҳатто карталарни орқа томонидан танир, шунинг учун шериклари картанинг орқасини ҳам беркитиб ўйнашарди. Улар иккитадан бўлишиб гулчинор ўйнашарди.

— Бирор жиддийроқ нарсадан гаровлашиб ўйнайлик, ўйинимиз сал қизийди,— деди Раҳимберди ўртаси чўкиб кўтган сим каравотини ғичирлатиб.

— Сени калланг яхши ишлайди, ўйлаб топ,— деди астойдил қизиқиб Омон чўпон.

Улар тўрт киши эди. Қишлоқ магазинчиси Қаҳҳор қирриғ билан Мама Назар муаллим иккови бир тараф бўлиб, Раҳимберди билан Омон бир тараф эди. Қаҳҳор билан Мама Назар кўпроқ ютқазिशар, алам қилганидан тиз чўкиб, астойдил ўйнашарди.

— Ютқазсанг бориб бажариб келасанми?— хўмрайди Қаҳҳор.

— Жўжани қишда санайверса ҳам бўлади,— деди Раҳимберди совуққина.

— Шартни айт, ютқазган нима қилади,— гапга аралашди телпагини пешонасига бостириб кийиб олган Мама Назар муаллим.

— Қайси томон ютқазса, бири бориб Мушукжардан каптар отиб келиб, қовурдоқ қилиб беради. Шериги ароқ олиб келади,— деди Раҳимберди дона-дона қилиб. Шартга рози бўлишди. Қартани қайси тарафини

одами сузиши учун туз очишади. Туз Раҳимбердига чиқди.

— Тузни ўзингга тўғрилагансан,— деди Қаҳҳор ўқрайиб.

— Кўлингдан келса сен ҳам тўғрила,— деди Раҳимберди.

Мен кутгандек Маманазар билан Қаҳҳор ютқазди.

— Кетдик,— деди Маманазар муаллим менга имо қилиб.

Қаҳҳор ароқ олиб келиш учун уйига кетди. (У кечалари ароқни уйда сотарди.) Кеч кириб, пода қайтар маҳали бўлаётганда биз қишлоқдан чиқдик. Маманазар йўл-йўлакай уйига кириб қўшотарини олиб чиқди.

— Мушукжарга етгунимизга қадар қоронғулик тушади-ку, каптарлар ҳам ин-инига кириб кетади,— дедим ташвишланиб.

— Улгурмаймиз дейсанми?— деди милтиғини кўриб бораркан Маманазар.

— Яхшиси қишлоғимизнинг юқорисидаги ташландиқ оғилхонага бориш керак. У ерда ҳам каптарлар бўлади,— дедим уни Мушукжарнинг каптарларини безовта қилишини истамай.

— Шундай дегин, ростданми?— қувониб кетди у.

— Ҳатто какликларни ҳам кўрганмиз.

— Кетдик!— дарҳол бир қарорга келди у.— Бари бир Мушукжардан ҳеч иш чиқмайди. Кўнглим сезиб турибди. Битта-яримта каптарни отдик ҳам дейлик. Уни жаҳаннамдай жарга тушиб ким олиб чиқади. Лаънати жарнинг ичи тўла чиябўри.

У ўзича гапириниб қишлоғимизнинг шундоққина тоққа туташ жойидаги колхоз давридан қолган эски оғилхона томон кетиб борарди. Тиззадан келадиган қалин қорда суриниб пишилар, бунинг устига гапириб бекорга ўзини чарчатарди. Мен унинг изидан пилдираганимча бемаҳал ови. изнинг қандай тугашини ўйлаб борардим. Ойқор чўққиларини қоплаб, секин-аста пастлаётган паға-паға булутлар оҳистагина сойликларни эгаллар, қоронғулик туманига қўшилиб уч-тўрт қадам нарини кўриб бўлмасди. Тоғ ўнгиридаги Яссиқўтонда чўпонлар гулхани милтирар, ҳали қўрага қамалмаган қўйларнинг қўзисини излаб маърашгани элас-элас қулоққа чалинарди. Сурув итларининг бўриларни огоҳлантирувчи секин ҳуриши кишини сергаклаштиради. Ҳадемай, қуюқ қоронғулик тушиши билан бўрилар

увиллай бошлайди. Унга жавобан итлар жўр бўлиб ҳуришади. Қорлар эриб, қантар оғиши билан Қорасовуқ тепалигида қишлоқ уйқусидан очиқиб турган айиқ кўринарди. У одамлардан нимадир сўраётгандек қишлоққа қараб мўлтираб ўтираверади.

Биз оғилхонага етиб қолган эдик. Маманазар муаллим бинони бошига кўтариб чуғурлашаётган қушларни ҳўчитмаслик учун оёғини судраб босар, икки кўзи бинонинг ҳувиллаб ётган эшик ва тирқишларида эди. Йўл-йўлакай ўқланган милтиғини яна бир текшириб кўрдида, ўнг қўлига олди. Тепкига кўрсаткич бармоғини қўйганча чап қўли билан пўстинининг юқори тугмаларини ечди. Мен унинг орқа томонида ҳайкалдек қотиб турардим. Сўнг у пусиб бориб оғилхонанинг эшигидан мўралади. Теварак-атроф оппоқ қор бўлгани учун оғилхонанинг ичи ёришиб турарди.

— Шифт тўла каптар!— деди мен томон ўгирилиб ваҳшиёна қувонч билан.— Ёввойи каптарлар сон-саноқсиз! Бир ҳафтага етадиган отишимиз мумкин!

Сўнг дарвозаси олиниб, форнинг оғзига ўхшаб қолган деворга суяниб қаршисидаги шифтни мўлжалга ола бошлади. Юрагим тез-тез урарди. Бўғзимга алланима тикилиб, туриб қолгандай эди. Уқ узилганда чўчиб тушдим. У югурганича кириб кетди. Бинонинг қайси бир бурчагида совуқдан паналаб қишни шу ерда ўтқазаётган эгасиз эшак ҳанграб юборди. Қушлар оғилни бошига кўтариб чурқиллашар, қарғаларнинг ёқимсиз қағиллаши қушлар овозини босиб кетарди. Қўрқувдан ташқарига учиб чиққан қушлар ним қоронғуликда қаёққа боришини билмай яна қайтиб оғилхона бўғотига қўнишди. Истар-истамас мен ҳам Маманазарнинг орқасидан эргашдим. Ерда бир тўп ярадор қушлар патирлашиб ётарди.

— Ие, каптар эмас-ку,— деди Маманазар жон талвасасида қанотларини қоқаётган мусичани айлантириб кўраркан.

Юрагим жиз этиб кетди. Энамнинг «Мусича — Бийфотиманинг товуғи, жаннатдан чиққан, бу беозор қушга таш отганининг у дунёси-бу дунёси обод бўлмайди», деган гаплари ёдимга тушди. Маманазар индамай ярадор мусичаларни йиғиштирарди. Уққа учган олти мусичадан иккитаси ўлган, тўрттаси қанотларини қоқиб ётарди. Қанотидан ўқ еган бир қарға жон талвасасида ўзини охур ичига уриб кўздан ғойиб бўлди.

— Жони борларини бўйинини уз!— буюрди менга у.

— Ахир булар мусича-ку,— дедим ютиниб.

— Кўриб турибман мусичалигини! Гап бор, кейин хурсанд бўласан!— муғамбирона ёқимсиз иршайди Маманазар яна милтигини ўқларкан.

— Кўрқаман,— дедим унинг кўзига мўлтираб.

— Кўрқаман эмиш! Битта қушни бошини узолмасанг қандай йигитсан!— жеркиди у милтигини бузилган лой охурга суяб қўяркан.

Сўнгра у бирма-бир мусичаларни бошини узиб ташлай бошлади. Мен у томонга қарай олмадим. Аёз уфуриб турган эшик томон юрдим. Кўнглим айниб кетди. Нафас олиш учун ҳаво етмасди. Қоннинг таҳир ҳидидан бошим айланарди. У ҳар бир мусичанинг бошини узганда менинг аллақаеримни юлиб олгандек бўларди.

— Буларга қараб тур,— деди Маманазар мусичаларни тапиллатиб олдимга ташлар экан.

Упирилиб тушган девор кесакларига ўтирганимча бақрайиб унинг хатти-ҳаракатини кузатардим. У яна икки марта ўқ бўшатди. Уёқдан-буёққа югуриб ярадор мусичаларни тўплади. У мени «нега анграйиб турибсан, ёрдам берсанг-чи», деб койимоқчи ҳам эди. Лекин бу номаъқул ишни бировларга айтишимдан ҳайиқди шекилли индамади. Мен эса бу қотилликдан эс-ҳушимни йўқотадиган даражада довдираб қолган эдим. Лекин оғиз очиб Маманазар муаллимга бирор нима дея олмасдим. У мактабда опамларга жисмоний тарбиядан дарс беради. Жаҳлдор одам. Тарсаки тортиб юборишдан ҳам қайтмайди. Бир марта Исмоил бобонинг саккизинчи синфда ўқийдиган Эргаш исмли ўғлини урганини кўрганман.

— Бўлар иш бўлди, бўёғи синди, ука, мусичаларга кўпам мотам тутаверма. Қайғуриш керак бўлган бундан муҳимроқ ишлар бор,— ғолибона овозда чийилларди у.— Бу ҳақда бировга оғиз оча кўрма. Шунда сендан ҳақиқий жомсомол чиқади. Кўриб турибсан, бу ерда каптарнинг пати ҳам йўқ экан. Ундан ташқари ўзинг мени бу ерга бошлаб келдинг. Қуруқ қайтиб борсанг ана у бекорчихўжалардан қутулиб бўлсан. Мана пул. Гап икковимизнинг орамизда қолсин,— дея эски бир сўмлик пулни узатди.

Ич-ичимдан унинг қилмиши ва сўзларидан ҳазар қилиб турган бўлсам-да, пулни олиш учун қандай қўл чўзганимни билмайман. Олмасам койиб берарди. Ин-

дамайгина пулни пальтомнинг чўнтагига солдим. У ҳамон жаврарди:

— Бу аҳволда қишлоққа бориб бўлмайди. Энди Санглоқсойнинг музини ёриб мусичаларни патини тозалаш керак. Пати тозалангандан кейин каптарми, мусичами ким билиб ўтирибди дейсан.

У яна алланималар деб икки қўлимга беш-олтитадан мусичани тутқазди. Қолганини ўзи кўтариб олди. Мен ўққа учишига ўзим сабабчи бўлган беозор ва бегуноҳ қушларни кўтарганимча оёғимни зўрға судраб борардим. Мен бу ерда кечқурун каптарлар бўлмаслигини билардим. Шунинг учун ҳам Маманазар муаллимни чалғитиб бу томонга олиб келган эдим. Мен Мушукжарнинг оқ каптарларини асрамоқчи бўлиб шундай қилган эдим...

Ўзимни йиғлаб юборишдан зўрға тийиб борардим. Биз баҳор пайтлари тўлиб-тошиб қирғоқларни ўпириб оқадиган, саратонда суви жилдираб қоладиган Санглоқсойга қараб борардик. Сойнинг бир тегирмонлик суви музлаб қолган, ундан сув ичадиган хонадонларнинг одамлари музлаган сойнинг ҳар ер-ҳар еридан тешиб сув олишарди.

Биз тушган жойда анча ёйилиб оқадиган сойнинг ўзанини зўрға топдик. Совуқ забтига олар, сокинликда муз остидан шалдираб оқаётган сувнинг овози эшитилиб турарди. Сувнинг шилдираши киши этини баттар жунжитириар, баҳор ва ёзнинг илиқ-иссиқ ва тўкин-сочин дамларини кўмсатарди. Қизиқ, қиш қаҳрига олса энтикиб ёзни соғинасан, саратоннинг иссиғида эса қишни орзу қиласан. Айниқса чанг-тўзонга беланиб сомон ташиган паллада...

...Қанор ортилган эшак ҳансираб қишлоққа қараб илгарилайди. Этининг судраб тупроққа беланиб сен ҳам ундан қолишмасликка тиришасан. Қанорнинг устига чиқиб ўтириб олай дейсан-у, эшакни толиқтириб қўйишни ўйлайсан. Сомон бир кун ташилмайди. Бийдай даштда сап-сариқ сомон фарамларидан бошқа ҳеч нима кўзга кўринмайди. Албатта сомонни ортиб жўнагунингга қадар сувинг тугаб қолган бўлади. Негадир сариқ рангга кўзим тушса сув ичгим келаверади. Чигирткалар бор овози билан чириллашади. Қулоғини чимириб олган эшак жон ҳолатида илгарилайди. Халачўпни қўлдан-қўлга алмаштириб, этик уриб ташлаган оёғини авайлаб сен ҳам қадамнинг тезлатасан.

— Одамзод шунақа, доимо қаёққадир шошади,— дейдилар энам урчуқларини айлантириб.— Лекин қаёққа шошаётганлигимизни ҳеч қайсимиз билмаймиз. Ақлимиз қуюлиб, барча яхши-ёмон ишларимизга якун ясалиб, ҳаётдан ўз баҳомизни олгач, аслида нариги дунёга шошганлигимизни пайқаймиз-да, бирдан мусулмон бўлиб қоламиз. Ўзимиз минг бир номаъқулчилик қилиб юрган бўлсак ҳам дуч келган одамга насиҳат қиламиз, суҳбатдошимиз насиҳатимизни эшитишни истамаганидан нолиймиз...

...Кўзингни юмсангу Ойқорнинг қуёш рангида товланаётган қорли чўққиларига чиқиб қолсанг, тўйиб-тўйиб салқин ҳаводан сипқорсанг. «Сизни севаман, тоғлар!» дея қичқирсанг. Тоғу тошлар овозингга акс садо берса.

...Ҳозир эса... ҳозир Маманазар муаллим куйиб-пишиб милтиқнинг қўндоғи билан муз қатламини тешарди. У тез ишлаётганидан терлаб кетган, юзи ва бўйнидан кўтарилаётган ҳовур тезда йўқолиб кетарди. Мен эса совқотардим. Бир қучоқ патга айланиб қолган мусичаларнинг қуюқ қора қони қорга сингиб кетарди, Ниҳоят у музни тешиб бўлди. Сувнинг шилдираши энди баралла эшитилиб турарди. Тешик атрофидаги қорларни оёғи билан тозалади-да, йилтираб кетган кир пўстинини ечди.

— Буёққа олиб кел!— буюрди у менга ўша ёқимсиз табассумда.

У ҳафсала билан мусичаларни терисини шилиб, ичинини тозаларди. Тозаланган мусичаларни сувга ботириб олар, бир парча эт эса совуқда зум ўтмай қотиб қоларди.

— Каптарнинг жиғилдоғида кўп тош бўларди, мусича унга қараганда оз тош ер экан,—деди у гулдираб.

Индамадим, унинг гаплари қулоғимга кирмасди. Вужудимни аламли титроқ қоплади. Бу титроқ мени эрта-лабгача тарк этмади. Маманазар чўнтагидан эски белбоғини олиб ўлжасини тугди. Тугунни милтиқнинг учи-га илди-да, елкасига осиб олди.

Яна йўлга тушдик. Ҳеч қандай воқеа содир бўлмагандек у қўлини пўстинининг чўнтагига тикқанича бошини ёқасига яшириб тез-тез юриб борарди. «Ҳеч ким ҳеч нима демаса-ю, орқасидан бошлаб отиб ташла санг»,— ўйлаб борардим ўзимча. Унга бўлган нафратим борган сари алангланарди.

Биз қишлоққа ҳамма мол-ҳолини саранжом-саришта қилиб, уй-уйига кириб кетганда етиб келдик. Битта-яримта молини излаб юрганларнинг овози эшитилар, қишлоқда узун кеча олдидадан чўкадиган қисқа муддатли жимлик ҳукмрон эди. Арақ ичиб, телпагини искаб ўтирган шериклари Маманазарнинг ўлжасини кўриб суюниб кетишди. Ов ҳақида сўраб-суриштириб ўтиришмади. Руқия момони безовта қилмасликка ўрганишгани учун ширакайф Қаҳҳор қозонга уннаб кетди.

Негадир уларнинг олдига киргим келмади. Даҳлиздаги тунука печка ёнида кўрпа қавиб ўтирган Руқия момонинг қаршисига ўтириб исиндим.

— Совқотиб қопсан, печкага яқинроқ ўтир, очиққан бўлсанг токчада нон бор,— гап қотди Руқия момо ўймоқли бармоғи билан игнани пайпаслар экан.

— Раҳмат,— дедим синиққан овозда.

— Ҳа, айтгандай синглинг Ойсанам сўраб чиқувди. Сигирларинг бузоқлабди.

Анчадан бери Тарғилнинг болалашини кутардим. У доимо ўзига ўхшаган бузоқча туғади. Тарғил, сержун, кўзлари катта-катта. Яхши исинмаган бўлсам ҳам бузоқчамизни тезроқ кўриш иштиёқида ўрнимдан турдим.

— Энангни сўраб қўй,— дедилар Руқия момо эшикдан чиқаётганимда.

Учоқдаги оловга исиниб, арақ ичаётган Маманазар муаллим билан Қаҳҳор баланд овозда гурунглашарди.

— Каптарнинг конига борибсан шекилли. Қандай қилиб бунчасини отдинг?— сўрарди ўчоққа ўтин қалаётган Қаҳҳор.

— Бузуқжарнинг оқ каптарлари дон излаб Галахирмонжойга учиб келган экан. Бир сочма ўқ билан йиғирматасини тинчитдим,— мақтанарди Маманазар оғзини тўлдириб.

— Бузуқжарда кул ранг ёввойи каптарлар бўлар эди-ку!

— Бузуқжарникими, Мушукжарникими, оқми, қсрамми отаётганинда қараб ўтирасанми, балки ёввойи каптардир,— қўлини пахса қилиб тушунтирди Маманазар.

— Мушукжарнинг ажойиб оқ каптарлари бор-да,— дерди Қаҳҳор.

...Эрталаб қўй-эчкиларимизни қишлоқ подасига қўшиш учун Галахирмонжой далаларига ҳайдаб чиқдим. Атроф ояпоқ. Фақат қорини шамол учириб кетган чўққиларнинг учи ва арчалар қорайиб кўринади. Галахир-

монжойга туташ Мушукжардан бир гала оқ каптарлар самога кўтарилди. Юрагим орзиқиб кетди. Осмон оппоқ ва беғуборлиги учун уларни пайқаш қийин эди. Кўз олдимдан кечаги беозор мусичалар бир-бир ўтди. Вужудимни йиғидан ҳам мунгли туйғу қоплади. Ичидан тўлиб-тошиб нидо келарди: «Оқ каптарлар! Оқ каптаржонларим! Самони тўлдириб учаётган оқ каптарлар! Мен сизни жуда-жуда севаман! Сиздан ўтиниб сўрайман! Сизлар учун беғуноҳ қурбон бўлган мусичаларни унутманг! Улар сизларга отилган ўқларни қайтариб қолдилар! Шунинг учун уларни унутманг, Улар учун ҳам осмонни оқ қўшиққа тўлдириб парвоз этинг!»

Самога тикилганимча оқ каптарлар учаётган томонга қараб чопиб борардим. Юмшоқ қорга юз тубан йиқилиб тушганимда ҳам пастлаб учаётган каптарларнинг чуғур-чуғури эшитилиб турар, назаримда улар мусичалар учун аза тутиб самода муаллақ туриб қолгандек эди. Бошимни кўтариб сўнгги бор оқ каптарларга тикилдим. Улар дон излаб, кеча биз ов қилган томонга қараб учиб боришарди...

САРИҚ ҚИЗЛАР

Ҳеч ким тубига етолмаган бу воқеага энам сабабчи бўлганлар. Ҳар доим кун қайтиши билан энам иккаламиз уйимизнинг чан томонидаги тепаликка чиқардик. Ҳар қалай қизиқарли ўйин билан банд бўлмай, ёшликдан кўникиб қолган бу одатимни тарк этолмасдим. Энам қўлбола кўрпачаларига ўтириб олиб, эринмай урчуқ йигирардилар. Мен эса бўзга ағанаганимча у кишининг кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эртак ва хотираларини тинглаб ётаверардим. Энам эртак айтишдан зерикканларида мени уйдан чой ва жун олиб келиш, узилган ипларни улаб бериш каби майда-чуйда ишларга буюрардилар. Мен эса атрофларида пилдираб, айтганларини ўша заҳотиёқ гап-сўзсиз бажарардим. Акс ҳолда эртак айтиб бермай қўярдилар-да!

Болалар билан чумчуқ овлаган Мушукжарга кетган кунимиз қуёш қорайганда уйга қайтдик. Арқон билан жарга тушиб чумчуқ овлашга берилиб кетиб, кеч кирганини сезмай қолибмиз. Жардан чиқишим билан энам ўтирадиган қирга қарардим. Урчуқ ва йигирилган ипла-

рини, қўлбола тўшакларини кўтариб олган энам безовта бўлиб мени кутардилар.

Липамга қистирилган кўйлагимнинг ичи чумчуқ болаларига тўла эди. Кунбўйи кўрсатган қаҳрамонликларимни тезроқ энамга айтиб беришга шошилдим. Дарвоқе, бугун мен белимга арқон боғлаб, ичида ёввойи мушуклар миёвлашиб юрадиган жарга саккиз марта тушиб чиққандим. Ҳамма болалар менинг жасоратимга қойил қолишди. Энам ҳам эшитсалар одатдагидек ҳайратдан ёқаларига туфлаб қўйсалар керак. Шу хаёллар билан болалар тўпидан ажралиб бир зумда тепаликка етиб келдим.

— Ҳаҳ болам-ей! Қаерларда санқиб юрибсан-е? Қорнилариңг очиб кетгандир! Рангингни қара бир ҳолда!..

— Ҳаммадан кўп... саккиз марта арқон билан жарга тушдим!— дедим ҳаяжонимни зўрға босиб.

— Нима-нима? Жарга тушдим. Вой ўлмасам! Сен болани отангга айтиб билганимдек қилдирмасам! Арқон узилиб кетса нима бўларди? Жавобингни ким берарди сен арзанданинг! Жиққа гўшт чумчуқ болаларнинг уволига қолиб, қилиб юрган ишингни қара сени?

Бояги қувончимдан бир зумда асар ҳам қолмади. Айниқса, энамнинг «Сен болани отангга айттириб», деганларидан сўнг тарвузим қўлтиғимдан тушиб кетди. Қорнимни қитиқлаб чуғурлашаётган чумчуқ болалари ҳам назаримда ортиқчадек туюлиб кетди. Ҳозироқ ҳаммасини қўйиб юборай дедиму мушукларга ем бўлишини ўйлаб шаштимдан қайтдим. Бирдан маъюсланиб қолганимдан энам ҳам таъсирландилар шекилли, бир оз юмшаб, насиҳатга ўтдилар.

— Оти ўчсин ана у Култепада нима қилиб юрибсизлар?— дедилар энам жарнинг ёқасидаги илгари замонларда қандайдир йирик иморат ёнганлигидан пайдо бўлган кул ранг тепаликни кўрсатиб.

— Уша ерда жарнинг нариги бетига ўтадиган йўл бор,— дедим гуноҳқорона.

— Иккинчи бор у ерга яқинлашма! Қўл тўкилган жой борки у ерда сариқ қиз бўлади. У ер бўлса неча минг йиллик Култепа. Уқдингни?— дедилар энам астойдил гапирганларидан ранглари бир оз ўзгариб.

Дарҳақиқат сариқ қизнинг нима эканлиги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмасам-да, унинг қандайдир ажинага ўхшаш нарса эканлигига ишончим комил эди. Гўё даҳшатли хавф-хатардан омон қолган одамдай

бир зум карахт бўлиб қолдим. Сўзларидан таъсирланганимдан мамнун бўлган энам ҳамон насиҳат қилардилар.

— Еш бола деган вақт-бемаҳал кўча-кўйда юравермайди. Еш одамга инсу-жино тез дарийди. Сен бўлсанг уззу кун жарма-жар юрганинг-юрган, Иккинчи шундай қилсанг билиб қўй, бола, албатта отангга айтаман!

Мен бир оз енгил тортдим. Энам нима деб койи-салар ҳам майли. Фақат дадамга айтмасалар бўлгани. Аям ёки энам гуноҳимни дадамга айтишса бас, ҳақми-ноҳақми мени сўзсиз зиқновга оладилар. Менимча дадам буни ўзларининг бурчлари деб биладилар. У кишининг айтишларича болани тез-тез тергаб туриш керак экан, бўлмаса бўйни йўғон бўлиб кетармиш. Мен дастлаб бу гапга тушунмай дадам ҳар қойиганларидан сўнг ингичка бўлиб қолдимкам дея бўйнимни ушлаб қўярдим. Кейин энам бу сўзнинг маънисини тушунтириб бердилар.

— Эна, сариқ қиз қанақа бўлади?— сўрадим тепаликдан тушгандан сўнг гапларига ишонганлигимни ва энди бундай ножўя ишлар қилмаслигимни яна бир бор таъкидлаш учун жиддий оҳангда.

— Қанақа бўларди. Тирноғидан тортиб сочигача сап-сариқ бўлади. Оти ўчсин! Қўй, ўйлама уларни. Кечаси тушингга кириб чиқади, қўрқасан!— жавоб қилдилар энам гапимизни чўрт кесиб ва саволимга жавоб беришни истамай.

Энамга сездирмасам-да, қўрқувдан дамим ичимга тушиб кетди. Бу гап илгари ҳам қулоғимга чалинган эди. Оиламизда ҳаммани ўзаро келиштириб, йўл-йўриқ кўрсатиб юрадиган энамлар ҳечам ёлғон гапирмасдилар. Ундан ташқари ўзлари айтганларидек менга игнани ҳам раво кўрмас эканлар. Мен ҳам қўни-қўшнилари-мизнинг айтишларича юзларидан нур ёғилиб турадиган энажонимни жондан ортиқ яхши кўрардим.

Энам дадамга мен тўғримда ҳеч нима демадилар. Чумчуқ болаларини ўзим ясаган уяларга қамаб, олдига дон, сув қўйдим. Мен уларнинг бирортасини ҳам мушукка олдирмай катта қилиб, шу уяларда яшашга ўргатмоқчи эдим.

Ҳар куни кечки овқатни егандан сўнг дадамга ўхшаб мени ҳам бир уйқу босаркан. Аям шундай дейдилар. Энамнинг сариқ қизлар ҳақидаги гапларидан сўнг кеч кириши билан кўчага чиқмай қўйдим. Сабаби уйи-

миздан Култепа ойнинг ёруғига ним товланиб, битта-яримта шиша синиқлари гоҳ-гоҳ ярқираб кўришиб турарди. Булар эса менга сариқ қизларнинг кўзига ўшарди. Бундан энам ҳам хурсанд эдилар. Одатдагидек кечки овқатни еб, тўрда ағнаб ётган эдим, қўшнимиз Абдусалом амакининг ўғли Пардавой келиб, дадамни меҳмонга айтиб кетди.

— Сен ҳам юра қол. Доннёр, меҳмонларнинг ўғиллари ҳам бор. Пистин-пистин ўйнаймиз!— деди у кета туриб менга.

Мен индамадим. Дадамнинг рухсатларисиз ҳеч қандай иш қилмасликка эсимни танигандан бери ўрганиб қолганман. Беихтиёр дадамга қарадим.

— Бўпти, Пардавой, сен боравер! Биз ота-бола иккимиз бир қарорга келамиз!— дедилар дадам мени ҳам бирга олиб боришга рози бўлгандай.

— Дарсларингни тайёрлаб бўлган бўлсанг юра қол!— дедилар дадам жўнаш олдидан.

Боришга иштиёқим қанчалик кучли бўлмасин, Пардавойларникига борадиган йўл Култепанинг яқинидан ўтишини эслаб, юрагим орқага тортиб кетди. Бир зум айтар гапимни йўқотиб, жимиб қолдим. Сўнг индамай туриб, кийина бошладим. Умримда ҳеч қачон ўзимни бундай ғалати сезмаган эдим. Негадир қўл ва оёқларим бировникидай измимга бўйсунмас, алпанг-талпанг қалам босардим. Худди ҳавода учиб боргандай бўлиб, дадамнинг чопонларини ўнгиридан ушлаб олдим. Илонизи адир йўлидан кетиб борардик. Йўл Қўлтепага боргандан сўнг чапга бурилади. Пардавойларнинг уйига бориш учун қирни кесиб ўтса ҳам бўлади. Аммо дадамга оғиз очиб, бирор нима дея олмадим. Сабабини суриштириб қолишларидан қўрқдим.

Култепага қарамаслик учун дадамнинг чап томонларига ўтиб олдим. Кўзимни юмиб, дадамни чамалаб юриб борардим. Култепага яқинлашишимиз билан кўзимни чирт юмдим.

— Тўғри юр, нега чалишиб кетяпсан?— дедилар дадам пойиштар-сойинтар қадам босаётганимни сезиб.

Шунда бирдан кўзимни очиб юбордим. Қаршимизда каттакон гулхан кўринди.

— Ия, гулхан! Қим ёқди экан-а? Пардавойларникига келган меҳмон болалар ёққан бўлса керак-а, дада!— дедим ҳайрат билан.

— Қанақа гулхан? Нималар деяпсан ўзи? Ақли-хушинг жойидами?— дедилар дадам юзимга тикилиб.

Мен эса ҳайратдан қотиб қолган эдим. Ҳамма нарсани кўриб турардим-у, гапирай десам овозим чиқмасди. Гулханни гир айланиб ўтирган яланғоч сариқ қизлар бир-бирларининг узун ва сап-сариқ сочларини ўришарди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшар ва шу қадар кўп эдики, санаб бўлмасди. Ҳеч қайсиси биз томонга қарамас, ҳаммаси ўз иши билан банд эди. Энди дадамнинг гаплари қулоғимга кирмас, аммо куйиб-пишиб алланималар деяётганларини лабларининг қимирлашидан сезиб турардим. Кейин дадам мени кўтариб олдилар. Сариқ қизлар билан орамиздаги масофа жуда яқин қолди. Аммо дадам ҳеч нарсани кўрмагандай улар томон юриб борардилар. Мен эса гулханнинг тафтига чидай олмай додлаб юбордим. Қўрқиб, ўзларини йўқотиб қўйган дадам оёқ-қўлларимни ишқалаб, чопонларининг ўнгири билан елпита бошладилар. Мен гулхан ва сариқ қизлардан кўзимни узолмасдим. Шу чоқ ёниб турган гулхан ва қизлар шу туришда ҳавога кўтарилишди. Сўнг осмонда узоқ учиб, олис қирларнинг бирига кўнди. Энди қизлар кўринмас, фақат гулханнинг милтиллагани элас-элас кўзга ташланиб турарди... Кейинги воқеаларни билмайман. Ухлаб қолган бўлсам керак...

...Уйғонганимда энам пиқиллаб, бошимда йиғлаб ўтирардилар. Бир зум ҳеч нарсага тушунмай шифтга тикилганимча чалқанча ётдим. Уйғонганимни кўрган энам пешонамдан чўпиллатиб ўпа бошладилар. Ҳовлида одамларнинг ғала-говури эшитилиб турарди. Бир оздан сўнг ҳаммаси ёприлиб уйга киришди. Худди мени биринчи кўришаётгандек тикилиб қарашарди. Ҳеч нарсага тушунмадим. Сўнг бирдан эсимга чумчуқ болалари келди. Ўрнимдан туриб, дарахтларнинг шохига осиб қўйилган уялар томон юрдим. Одатдагидек толга тирмашиб чиқиб, чумчуқларимдан хабар олдим, нон увоқларини тақсимлаб бердим. Одамлар эса худди маймунга тикилгандек мендан кўз узинмасди. Аччиғим келиб, толдан тушмай ўтиравардим.

— Дөнёржон! Тушинг ўғлим! Чой ичамиз!— дедилар дадам қандайдир синиқ овозда мени сизлаб.

— Одамлар нима қилиб туришибди, дада?— дедим дадамнинг мени сизлаб гапирганликларидан ҳайрон бўлиб.

Кейин дадамнинг имоси билан одамлар уй-уйларига тарқалдилар. Толдан тушишим билан дадам мени қучоқлаб, бағирларига босдилар. Мен эса бу ҳаракатлардан таажжубда эдим.

— Ҳаммани қўрқитвординг-е! Болам-ей!— дедилар аям ҳам бошимни силаб.

— Неча марта айтаман сизга, айтманг ўша ажинаю, дарвешлар ҳақидаги афсоналарингизни деб!— дердилар дадам энамга.

— Нима қилди?— дедим ҳаммага бир-бир тикилиб.

— «Сариқ қиз», «Олов» деб ҳаммани қўрқитвординг-ку!— дедилар дадам бир оз ўзларига келиб.

— Ия, мен уларни тушимда кўрувдим. Сиз қаердан билдингиз!— дедим дадамнинг бу воқеадан хабар топганларидан ҳайрон бўлиб.

— Тушингда эмас, ўнгингда! Капалагимни учириб юбординг-ку?

— Йўқ! Тушимда кўрдим! Олов билан сариқ қизлар бир-бирларининг сочларини ўришиб, худди эртақлардагидек осмонга учиб кетди. Қанотлари бўлмасаям учиб кетишди.

— Ҳа! Хўп-хўп тушингда бўлса тушингда!— дедилар дадам мен билан тортишиб ўтиришни истамай.

...Ҳалигача дадам «бу воқеа ўнгингда содир бўлган», дейдилар. Мен «йўқ, тушимда» дейман. Энам ва аямлар ҳам «тушингда эмас, ўнгингда» дейишади... «Хўп ўнгимда бўлса ўнгимда-да», дейман...

ДУСТМУРОД БОБО

Ҳар бир инсон қалбида ўз халқининг жажжи портрети яшайди.

Г. Фрейтаг

Эргаш қўймади. Бўлмаса биз бу ишга қўл урмасдик. Буни ўзимизча жиноят ёки ўғирлик деб билмасдик ҳам. Бир тўп афт-ангори чангга беланган қишлоқ болалари кунига икки марта бўлмасаям бир марта қорин тўйгулик даражада мева-жева ўғирлардик. Боғу-роққа сероб қишлоғимизда бунинг учун бизни ҳеч ким жиддий тергамас, энамнинг одамнинг умр бўйи қилган савоб ишларини қайд этиб юрадиган ўнг елкасидаги ва гуноҳларини ёзиб юрадиган чап елкасидаги фаришта-лар ҳақидаги гапларига эса ҳайиқмай қолган эдим.

Аниқроғи биз қўпроқ менинг туғишган амаким Баҳром бобонинг боғига ўғирликка тушардик. Баланд-пастликлардан иборат бу боғдан ўғирлик қилиш мароқли эди. Ундан ташқари қўлга тушсак ҳам Баҳром бобо кечиради. У кишидан нима сўрасак беради. Бироқ ўғирлаб еганнинг гашти бошқача-да. Буни бизнинг сардоримиз Эргаш «меҳнат қилиб топган мулкимиз» дейди.

Бу гал анъанани буздик. Уша — юпқа териси калласига тармашган, иршайса бурун катаклари катта-катта бўлиб кетадиган, қорамағиз Эргаш бизни йўлдан урди.

— Дўстмурод бобони бир ҳушёр тортириб қўйиш керак. Бўлмаса ўтган-кетган ўтинчига беравериб қовунини тугатиб қўяди, — деди у бизга буйруқ оҳангда.

Еши деярли ҳаммамиздан катта бўлгани, ким билан муштлашса бўш келмаслиги учун ноилжликдан Эргашдан ҳайиқардик. У ўта пухта эди. Айниқса ўз ишига. Нима нағма ёки машмашани ўйлаб топмасин замирида ҳеч ким пайқамайдиган, ҳали бизнинг ақлимиз етмайдиган ўз манфаати ётарди. Бироқ у ўзига ҳечам сув юқтирмас, оғирнинг устидан ва енгилнинг остидан чиқарди. Айниқса бир марта мени уриб бошимни ёргандан бери жуда ёмон кўриб қолганман. Гапнинг очиги унга кучим етмаслиги учун тишимни тишимга қўйиб юрибман. Бўлмаса катта холасини Учқўрғондан кўрсатардим. У бизни қай бир номаъқулчиликка бошламасин буни тадбиркорлик билан амалга оширар, аслида унинг қилмиши туфайли озор чекканлар ҳам ҳеч нимадан беҳабар Эргашни мақтаб юришарди.

Уртақирга қовун эккан этикдўз Дўстмурод бобо устахонаси билан кўчиб бориб, полиз қўриқларди. Ҳар йили шу аҳвол такрорланади. Ойқорни қоплаб ётган қорлар эриб, тоғ этаги юмшаши билан Дўстмурод бобонинг тинчлиги бузилади. Баҳорнинг илиқ келишидан дарак бериб, Уртақирни бошига кўтариб учиб-қўнаётган тоғ чумчуқларининг чуғур-чуғурига қулоқ солганча қорни катта оқ эшагига қия миниб, тоққа қараб ўрлайди. Эшак тез ва дадил юраётганига қарамай одатига кўра оёқлари билан уни ниқтаб қўяди. Эгасининг одатини билган эшак ҳам шу дақиқада бир оз тез юрадида, яна бошини осилтирганича юришини секинлатади. Лекин чол уни мингандан бери халачўп билан бирор марта урмаган. У кўча эшигидан чиқишлари биланоқ чолнинг қаёққа боришини билади. Ёлғиз овунчоғига

суяниб қолган чол ҳам халачўпини чоригининг қўнжигга ёски эгарнинг остига тикиб қўяди.

Ҳар йили бир жойга қовун экса ҳам бир ҳафта эринмай тоғ этакларини обдон кўздан кечириб чиқади. Ҳовучига кўпчиган нам тупроқни олиб, тўйиб-тўйиб ҳидлайди. Кўзи кўрмаса ҳам турналар «қурей-қурей»лашаётган томонга узоқ маъюс ва энтикиш билан тикилади. Шу дақиқада у бу дунёдан батамом узилиб қолади. Қисфаси тез-тез ўзгариб, нималардир дейди, хўрсинади. Лекин нималар дегани эсида қолмади. «Турналар пастлаб учаяпти, Галахирмонжойга қўнди шекилли, йил яхши келади. Тупроқ ҳам етилибди», дейди-да, бошини сарак-сарак қилиб, ўз гапини маъқуллайди. Сўнг шу яқин атрофда шудгор қилаётган совхоз тракторчиларига беш-тўрт сўм бериб-бермай ер ҳайдаттиради. Пул берса ҳам ҳеч бир тракторчи олмайди. «Бўпти, ёзда қовун сайлига кел, кўтарганингча олиб кетасан. Хоҳласанг битта чориқ тикиб берай, яхши чармим бор, Самарқанддан олиб келганман» дейди чол хурсанд бўлиб. Кейин сут-товар фермасининг аравакаши Шодмонқул мўйловникига бориб, отларини сўрайди. Отларни дала бошида ётган эски молага қўшиб бўрсикдай кўпчиб ётган тупроқни молалашга киришади. Моланинг устига икки-уч нафар болани миндириб қўйиб, ҳай-ҳайлаб отларга ўдағайлади. Чолнинг беғубор ва ёқимли овозига болаларнинг қувончли қийқириқлари қўшилиб, кишида юракни қитиқлайдиган, орзиқтирадиган ҳислар туғилади.

Кафтдек текис ерга, ёқимли ҳид таратаётган майин тупроққа меҳр билан узоқ тикилади. Қўлини орқасига қилиб, оҳистагина эшаги томон юради. Яқиндаги қишлоқ мактабига бориб, ўқитувчилардан икки-уч нафар эслироқ болани кўмакка сўрайди. Ўзи бош бўлиб каштасини келтириб жўяк торттиради. Болаларни шу қадар ишга қизиқтириб юборадики, улар қувонч билан ишлашади. Неча йилдан бери деҳқончилик қилмасин бирор кимса Дўстмурод бобонинг бозорга қовун олиб борганини кўрган эмас. Бироқ палаклар барг ёзиб улгурмасдан пешайвонсиз лойсувоқ уйини тарк этиб, поллиз бошига кўчиб чиқади. Роппа-роса бир ҳафта уриниб ҳафсала билан ёғоч чайла қуради. У бу ишларга шу қадар берилиб кетадики, олдига келиб овоз чиқармасангиз пайқамайди ҳам. Ўз ишидан кўнгли тўлгандагина тепаликка чиқиб оғир чўқади. Кафтига нос қў-

Йиб обдон эзғилайди. Носни мамнун тил остига ташлаб, узоқ ўтиради. Биров келиб безовта қилгунча қадар олис-олисларга жимгина тикилиб ўтираверади.

— Кўз-қулоқ бўлиб турмасам бу отинг ўчгур ёввойи чўчқалар палакларни ер билан битта қилиб кетади. Хайриятки қўшотарим бор, аҳён-аҳёнда қўрқитиб тураман. Бўлмаса назар-писанд қилмай шундай қаршингда қараб бақрайиб тураверади. Уз оти ўзи билан тўнғизда. Ривожига қараганда бир йил ҳосил мўл бўладиганга ўхшайди. Ернинг учдан бирига лалми тарвуз экдим,— дейди чол ҳар йили Уртақирга кўчиб чиққанида дуч келган одамга.— Кўпроқ жойга экардим-у, қариб қолдим-да. Кўз ҳам яхши кўрмайди. Урушдан олдин омов билан ер ҳайдаб, нақ Кўкқўтоннинг этагигача зиғир экканман. Э-э-э, у пайтларнинг нимасини айтасан,— қўшиб қўйди аллақандай мунгли ва айни чоғда ширип энтикиш билан тоғдан кўз узолмай.

— Ҳалиям бақувватсиз, Дўстмурод бобо. Бир ғайрат қилсангиз Кўкқўтонгаям қовун экасиз,— дейди суҳбатдоши чолни кўнглини кўтариб, гапиртириш учун.

— Тўғри айтасан, келаси йили нариги адирга ҳам уруғ ташласаммикан. Узиям ермисан, ер-да. Илгари нуқул қишлоқнинг суруви ётган. Турган битгани қўйнинг қийи. Қучоққа сиғмайдиган қовун битса керак,— яйраб кетади чол, қўлини пешонасига қўйиб адирга ҳавас билан тикиларкан.— Бу йил ҳам кўпроқ ерни ҳайдамоқчи эдим, калтатойлик Ҳамдам сергапнинг тракторчи ўғли кўнмади. «Бўлди, бобой, капталис бўлиб кетяпсиз», дейди зумраша. «Бекор айтибсан, сенинг бобонг қулоқ бўлган, жуда яхши биламан», дедим. Мана сен жуда ақлли боласан. Ўзинг айт, чеки чегараси йўқ, бўш ётган ернинг бир парчасини ҳайдаб экин экса капталис бўладими? Йўқ, албатта...

— Тўғри-да, Дўстмурод бобо. Айтинг-чи, қишлоқда кимда шунча ер бор? У бекорга шундай демаган,— дейди у ҳазиллашиб чолга тегишаркан.

— Сен ҳам бўлмайдиган бола экансан,— қиёфаси ўзгаради чолнинг.— Тузуккина бола десам... Худо раҳмат қилгур бобонгни ўзи шунақа оғмачироқ одам эди. Бобонгга тортибсан... Сенлар ҳали нонни «нанна» деб юрибсанлар. Биз Прунзе билан ёнма-ён туриб граждан уруш қилганимизда эҳ-ҳе-е...

— Ҳазиллашдим, Дўстмурод бобо! Сиз қишлоғимизда бойларнинг уругини қуритганлардансиз-ку! Сизни

синамоқчи бўлдим-да?— дарров таслим бўлади чолнинг суҳбатдоши.

— Менинг нимами синайсан. Бирорта бандаи мўминнинг ҳунига зомин бўлмасак ҳам Прунзенинг қўшини билан Помир деган тоққача борганмиз,— дейди чол бирдан жиддийлашиб.— Прунзенинг ўзи менга икки марта салом берган. Тўғри, уч-тўрт киши эдик. Қудуқдан сув тортиб, отларни суғораётгандик. Келиб «менинг отимга ҳам сув беринглар» деб илтимос қилди. Йўқ демадик. Кейин ўзи челақни шундоқ кўтариб, худди бизга ўхшаб сув ичди. Ўзбекчалаб «рахмат» деди. Ўзбекчани зўр биларди-да. Дунёда бировга сув беришдан савобли иш борми? Инсон сув ичаётганда ҳатто илон ҳам тегмайди.

Хуллас, биз келиб-келиб «Чинни момонинг хўрози тухум туғибди» деса, «йўғ-е, ростданми?» дейдиган болафезл Дўстмурод бобонинг полизига ўғирликка тушишимиз керак эди.

Қоқ туш. Нақ тепага келган қуёш тоғу тошли дараларни забтига олиб қиздирарди. Яқиндаги қояни соялаб ётган сурувнинг чўпони кўринмайди. Ёки сувсинини қондириш учун Дўстмурод бобонинг олдига келганмикан. Балки бирор арчанинг соясини олиб, хуррак отаётгандир. Тоғ томондан қилт этган эпкин йўқ. Фақат этакдаги сойнинг шарқираши эшитилади. Соё овозини бўлиб, эшак ҳанграйди. Кун қизиган сари чигирткалар бор овози билан чуриллаларди. Улар тинимсиз «ишла, ишла» дейди. Шунинг учун ҳам уларни қишлоғимизда «ишла-ишла» деб аташади. «У тезроқ ишла, қиш ғамини ёзда е», деяпти, шунинг учун яхши ишлашимиз керак», дердилар дадам янтоқ ўришга чиққанимизда.

Илонизи адир йўлидан тизилишиб Ўртақирга қараб борардик. Олдинда ерга тикилганича пишиллаб Эргаш тирриқ (биз уни ўзига эшиттирмай шундай деб атардик, эшитса пўстагимизни қоқиб қўярди) борар, унинг орқасида тикон кириб бир неча кундан бери оғриётган ўнг товонимни авайлаб мен борардим. Қолган болалар ҳам овоз чиқармай турнақатор бўлиб келишар, ҳаммаси ўзича полизга тушишдан ҳайқиқиб жўрабошимиз Эргашнинг қовоғига қарашарди. Ниҳоят узоқ ёқимсиз жимликдан сўнг Эргашдан садо чиқди.

— Полизга сен тушасан, Дўстмурод бобо билан танишсан, полизини яхши биласан,— деди у менга чайлага яқинлашганимизда.

— Нега мен тушарканман?— нафасим тиқилиб ўқрайдим Эргашга.— Танишликнинг ўғирликка нима алоқаси бор.

— Бўлмаса бемалол уйингга бориб, энангни урчуғини ушлашиб ўтираверишинг мумкин,— деди у совуққина йўлида давом этаркан менга қайрилиб ҳам қарамай.

Менга эса баттар алам қиларди. Бунчалик ҳам тили заҳар бўлмаса унинг. Оғзингдан чиққан гапни ёқангга ёпиштиради. Туғилганда онаси сут ўрнига қалампир билан оғизлатганмикан. Ич-ичимдан тўлиб-тошиб унга нималардир деб, шарманда қилиб ташлагим келар, бироқ ҳеч нима дея олмасдим. Вақти ҳам эмасди. Дўстмурод бобонинг шох-шаббадан қилинган, оғзи кунчиқишга қараган чайласига етиб келган эдик.

— Ким полизга тушади?— орамизда ҳеч гап бўлиб ўтмагандай ўгирилиб деди Эргаш вазмин оҳангда.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Офтобда қорайган, айримларининг ёрилиб кетган юзлари бир-бирига ўхшаш болалар жой-жойида хўмрайиб туришарди. Орқароқдагилар эса ўзларини бир-бирининг панасига олишарди.

— Мен бораман!— дедим ўз истагимга мутлақо қарши. Бу аҳмоқона жасоратим билан пасткаш Эргашдан ўч олмоқчи бўлдим шекилли.

— Яхши,— деди Эргаш бир оз ранги ўзгариб.— Биз сой томонда турамыз. Сен қовунларни узиб жўякдан бизга юмалатасан. Ёрдам керак бўлса Бобоқул боради. Қани кетдик,— деди у гапининг юз фоиз бажарилишига ишониб.

У бари бир полизга мен тушишимни биларди. Бироқ сир бой бермай ўзини сохта жиддий тутиб, менга буйруқ берарди. Оёғимни аранг судраб полизга қараб юрдим. Дўстмурод бобо болалар ичида мени яхши кўрарди. Бирор иши чиқиб қолгудек бўлса атайлаб уйимизга келиб мени энамдан сўраб олиб кетар, бисотида асраб юрган ёнғоқми ёки тутмайизми бериб астойдил хурсанд қилишга уринарди. Мен ҳам Дўстмурод бобо келгунга қадар чайланинг шифтига осилган қўшотарни зўрға кўтариб (у киши доимо кетишида милтиққа қўл теккизма деб тайинлаб кетарди) ҳушёрлик билан полизни қуриқлайман. Албатта бу болаларга, биринчи навбатда Эргашга алам қиларди. Ҳатто бир марта у Дўстмурод бобога «Раҳмонберди милтиғингизни отди» деб ғирт ёлғон айтган. Бугун унинг менга «полизга сен туша-

сан» деб тирғилишининг тубида ҳам Дўстмурод бобонинг менга бўлган ихлосини сўндиришдек ғараз ётарди. Бўлмаса яна бирорта болани мен билан бирга юбориши мумкин эди-ку. Мен буни полизга етганимда тушундим. Орқага қайтиш... Йўқ, Эргаш тирриқ бошлиқ бу чувиллашган болалардан қутулиб бўпсан. Ўз-ўзимдан нафратланиб, ҳандалакнинг ёқимли ҳиди анқиётган полизга кирган эдим. Чайла томондан Дўстмурод бобонинг тўқиллатиб этикка мих қоқаётгани эшитилиб турарди. Демак Дўстмурод бобо ёлғиз экан, олдида биров бўлса ишламайди.

Мен шоша-пиша доврираб, қовун узишга тушдим. Текис қумлоқ жўякдан тўртинчи қовунни юмалатгандим. Болғачанинг «тўқ-тўқи» бирдан тўхтади. Юрагим шиф этиб кетди. Нима қилишни билмай жойимда ўтириб қолдим. Зум ўтмай чайладан офтобдан ранги ўчган яктагининг ўнгирини қоқиб, Дўстмурод бобо чиқди. Пуштага ўтирганимча икки қўлимни қаерга қўйишни билмай чайла томонга бақрайиб қараб қолган эдим. Дўстмурод бобо одатдагидек қўлини пешонасига қўйиб полизни кузатарди.

— Кимса-ан!— деди анчадан сўнг йўғон овозда.

«Менман, Раҳмонбердиман» деб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, лекин овозим чиқмади. Аранг жойимдан қўзғалиб, оёғим билан жўякдаги қовунни пуштага суриб қўйдим.

— Нима қилиб офтобда ўтирибсан, сояга келмайсанми?— деди Дўстмурод бобо салласини ечиб, қайта ўраркан.

Мен миқ этмай пойинтар-сойинтар қадам ташлаб чайла томон борардим.

— И-е, Раҳмонбердимансан. Ке, бўтам, яхши келдингми. Ўзим ҳам зерикиб тургандим. Ҳадеб икки букилиб чарм тортавергандан сўнг бел қотиб қоларкан. Бас қилай шу тирикчиликни десам, бирор нимага уннамасам турулмайман. Аслида бу дунё қимирлаганники. Етган бориб-бориб ер билан битта бўлиб кетавераркан.

Гап-сўзсиз Дўстмурод бобонинг қаршисида қотиб турардим. Хижолатдан оёқларим қалтирар, буни сездирмаслик учун оғирлигимни тез-тез оёқдан-оёққа алмаштирардим.

— Энанг бечора эсон-омон, дамликкина юрибдими? Анча бўлди кўрмаганимга. Илгари эчкиларингни подага қўшгани ҳайдаб чиққанда кўриб турардим, Одам

соғинаркан. Болалигимизда Заркамар далаларига ҳандалак сайлига чиқардик. Энанг эпчил, ҳечам ўзига қўл теккиздирмайдиган қиз эди. Чиройли эди.. Ҳаммамиз ҳавас қилардик... Бирга ўсиб-унган кишингни кўрганда яна яшагинг келаркан. Дунё шунақа экан, бир-биримизнинг кўз ўнгимизда тўкилдик. Одам ниманидир кутиб яшайверар экан. Лекин нималигини ўзи ҳам билмаскан. Энди ҳамма нарса сизларники. Ишқилиб яратган омонатини ўз оёғимиз билан юриб турганда, ҳеч кимга оғирлигимиз тушмасдан олсин. Инсон устидан биров куладиган, ҳолига одамлар ачинадиган бўлгунга қадар чин дунёга равона бўлгани маъқул.

Дўстмурод бобо полизга нега келганимни суриштирмаганидан бир оз ўзимга келиб, сўзларини астойдил тинглаб турардим. Сўраб қолганларида билмадим нима деб жавоб берардим. Энг муҳими у кишини алдаб бўлмайди. Нега шундайлигига ҳайронман. У киши алдаганингни сезадими йўқми, буни айтиш қийин, лекин Дўстмурод бобонинг кўзига қараб ёлғон гапириб бўлмайди.

Дўстмурод бобонинг одатини яхши биламан. Индамай бошингни қимирлатиб сўзларини диққат билан тингласанг сендан яхши одам йўқ. Ҳадеб савод бераверсанг ҳам хуш кўрмайдилар. Суҳбат сўнггида жимгина қулоқ солиб ўтирганингни тақдирлаб, сени ва ота-онангни, керак бўлса етти пуштинггача айтиб, мақтаб қўядилар. Ото-боболаринг ҳақидаги мароқли суҳбат кимга ёқмайди дейсиз.

Дўстмурод бобо нима иш билан келганим ва полизнинг чайладан кўринмайдиган сойлик томонида писиб ўтирганим ҳақида оғиз очмадилар. Бундан мен баттар хижолат бўлар ва ўз-ўзимни койирдим. Эргаш ва болаларни унутган эдим. Шу дақиқада уларни кўришга, тоби-тоқатим йўқ эди. Улар аллақачон сой бўйига тушиб қовунни тушираётган бўлишса керак. Ёки мени қандай шарманда бўлаётганимни ҳузур қилиб томоша қилишаётганмикан.

Улардан қутулиш учун Дўстмурод бобонинг олдида узоқ ўтирдим. Иккимиз офтобада чой қайнатиб ичдик.

— Яхши бўлди келиб қолганинг. Сени яхши кўраман. Ўзим ҳам бирор ўткинчидан энангга «Раҳмонбердини улов билан юборинг, беш-тўртта қовун-тарвуз олиб кетсин», демоқчи эдим. Ҳадемай тугаб қолади бу садағанг кетай ҳам. Борида еб қолганга нима етсин. Лалмининг қовун-тарвузи дори.

— Биз ҳам томорқамизга қовун экканмиз,— дедим нима дейишимни билмай.

— Бу бошқача-да, бўтам. Сен сойга тушиб менинг эшагимни миниб чиқ. Соининг нариги бетига арқонлаб қўйибман. Узиям неча кундан бери минилмай қутуриб ётгандир. Хуржун чайлада осиглиқ. Мен палакларнинг остига яшириб қўйган қовунларимдан узиб чиқаман.

Дўстмурод бобонинг гапини икки қилиб бўлмайди. Худди ёш боладек астойдил аразлаб, хафа бўладилар. Сойга тушганимда болалар аллақачон қишлоққа кетиб қолишганди. Дўстмурод бобонинг каттакон оқ эшаги тумшугини ерга тираганича мудрар, орқа оёқлари билан тепиниб пашша қўрирди. Икковлашиб ўнтача қовунни хуржунга солиб, эшакка ортдик. Дўстмурод бобо мени суяб миндириб юборди.

— Мана бу иккитасини қўлингга олиб ол. Энанга «Дўстмурод бобом атайлаб сиз учун асраб қўйган эканлар», дегин. Мендан кўпдан-кўп салом айт. Дўстмурод бобом сўраб салом дедилар дегин,— қайта-қайта таъкидларди чол.— Эшакни эртага эрталаб сигирларингни подага ҳайдаб чиққанимда миниб келарсан. Мен яна беш-тўртта қовун-тарвуз узиб чиқиб қўяй. Ўтган-қайтган ўтинчилар сувсинини қондиради...

Эшак қадрдон қишлоққа қараб йўрғалаб кетди. Ўз ўзимдан энтикиб, ҳиқиллаб, йиғлаб борардим. Нега йиғлаётганимни аниқ тасаввур этолмасдим. Лекин бир нарсани ҳис қилардим. Биз шундай инсонларни доимо кечикиб, улар ҳаётдан кўз юмгандан сўнг бошимизга кўтармоқчи бўламиз. Мен илк бор Дўстмурод бободек ҳеч нимага қиёслаб бўлмас эътиқодга хиёнат қилмоқчи бўлдим. Мен ўз ожизлигимга йиғлаб борардим. Яна бир неча йиллардан сўнг Дўстмурод бобо — Ойқор тоғидан яхши кўрадиган Дўстмурод бобо бўлмайди. Ўртақирга ҳеч ким қовун экмайди. Мен бизни кутаётган бахт ва айрилиқлар, садоқат ва хиёнатлар учун йиғлаб борардим...

Яссиқирга чиққанимда орқага ўгирилдим. Дўстмурод бобо полиздан яктагининг ўнгирида қовун кўтариб чиқарди...

КАПТАРЛАР ҚАЙТМАГАН ТУН

Кампир ҳар куни эрталаб тонг ёришмасдан уйғонади. Шу кунга эсон-омон етказгани учун худога шукрона

айтиб, катта дока рўмолини узоқ ўрайди. Сирланган челақнинг қолган-қутган сувини ҳовлига сепиб, юз-қўлини ювади-да, бир неча бурда нон олиб булоққа тушади. Юз-қўлини яна қайта ювгач, тушини сувга айтганча нонни ушатиб булоққа ташлай бошлайди. Кампирнинг келишига ўрганган ва узоқдан қораси кўриниши билан уймалашадиган балиқлар сувни шалолатиб юзага отилиб чиқишарди. Кампир эса улар билан худди одамдек гаплашиб увоқ улаша бошлайди.

— Сизлар ҳам кичик бўлгансизлар. Кичикларга ҳам нон беринглар,— деди у катта балиқларни тергаб.— Уялмайсизларми ўз болаларингнинг нонини тортиб олиб ейишга. Одамларга ўхшаб жониворлар орасидан ҳам меҳр-оқибат кўтариляпти.

Сўнг у катта балиқларни алдаб туриб, нонни майдалаб кичик балиқларга ташларди. Бунга ўрганган балиқчилар катта балиқлар нон бўлагига ташланишганда нон увоқларини кутиб жойларидан жилмай туравершарди. «Дуо қилинглар, худо ҳам менга эл қатори не-вара берсин», дерди кампир сув тўлдирилган челақни кўтариб изига қайтаётганда. Балиқлар эса кампирнинг сув олишига қўймай, челаққа кириб чиқаверишади. Кампир зўрға уларни челақдан ҳайдаб чиқарарди.

Лекин бари бир битта-яримта балиқ илашиб чиқар, кампир челақнинг остида қолган сув билан яна қайтариб келиб булоққа қуярди.

Саҳар намозини ўқигач, жойномозни йиғиштириб қўярди-да, ҳовли тўрида мудраётган говмиш билан каттакон оқ эчкига кўз қирини ташлаб дон-дун сақланадиган пастаккина омборхона томон юрарди. Кампирнинг омборхона томонга бораётганидан хабар топган эчки умидвор бўлиб секин маърарди. Говмиш биз ҳам бор, дегандек эринибгина ўқрайиб қўяди. Кампир ўзича уларга дафъи жавоб қайтариб, йўлида давом этади. Узоқ пайсалланиб нимчасининг чўнтагидан омборхона калитини топади. Шу баҳонада чўнтагида яна нималар борлигини билиб қўйиш учун бирма-бир юзига яқин келтириб, кўздан кечиради. Чўнтагида эса ҳамма нарса бўларди. Бир йил бурунги тўйдан олган парвардадан тортиб, чархнинг дугигача. У чўнтагидаги меваларни бежизга асрамайди. Қайси тўй маъракага бормасин, «илоҳим худойим мени ҳам шундай кунларга етказсин!» дея бир жуфт парвардами, ёнғоқми олади. Сўнг яна бир парвардани олиб тишсиз милклариде айланти-

риб сўра бошлайди. Атрофида бир-бирига гап бермай чувиллашаётган хотин-халажлар гапини мутлақо эшитмаётгандек одамларнинг боши узра тоғорти уфқига тикиларкан «Илоҳим етказган кунингга, берган ризқингга шукур», дейди.

Кўриниб турган шу тоғ ортида, Панжакент деган томонда кампирнинг яккаю ёлғиз қизи яшайди. Фарзанд кўрмай турмуши бузилгандан сўнг ўша ёққа, тоғ ортидан келиб қишлоқнинг молини боқиб юрадиган Эшмурод исмли қўй оғзидан чўп олмайдиган, ўзидан тўрт ёш чамаси кичик йигитга тегиб кетди. Одамлар «қизинг ошиқ-маъшуқ бўлиб, қочиб кетди», дея таъна қилишди. Кампир беғубор ва нажотталаб кўзларини мўлтиратиб, уларнинг гапларини эшитар, лекин ғинг демасди. Худди ҳаммасига ўзи айбдордек иягини тиззасига тираганча жимгина ўтирар, ичида сабрсизлик ва алам билан суҳбатдошининг ёқимсиз гапини тугатишини кутарди. Ичида: «Худо урганни пайғамбар ҳасаси билан туртгандек, мен шўрқисган ёлғизга шу гапларни етказишдан бу инсонлар не муддао топишаркин?» дея ўйлар, ўйлаб ўйига етолмасди.

Яқинда кампирга хушxabар келтиришди... У анчага-ча тушимми-ўнгимми дегандек ўтирган жойида аграйиб қотиб қолди. Қизининг бўйида бўлган эмиш. Шундан кейин кампирнинг ичига ўт тушди. Кечалари бирдан уйқуси қочиб, қизини ўйлаб кетади. «Ўғил бўлса отини Худойберди, қиз бўлса Бийфотима қўяман», дерди ўзига-ўзи қувончи ичига сиғмай. Аммо, туғилажак неварасининг ота-оналари болага исм қўйишни ундан сўрашадими, йўқми, бунни хаёлига ҳам келтирмасди.

Қулфнинг калит соладиган жойини узоқ қидириб, зўрға очганда ҳам у бир нарсани — қизининг тезроқ бўшанишини ўйлар, юрагининг туб-тубидан бунни худодан ўтиниб сўрарди. Эрта саҳардан шомга қадар ўзича савоб деб билган ишлар билан машғул бўларди.

У чит қўйлагининг енгини тўлдириб буғдой олди-да, яна омборхона эшигини қулфлаб қўйди. Бўлмаса бўшатиб подага ҳайдаганда эчки ўзини омборхонага уради. Кампир эса ҳаллослаб унга етолмайди. Етгунича у бемалол бирор кило буғдойни паққос туширган бўлади. Қопнинг оғзи боғлоқлик бўлса йиртиб ейди. Кампирнинг ҳовлида ғимирлаб юрганни кўрган мусичалар кукулашиб атрофида гирдикапалак бўлиб айланишади.

Кампир пешайвон устунининг таг курсисига ўтирганича мусичалар билан гаплашиб, дон улаша бошлайди.

— Садағанг кетай Бийфотманинг беозор товуқлари. Қани энди ҳамма одамлар сизларни жаннатдан учиб чиққанликларингни билганда эди. Одамлардан ҳам хафа бўлиб бўлмайди. Уларнинг ҳам ташвиши кўп. Дунё шунақа экан. Инсон қанча қорни тўйиб, бири икки бўлса шунча серташвиш бўлиб қоларкан. Замонанг тулки бўлса този бўлиб қув дегандек, одамлар фақат кунининг орқасидан қувадиган бўлиб қолишди. Ишқилиб охири бахайр бўлсин. Одамларга қанчалик ақл кирган сари жониворларнинг, дов-дарахтларнинг тинчлиги бузиляпти. Магазинларда ун кўпайиб, сизлар ризқ-рўзиларингни териб ейдиган тегирмонни ҳам бузиб ташлашди. Унинг ҳеч кимга оғирлиги тушаётгани йўқ эди-ку?

Мусичалар талашиб дон ейишарди. Уларга тевааракатрофдан чумчуқ, майна ва чуғурчуқлар келиб қўшилишарди. Кампир ҳамма мусичаларни танирди. Мусичалар эса дон талашиб, кампирнинг кийимларини юлқилашади. Кампир уларнинг ҳатти-ҳаракатидан маст бўлиб кулар, бу ёқимли дақиқаларни чўзиш учун донни олисроққа сочарди.

— Вой садағанг кетай беозор қушлар-ей! Шу доннинг ҳаммасини сизларга бераман! Сизларга бермай кимга бераман?— дерди кампир ҳовучини тўлдириб дон сочаркан.

Сўнгра у қушлар билан астойдил хайр-хўшлашиб, этагини қоққанча боққа қараб юради. Ёнғоқнинг шохига қистирилган эски ўроғини олиб, говмиш билан эчкига уватлардан ўт ўради, печак юлади. Бедадан ҳам ўриб бериши мумкин, лекин у қишга мўлжалланган. Шунинг учун кампир уззу-кун бедапояни қўриқлаб урчуқ йигириб ўтиради. Унинг ҳам ўғли ёки незараси бўлганда бошқаларникидек қиш учун Тайпоқсой даласидан тўрт-беш қоп сомон келтириб берармиди? Кампир доимо борига қаноат ва шукур қилади. Ҳеч қачон нолимайди. У бари бир бир кун эмас, бир кун нолаларим худого етиб боради деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам шукур қилади.

Ёқимли ҳид анқиб турган барра ўтни говмиш билан эчкига бўлиб солгандан сўнг тандирхонага қараб юрди. Сут соғадиган, ёғи сиртига уриб кетган кадисини олиб келди. Говмишни ийдирриш учун оғилдан бузоғини олиб

чиқиб қўйиб юборди. Тарғил бузоқ онасини турткилаб эма кетди. Кампир бузоққа бир оз тикилиб турди-да, сўнг ипини тортди. Ичида унинг она сути эмишдан маҳрум этаётганига ачинди. Шунда бирдан кўз олдига ўша — туғилажак набираси келиб кетди. Назарида уни ҳам биров онаси бағридан тортиб оладигандек туюлди. Шу ўйда қўли бўшашиб, хаёли қочди. Ағрайганича бузоқнинг эмишига тикилиб ўтираверди. Лекин шу алпозда қараб ўтира олмаслигини англади. Ҳадемай сут олувчи келади. Унга камида бир кади сут бериш керак. Бўлмаса у кампирга оз пул беради. Ҳеч кимга гап бермайдиган Сафаргул сутчи кампирнинг сутини ҳаммадан арзонга олади. Кампир бунни билади. Қўшнилар тушунтиришган. Биладию, индамайди. Бирор нима дегудек бўлса Сафаргул оғзидан чиққан гапни ёқасига тармаштиради. Сафаргул шартлашилгандек бирор сўм ёки бир неча тийин кам берса ҳам индамай олаверади. «Бари бир, бир ўзимга шунча сут керак эмас. Пул бермасаям майли. Одамлар ичиб алқаса бас. Сут бергандан савоб иш борми дунёда?»— ўйларди ўзича.

— Худо хоҳласа бу пулларни неvara тўйига ишлатасиз,— дейди Сафаргул кампирни оғиз очирмаслик учун нозик жойини топиб.

Аниқроғи кампир пул санашни билмайди. Шунинг учун ҳам ким нима берса олаверади. Икки марта Сафаргул берган пулни қўшниси Баҳром оқсоқолнинг ўғлига санатган эди, қанчаям кам деди. Камини худо берар. Шунгаям ташвиш чекиб юрадимиз? Одамлар сени кам дегани, ерга ургани билан кам бўлиб қолмайсан. Ишқилиб эгаси кам қилмасин, тақдирингни бошиям охириям бўлмас экан. Уясини йўқотган тўрғайдек ҳавода муаллақ бўлиб қоларкансан.

Кампир шу ўйлар билан говмишни соғишга ўтирди. Кади кўпирганча тўлиб борарди. Сут кунлигидан кам чиқди. Кампирнинг хаёлига «энди мени Сафаргул қўйди» деган фйкр келди. У яна бузоқни эмишга қўйиб юборди. Ҳар йили эчкини соғин қилиб олади. У говмиш билан басма-бас сут беради. Бузоғни кўпроқ эмган кунлари қарийб иккисининг сути баравар келади. Кадидан ортган сут кампирнинг ўзига қолади. У бу сутни пиширади. Бир косасини сап-сарик каттакон урғочи мушук иккаласи ичишади. Мушук деярли ҳар йили бола-лайди. Кампирнинг ташвишига ташвиш қўшилади. Шунда мушукларнинг ўзига бир косадан ортиқ сут ке-

тади. Қолган сутни қатиқ қилиб ҳафтада бир марта куви пиширади. Кампирнинг чайир ва бақувват қўллари кувини тезда ёққа келтиради. Сут кадидан ортмаган куни у сутсиз қолади. Пиёлага каллақандни солиб, нон тўғраб ейди. Мушукка эса қолган-қутган овқатлардан беради. Сут мўлжалдагидан озроқ бўлса Сафаргул кампирга ўшқиради. «Ваъдалашиб қўйган одамларимга нима дейман?» дейди у кўзлари олайиб. Уша сут келишини кутаётган одамлар ва болаларни ўйлаб, кампир бузоқнинг ризқини қиярди. Сафаргул ўзидан олган сутни уч баробар пуллашини эса хаёлига ҳам келтирмайди. «Шунча сутни эшакка ортиб, районга олиб тушишнинг ҳам ўзи бўладими? Сафаргул бечорага ҳам қийин, бошида эри йўқ», дея ўйларди у сут олувчи кўринмай кетгунга қадар орқасидан тикилиб.

Сутни кўтариб олгач, ювиндисига қорни ичига кириб кетган, доимо тўймай юрадиган Олапарга итоши қилади. Токчадан бир косача кепак олади-да, сал мазалироқ бўлсин учун бир ҳовуч қора буғдой унидан аралаштиради. Олапари оғзи куйганига қарамай итошини ялай кетади. Бу пайтда мушук миёвлаб кампирнинг атрофида гирдикапалак бўлаверади. Унинг косасига ҳам бир чўмич сут солиб, икки-уч тўғрам қотган нон ташлайди.

Этакдан маърашиб қишлоқ подасининг тоғ томон ўрлаётгани эшитилади. Кампир қўлини соябон қилиб қуёшнинг кўтарилаётганини кузатади-да, ўзича подаҳайдар маҳали бўлганини фаҳмлайди. Ирғай ёғочдан қилинган чўпонларнинг таёғига ўхшаш ҳассасини қўлига олиб говмиш билан эчкини кўчага ҳайдайди. Эчки эчкилигини қилиб орқага қочмоқчи бўлади. Кампир унга зуғум қилади.

— Тоғу тошда маза қилиб ўтлаб, ўйнаб келмайсанми шайтондан тарқалган?— дейди хасса ўқталиб.

Эчки кампирга ўқрайганча подага қараб юради. «Нега кампир бечорани қийнайсан» дегандек уларни кузатиб турган говмиш эчки олдига тушгач, унга эргашади. У эчкига эргашиб, ўрганиб қолган. Кечқурун подақайтар маҳали бўлгач, у маъраб эчкини топиб олади-да, ортидан қишлоққа қайтади. Эчки қочиб уйга қайтиб кирса кампир етолмаслигини ҳам билади. Бироқ, бўйнига арқон тушгандан сўнг кампир уни жазолайди. Ҳассасининг учи билан бир-икки нуқиб кўяди.

Қирда эшагига иккита сут идиши солинган ҳуржун ортган Сафаргул кўринди. У етиб келгунча кампир садақайрағоч шохидаги кадини олиб чиқди. Гап-сўзсиз Сафаргулнинг идишига қуйди. Бирор нима дермикни дегандек кўзлари жавдираб, унинг оғзига тикилди.

Эшагига ўнгланиб ўтириш учун оёғини қайта узангига соларкан:

— Сутингиз кундан-кун суюлиб боряпти, Ойбуви момо,— деди Сафаргул.— Сигир билан эчкини тузукроқ боқмаяпсиз. Ёки сутга сув-пув қўшяпсизми? Бундай бўлса сутингизни олмай қўяман.

Кампир нима дейишини билмай аграйиб турарди. Сабаби: Сафаргулнинг бундай дейиши етти ухлаб тушига кирмаган эди.

«Умрида сут соғмагандек гапирад-я, сутга ҳам сув аралаштирадими? Қайси худодан қўрқмайдиган шундай қилади?»— боши қотиб ўйларди кампир. «Нега у уялмай-нетмай шундай дейди? Оёғим гўрга етиб қолган бир ёшда шундай қиламанми? Мен эсимни таниганимдан бери дўзахи иш қилганим йўқ! Бундан буён ҳам қилмайман! Мен чолгинамнинг олдига ўз ажалим билан ҳалол покиза боришим керак!»

Сутчи хотин аллақачон икки қир ошиб кетиб қолган эди. Кампир ҳамон қўлида кадиси билан қаққайганича қотиб турарди. Ундан икки қадамча нарида ялпайиб ётган Олапар лаб-лунжини ялаб, эгасининг маъюс ҳолатини кузатарди. Кампирнинг нимадир эсига тушгандек ўзига келиб, шоша-пиша уйга қараб юрди. Мушук еганда сачраган увоқларни доналаб териб, оҳистагина чумолилар ини оғзига элтиб қўйди. Сўнгра садақайрағоч соясидаги эски сўрига ўтириб нонушта қилган бўлди. Сут ичаётганида яна хаёлига туғилажак набираси келди. «Бўлганда у ҳам сут ичарди», дея ўйлади хомуш бўлиб. «Нега худо доимо бахтни кечикиб беради?» ўйларди кампир термилиб. «Боланинг қадрига етмайдиганларга беш-ўнталаб фарзанд беради. Менинг қизимга эса...»

Чуғурлашиб садақайрағочга учиб қўнаётган чумчуқлар дастурхондаги нонга ёпишганда кампирнинг хаёли бўлинди. Енгини силкитиб қушларни учирган бўлди. Дастурхондаги қолган-қутган ушоқларни қоқиб оғзига солди-да, нонни ўраб ёстиқнинг остига бостириб қўйди. Сўнгра садақайрағочнинг шохига қистирғлиқ урчуғини қўлга олди.

• • Соя қайтиши билан яна чап енгини буғдойга тўлдирди-да, урчугини қўлтиқлаганича уйнинг кун чиқиш томонидаги қирга чиқди. У деярли ҳар куни куннинг иккинчи ярмини шу ерда ўтказади. Кампир қирга чиқиши билан бу ерга Каттажарнинг каптарлари учиб келади. Каптарлар қир устида бир-бирини турткилаб, бир-икки айланишгач, қўнишади. Улар қирга қўниши билан кампир галага янги қўшилган каптарларини кузата бошлайди. Уларнинг кун сайин кўпайиб бораётганидан ўзича хурсанд бўлади. Лекин, нега хурсанд бўлаётганини аниқ тасаввур эта олмайди. Каптарлар донга тўймай, кампирни турткилашаверса, у яна омборхонага бориб келади. Буғдой эса охирлаб борарди. Куёви кела қолганда эди, бозордан бирор қоп буғдой, ёки ёрма олиб келиб берармиди? Ёки бирорта қўниқўшнidan от-улов сўрасамикан? Дон тугаб қолса каптарлар қаерга боради?

Қишлоқ болалари аллақачон бу каптарларни бездирришарди. Хайриятки, Олапар бор. Каптарлар учиб келганда у қирга ҳеч кимни ва ҳеч қандай ҳайвонни йўлатмайди. Шу дақиқаларда кампир бу дунёдан мутлақо ажралиб қолади. Шунда у ҳамма нарсани унутади. Назарида ўзини ҳам қушга ўхшаган аллақандай жониворга айланиб қолгандай ҳис қилади. Ҳаракатлари ҳам ғайритабиий бўлиб қолади.

Каптарлар узала тушиб ётган Олапарнинг устида ўрмаланиб юришар, жуни орасидан нималарнидир териб егандек чўқишарди. У эса мудраганича ер билан битта бўлиб ётар, қушларнинг чўқиши унга шу қадар хуш ёқардики, бирпасда кўзи илинарди.

Кампир яна дон олиб келиш учун ўрнидан турганида, гов оғзига юкини ўзи туширадиган машина келиб тўхтади. Кампир қўлини соябон қилиб, келганларни кузатди. Кабинадан қўнғиз мўйловли ҳайдовчи билан Сафар соқовнинг ўзига ўхшаган тили чучук ўғли Турсунали тушди.

— Ҳорманг, Ойбуви момо!— деди у шипшиган овозда.— Каптарларни боқиб ётибсизми? Дамликкина юрибсизми?

— Шукур, болам... Бир нави. Ўзларинг омонмисилар? Ота-оналаринг бақувват юришибдими? Анча бўлди, энангни кўрмадим. Қизимни кутяпман. Ҳеч дараги бўлмаяпти...

— Вақт зиқ, момо, сиз билан гаплашадиган гап бор,— ўғри қараш қилди Турсунали.

— Нима гап? Айтақол тезроқ, болам,— унинг оғзига тикилиб ағрайди кампир.

— Сизга буғдой керак эмасми?

— Керак, болам, қани энди уни олиб келиб берадиган одам?

— Мана бу машинанинг кузови тўла буғдой. Олсангиз, арзон гаровга сотамиз. Кўп эмас, саксон сўм берсангиз бўлади,— бидиллаб кетди Турсунали.

— Вой! Бир машина буғдойни нима қиламан, бўтам!— ҳайрон бўлди кампир.

— Худо берганига шукур қилиб олавермайсизми? Омборхонангизга ўн машина буғдой сиғади. Шу билан бир неча йил буғдой олмайсиз. Ўзимиз ташиб берамиз.

Кампир уларни алқаб-алқаб рози бўлди. Буғдойни омборхонага ташиш учун иккита халта олиб чиқди. Шофёр билан Турсунали терлаб-пишиб, бир зумда буғдойни омборхонага ташиб киритишди. Кампир рўмолчага тугиб, кўрпанинг орасига қистириб қўйган пулини олиб чиқди. Турсунали пулнинг ярмидан кўпроғини олгач, улар шоша-пиша машинага ўтиришди.

— Бирор кишига бу ҳақда оғиз очиб юрманг, тагин,— тайинлади дудуқланиб Турсунали кетаётганида,— биласиз-ку, ҳозир одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юради.

Кампир индамай ағрайиб турарди. Унинг нега бундай деганини тушунмади. Сўнг, рўмолчасида қолган пулга қаради. «Ярмидан кўпроғи саксон сўм бўлса, қолгани қанча экан!» дея ўйларди у пулни қайта тургаркан. Бироқ Турсуналининг 150 сўмга яқин олганини хаёлига ҳам келтирмасди. «Дунёда қандай яхши одамлар бор-а?— дерди ўзига-ўзи.— Худонинг ўзи етказаман деса, ҳеч гап эмас экан. Қизим билан куёвим буғдойни кўриб суюнишади,— беихтиёр хаёлидан ўтказди кампир қувончи ичига сиғмай.— Каптарларим билан мусичаларим худо деган экан».— Кампир энди мусичалар ва каптарларга кўпроқ дон беради. Улар қанчалик талашиб дон ейишса, кампир яйраб кетар, куйиб-пишиб улар билан ўзича сўзлашарди.

У қирда каптарларга дон сочиб ўтирган эди. Урчуғи ёнида юмалаб ётар, каптарларни қорни тўйиб, ўзи билан ўйнашишни истаётган Олапар уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан кўз-қўлоқ бўлиб, чўнқайиб ўтирар.

ди. Кун пешиндан оққан, машриқ томондан салқин шабада эсарди. Кампирнинг хаёлини машинанинг бўғиқ овози бузди. Ғов олдига усти ёпиқ кичкина машина келиб тўхтади. Ундан қишлоқ советида ишлайдиган Хўжатўпи маҳаллалик Турдибек билан шапкали одам тушди. Кампир уни доимо шапка кийиб, қишлоқ болаларини тергаб юрадиган Холбек тоғбеги деб ўйлади. Диққат билан тикилгач, милиционер эканлигини пайқадди. Улар ўзаро нималарнидир сўзлашишди. Сўнгра милиционер ҳовли томон, Турдибек қирга қараб юрди. Кампир энгида қолган-қутган буғдойни уймалашаётган каптарларга тўкиб, ўрнидан қўзғалди.

— Ҳорманг, Ойбуви момо!— деди Турдибек кампирга яқинлашаркан.

Негадир унинг салом бермагани кампирнинг кўнглига келди.

«Турсунали ҳам салом ўрнига, ҳорманг, деб келган эди. Бу ҳам ҳе-бе йўқ шундай деб келяпти. Одамлар саломни унутишяпти. Охири бахайр бўлсин», ўйларди кампир Турдибекка синчковлик билан тикиларкан.

— Ассалому алайкум, бўтам!

— Салом, момо!

Кампир саломдан сўнг нимадир демоқчи эди, унутиб қўйди. Тилига калима келмай Турдибекнинг оғзига тикилиб тураверди.

— Каптарларга дон беряпсизми?— хижолатомуз жилмайиб сўради Турдибек.

— Ҳа, болам, шундоқ эрмак қилиб...

Шу пайт Олапар ириллаб ўрнидан қўзғалди. Кампир ўгирилиб қараган эди, думини қисиб нарироқ кетди. Каптарлар гуриллаганча осмонга кўтарилишди. Турдибек сочилиб ётган буғдойни кафтига олиб кўра бошлади.

— Пастга тушайлик, момо!— деди овози аллахил товланиб, буғдойни сиқимлаганча сойликка қараб юраркан.

Кампир индамайгина унинг орқасидан эргашди. Милиционер ҳовлини айланиб юрарди. Кампир билан совуққина сўрашгач, омборхонанинг эшигини очишни буюрди. Кампир узоқ пайпасланиб эшикни очди. Буғдойни кўриб иккиси ҳам анчагача жимиб қолишди.

— Буғдойни сизга ким олиб келиб берди?— донадона қилиб сўради милиционер.

— Сафар соқовнинг ўғли билан яна бир мўйловли шопир,— деди кампир алланима сезгандай.

— Қачон олиб келишди?

— Утган куни.

— Улар билан қачондан бери алоқа қиласиз?

— Қанақа алоқа?

— Узини гўлликка соляпти,— Турдибекка қараб деди милиционер.

— Бу кишининг улар билан алоқаси йўқ. Улар олиб келишган, кампир сотиб олган,— Турдибек тўғриси айтиб.

— Сиз ишни пачава қиладиган кўринасиз, шекилли. Қаердан биласиз алоқаси борми, йўқ?— Турдибекка ёвқараш қилди у.

Турдибекнинг дами ичига тушиб, жимиб қолди. Кампир зўрға ютиниб қўйди. Ютинганда кўзлари йилтиллаб кетди.

— Энг муҳими калаванинг учини топдик, буёғи ҳеч гап эмас,— ўзича гапириниб, нималарнидир ёзарди милиционер. Ёзуви тугагач, кампирга ручка бериб қўл қўйдирди.

— Эртага эрталаб районга, милицияхонага борасиз. Бозорнинг шундоққина рўпарасида,— деди милиционер кампирнинг қўлига тўрт бурчак шаклидаги қоғоз тутаркан.

— Буни нима қилай, бўтам?— қоғозни кўрсатиб сўради кампир.

— Бу чақириқ қоғози. Шунини олиб борасиз. Агар борма қолсангиз, ўзингизга қийин бўлади,— таъкидлади у.

Кампир нимадир деб, жавоб бермоқчи бўлди. Бироқ, тилига ҳеч қандай сўз келмади. Меҳмон узатгандай улар билан илиққина хайрлашди. Сўрига таклиф қилганди милиционер кўнмади. Улар кетгандан сўнг ақл-хушини жойига қўйиб, воқеанинг мағзини чақа бошлади. Охири ўзича ниманидир тушунди-ю, кўзлари катта-катта бўлиб кетди. Изтиробда бутун вужуди ёнарди.

Пода қайтар маҳали бўлиб қолган эди. Кампир эчки билан сигирни ажратиб келиш учун поданинг йўлига чиқмоқчи бўлди. Лекин туролмади. Бир амаллаб судралиб уйга кирди.

...Шу куни илк бор говмиш билан эчки бойлоқсиз қолди. Кампирнинг кўзини шамғалат қилиб, ўзини бе-

дапояга урадиган эчки остонадан жилмади. Елни тўлиб кетганидан оёқлари тарвақайлаб, бор овози билан маъради. Шу куни илк бор бузоқ ҳам онасини эмолмади. Мушук ухлаб ётган кампир атрофида ўрмалашарди. Говмиш оғил билан остона ўртасига бориб келарди. Улар шу алпозда тонг оттиришди.

Эрталаб балиқлар булоқда ғужғон ўйнаганча қолаверди. Мусичалар остонада тўпланиб, ниманидир кутишарди. Эчки эрта-инди кампирнинг еттисига сўйлишини билгандек, ҳовлини бошига кўтарарди...

Сутни олиб кетиш учун келган Сафаргул аввал кампирни чақирди. Жавоб бўлмагач, эшагидан тушиб, мусичалар галасини учирганича уйга кирди. Кирди-ю, додлаганча қайтиб чиқди...

Қуёш машриққа оғиши билан беғубор осмонни тўлдириб учиб келган каптарлар галаси қирга қўнмади. Улар ярим тунда ҳам уяларига қайтмай, қишлоқ устидо айланиб учишарди...

ОЙ ТУЛИШАЕТГАН ТУН

...Сомон ғарамига чалқанча ётиб, тўлишаётган ойни кузатяпман... У менга опам билан ўқиган Ойбуви опани яхши кўриб қолганим, опамни, «Ойбуви опа уйимизга қачон келади», деб ҳоли-жонига қўймаслигим ва у мени югуртира-югуртира, охири Ойбуви опани эргаштириб келишини, Ойбуви опа мени қучоқлаб ўпганда келадиган қалампирмунчоқ ҳидини, доимо мактабдан қайтишимизда ҳовлисидаги лой сўрида ўтириб, уззуқун бировларнинг урчуғини йигирадиган, урушга кетиб қайтиб келмаган уч ўғлининг куйигида кўзи кўр бўлиб қолган Майрам момони эслатади...

Дала ишчилари ҳосилни йиғиштириб бўлиб, сомон ғарамлашга киришганда биз — қишлоқ болаларининг ҳам машаққатли мавсумимиз бошланади. Бир эшагу бир қанор. Қоровулнинг кўзини шамғалат қилиб неча қоп сомон ташийсан — устомонлигингга боғлиқ. Агар отанг қоровулга икки-уч сўм бериб, бир оғиз шипшиб қўйган бўлса, ошиғинг олчи. Бир неча кун беминнат бориб келасан.

Кеч кириб салқин тушиши билан эрталаб қуёш қизигунга қадар ғайрат қилсанг, энам айтгандек, дунёнинг сомонини ташийсан. Қўлга тушсанг, қоровуллар қано-

рингни тортиб олади ёки бурда-бурда қилиб ташлайди. Лекин бари бир сомон ташиш керак. Қоровул йилига ўнлаб қоп ва қанорларни йиртмасин, бари бир бутун бошли қишлоқ қишлик сомонини ғамламаса кўнгли жойига тушмайди.

Ҳамма қора-қурани кўпайтирмаслик учун ҳеч кимга билдирмай ангорга ёлғиз ўзи жўнайди. Бир-бирларини кўрса ҳам кўрмаганга олишади. Сомон ғарамларини паналаб юрганлардан кимки бирор қорани кўрса беихтиёр, «баджаҳл Раҳмат қоровул эмсмикин», дея ўйлайди. Унинг ҳам ўзига ўхшаган бир қоп сомон дардида похол паналаб юрганлигини фаҳмлайди-ю, яна майда сомон излашга тушади. Доимо отини йўрттириб, ўпкасини қўлтиқлаб юрадиган Раҳмат қоровулни бир неча чақирим наридан сезиб, бирор сой ёки жарликка уриб кетиш мумкин.

Бу гал менга тасодифан Мардонқул бобо ҳамроҳ бўлиб қолди. Экин-тикинига миробга билдирмай икки марта сув ҳайдаб келиб берганим учун мени дуч келган одамга мақтаб юрадиган содда, ҳечам ёлғон гапириш қўлидан келмайдиган Мардонқул бободан ажралгим келмасди. У кишининг ҳам ёлғиз ангорга қатнайвериш жонига теккан шекилли, ҳамроҳ йўлиққанидан мамнунлигини яширмай гап бериб борарди. Мардонқул бобо менга Раҳмат баджаҳл икки марта қанорини тортиб олиб, йиртиб ташлашга юраги бетламай бўлим бошқарувчисига топширганини ва қандай қилиб бошқарувчидан қанорини олганлигини гапириб берарди.

Ангорга яқинлашишимиз билан тоғ томондан бир нечта енгил машина туша бошлади. Машиналарнинг сомон ғарамловчилар олдига келиб тўхтаганига қараганда совхоз раҳбарлари бўлса керак.

— Катталар кеп қолди-ёв, энди бир оз кутамиз, бўтам,— деди Мардонқул бобо оқ оралаб қолган соқолини тутамлаб машиналар ҳаракатини кузатаркан.— Ҳадемай кетишади. Катталарнинг сомондан бошқа иши йўқ дейсанми?!

Эшакларимизни сойдаги дўланазор четига боғлаб, ангор бўйида қолиб кетган тиканак аралаш похолнинг устига қанорларимизни тўшаб, ёнбошладик. Аввал бир-биримизга қараб у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ётган бўлдик. Икковимизнинг ҳам фикр-ёдимиз тезроқ қаноримизми' майда сомонга тўлғазиб қишлоққа қайтиш, тонг отгунча яна уч-тўрт марта қатнашнинг дардида,

бўлганлигимиз учун бевақт суҳбатимиз қовушмас, галма-гал хашакчиларнинг гап-сўзлари эшитилаётган томонга аланглаб қараб қўярдик.

— Хали-бери кетмайдиганга ўхшайди булар. Кун бўйи тоғда маишат қилиб, энди хашакчиларни зикновга олишаётгандир, — деди Мардонқул бобо тоқати тоқ бўлиб.

— Ангорда тунашмаса керак! — дедим чўзилиб ўша томонга қарарканман.

Сўнгра мен ҳам чалқанча ётиб, борган сари тоққа ўхшаш қорамтир тусга кириб бораётган булутларни кузатиб, хашоротларнинг чириллашига қулоқ тутдим. Ниҳоят, Темурланг чўққисини қизғиш тусга бўяб, тўлишига бир неча кун қолган ой кўтарилди. Назаримда кундуз бирдан тунга айлангандек, атроф сомон рангга жирди. Бирдан ҳаёлимдан бир-бирига туташ қоп-қора қошлари чимирилган, лабининг устидаги кулдиргичи титраб турадиган, кулганда юзларини беркитиб оладиган Ойбуви опа, у кишини тўй қилиб саман отда қўшни қишлоққа олиб кетишганда томнинг устига чиқиб ҳеч кимга сездирмай йиғлаганим кечди. Сўнг кўз ўнгимда уззукун кипригига чанг қўниб, лой сўрида ўтирадиган Майрам момо пайдо бўлди. Қани энди ўша пайтда қўлимдан иш келадиган бўлганда эди, ҳеч бўлмаганда томини суваб берардим. Армонда ўлиб кетган Майрам момони эсласам, юрагим ачишади...

Ўз хаёлларим оғушида оҳиста юқорилаётган ойга тикилиб Мардонқул бобони унутган эдим. Дарвоқе, у киши ҳам мени батамом унутган, атрофини ажин босган хорғин кўзлари самога қадалиб қолгандек эди. Ўгирилиб қараганимда у кишининг юзи ой ёғдусида йилтираб келгандек бўлди. Мардонқул бобо ойга тикилганича миужжа қоқмас, саратон қуёши тафтидан қорайиб кетган юзидаги ажинлари кўпайиб, табассум ва қайғу аралаш бир ҳолат қотиб қолган эди. Салласи суриб қўйилган пешонасидан чиққан майда тер томчилари хира ой ёруғида кўкимтир тусда товланар, оғир ва чўзиқ нафас олиши кишининг юрагини эзарди. Мардонқул бобонинг ўйлари меникидан муҳим эканлигини сезиб турардим Халақит бермаслик учун секин нафас олиб узоқ ётдим. Ой бетартиб лапанглашиб юрган булут парчаларини бепарво итқитиб юқорига кўтарилар, унинг хира ёғдуси тоғ бағридан чиқаётган сон-саноксиз сойларга қўшилиб биз томонга оқиб келаётгандек эди. Ниҳоят, Мардонқул

бобо чуқур «ух» тортди. Похол гарами қисрлаб кетди.

— Ушанда ҳам худди шундай, ойнинг тўлишига уч-тўрт кун чамаси қолган эди! — деди хўрсиниб Мардонқул бобо яктагининг барларини очиб юборар экан — Шу пайтгача ҳеч кимга айтмаганман. Аниқроғи айтолмаганман. Айтишга виждоним йўл қўймаган. Сен ёш, покиза боласан. Одатда чоллар билан болалар бир-бирларини тез тушунишади. Сен билан менинг дардим бир. Зораки юрагим бир оз бўшаса, — деди ўзига жуда яқин олиб менга қараб ёнбошларкан. — Бу воқеа урушда, Курск жангидан сўнг рўй берган. Иккала оёғимга теккан ва қорнимга кириб кетган осколкадан аъзойи баданим ўтдек ёнганини биламан. Сўнг... сўнг ҳушдан кетган бўлсам керак, усти ёпиқ юк машинаси ярадорларни гишт ортгандек қилиб олиб кетарди. Кимдир бор овози билан сўкиниб мени тепар, остимда боши қайрилиб қолган ярадорнинг қимирламаганига қараганда жонсиз эди. Шундан кейин нима бўлганини билмайман. Яна ўзимга келганимда қандайдир пастқам, от тери ва тезагининг ҳиди анқиётган узун уйда ётардик. Бошимни зўрға қимирлатиб атрофга қарадим. Деразадан қайинларнинг сарғайган барглари, қайинзорга туташ бўз яйлов кўзга чалинарди. Хонада мендан бошқа беш-олтита чамаси ярадор бор эди. Шу пайт ҳамшира кирди.

— Фамилиянгиз Раҳмонқуловми? — деди чийилдоқ овозда.

«Ҳа», ишорасини қилдим.

— Сиз ҳақиқий қаҳрамонлик кўрсатдингиз! — деди менинг кўнглимни кўтармоқчи бўлиб.

Жоннинг ҳалқумингга келиб турганда биров кўнглингни кўтарса ҳам ёқмас экан. Индамадим. Сўнгра ҳаммамизнинг биқинимизга укол қилиб чиқди. Кейин билсак заҳарланишга қарши экан. Шундан сўнг оғриқ сая босилди. Бир оздан кейин у ҳаммага бир стакандан сут ва бир бурдадан нон олиб келди.

— Сизни операцияга тайёрлаймиз, кўп овқат ейишингиз мумкин эмас, — деди кета туриб менга.

— Ширин сут экан, — деди ярадорлардан бири ҳирқироқ овозда.

— Госпиталимизни колхозчилар оталиққа олишган. Бечоралар ўзлари оч бўлса ҳам топган-тутганларини бизга беришяпти, — жавоб қилди ҳамшира.

Ҳеч ким индамади. Шунда хаёлимга гапира оларми-

канман деган фикр келди. Унг томонимда нурсиз кўзларини шифтга тикиб ётган йигитга ўгирилдим.

— Танишайлик, отинг нима?— дедим овозим бинойидек чиққанидан кўнглим жойига тушиб.

— Коля!— деди у синиқ овозда менга қарамай.

— Миша!— дедим сўрамаса ҳам.

У «яхши» дегандек бошини қимирлатди. Мендан бошқа ҳаммага тузуккина овқат беришарди. Бир неча марта кўпроқ овқат беришларини сўрадим, кўнишмади. Қайинзорлар сирли шовуллаб, ярим вайрон қишлоққа кўкимтир қора тун чўка бошлаган эди. Яна ўша оқ-сарикдан келган, узоқ вақт нон тегмагандек озғин, лекин жозибали ҳамшира ҳаммага бир стакандан сут ва бир бурдадан қўлбола патир улашиб чиқди. Улушимни биринчи бўлиб мен еб бўлдим. Колядан бошқа ҳамма овқатланди.

— Коля, овқатланмайсанми?— дедим. У индамади.— Овқатланиш керак, бўлмаса операцияга ярамайсан,— дедим овозимни бир оз баландлатиб. У яна индамади:— Қорним таталаб кетяпти, қани яна бир бурда нон бўлса эди,— дедим секингина ва қия очиқ деразадан осмонга тикилдим. Хаёлимда гапимни эшитган Коля: «Менинг овқат егим йўқ, сен ея қол», дейдигандай. Ой худди мана шундай оҳиста кўтарилиб борар, тўлишига уч-тўрт кун қолган эди. Лекин у миқ этмади. Меънинг эса тобора сабр-бардошим тугаб борарди.— Агар улушингни емасанг мен ейман, Коля,— дедим охири. Кейин ухлаб қолган бўлса бари бир сути эрталабгача совиб қолади, деган ўйда тумбочкасига қўл узатдим.— Овқатингни еб қўйдим, Коля!— дедим ўрнимга бемалол чўзиларканман, у томон ўгирилиб. Деразадан кирган ой нури хонани ғира-шира ёритди. Унинг очиқ кўзлари ва қони қочган юзида алам ва соғинчга ўхшаган бир туйғу қотиб қолган, у... у ҳаётдан кўз юмган эди... Бирдан хаёлимдан, «унинг ҳақини еб қўйганим учун очликдан ўлиб қолди», деган фикр кечди. Ярадорлигим эсимдан чиқиб у томон талпинган эдим, каравотдан тушиб кетдим. Хонада наридан-бери юрадиган, ҳамширага хушомадгўйлик билан суйкаланадиган офицер йигит суяб, ўрнимга ётқизиб қўйди. Врачлар келишди...

— Унинг нонини еб қўйдим!— дедим зўрға овозим чиқиб.

Гапимга ҳеч ким жавоб қайтармади. Унинг жойларини тўғрилаб қўйишди. Энди Колянинг боши ўрнида

каттакон оқ ёстиқ бурчак шаклида турар, бўзариб кў- тарилаётган ойнанинг хира нури қайинзор оша хонамизни зўрға ёритар, мен ҳам бўзарганча ойга тикилиб ётардим. Ойнанинг тўлишига худди ҳозиргидай, уч-тўрт кун қолган эди...

1980 й.

ҲУЖЖАТ

Абдурахмон ака бу гапни орқаворатдан эшитиб, вужуди зирқираб кетди. Танасидаги аҳён-аҳёнда билинар-билинемас оғриб турадиган осколкалар рақсга тушгандай туюлди, назарида. Беихтиёр тишлари ғижирлади. Уруш пайтида бўлганда эди, фашистга қўшиб отиб ташларди шунақа фашист нухани. Урушга жўнаганидан сўнг икки ойдан кейин худди атайлаб отилгандай, қўлидан ярадор бўлиб қайтиб келган Аъзам носфуруш кўпчиликнинг ўртасида: «Абдурахмон фронтга боргани йўқ. Берлинга боргани ҳам ёлғон. Сибирдан, меҳнат батальонидан қайтиб келган. Агар пронтовой бўлганда биздай пенсия оларди-да», дебди.

Аъзам носфурушнинг носидай сассиқ гапи бўлмаганида, балки шу кўнгилхираликлар бўлмасмиди. Абдурахмон ака охири ётган госпиталининг номини эслолмайди. Брашовмиди, Брестмиди, Брянскмиди! Лекин «Б» ҳарфидан бошланарди. Уни беаёв жангу жадаллардан олиб қайтган ҳужжати шу госпиталь справкаси билан ҳарбий қисмдан берилган бир парча қоғоз эди. Аммо Баҳодирни тўй қилишган йили шу ҳужжатлар ҳам йўқолиб қолди.

Абдурахмон ака муаллим қўшнисининг маслаҳатига кўра бригадирдан жавоб сўраб, районга, райсобесга тушиб кетди.

— Ҳарбий комиссариатга бориш керак, бобой, у ердан урушда қатнашганлигингни тасдиқловчи қоғоз беришади, сўнгра ўйлаб кўрармиз,— деди уни қабул қилган ҳирсдай семиз аёл.— Петухов деган йигитга учрашинг, у шунақа ишлар билан шуғулланади,— қўшиб қўйди у Абдурахмон ака чиқаётганида.

— Бу одамлар ишлагани ҳам қўйишмайди, фронтовиклар учун приём пятницага,— деди кўзи олма-кесак терадигандай ўйнаб турган йигит хона эшигини қаттиқ беркитар экан.

Абдурахмон ака юмшоқ клеёнка тўшалган коридордан оғир қадам ташлаб ортига қайтди.

— Ҳей, бобой!— дея чақирди эшигини очиб бояги йигит.— Бу ёққа келинг, қайси қишлоқдансиз?

— Усмат, Усмат қишлоғидан, ҳалиги тоғнинг орасидаги қишлоқ бор-ку, Барлосли турк ҳам дейишади,— энтикиб жавоб қилди Абдурахмон ака.

— Сиз служба қилган частларни суриштирамиз, хуллас, ишингизни тўғрилаймиз, бобой... Лекин сизга битта просьба бор-да, бобой...

— Нима экан, ўғлим, қўлимиздан келса, бажонидил...

— Битта кабан керак эди, бобой, колхознинг чўчкасидан эмас, ҳақиқий... бор эди-ю, оти нима... тўнғиз, ҳа, тўнғиз.

— Ия, ўғлим, қандай бўлар экан, сиз айтган ёввойи чўчқалар давлат муҳофазасида...

— Одамгарчилик отани қули эмас,— деди у мақолни бузиб,— нима, битта билан камайиб қоладими ўша тўнғизларингиз? Сойни булғатишдан бошқага ярамайди ўша бебошлар!

— Ҳа, энди нима бўлсаям давлатнинг мулки-да, болам...

— Келинг, энди битта тўнғиз билан давлатимиз камбағал бўлиб қолмайди-ку? Ишингизни ҳам бир ҳафтада готоп қилиб бераман.

Абдурахмон ака қандай «хўп» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Комиссариат ҳовлисидан чиққанидан сўнг, бориб «йўқ» бунақа иш менинг қўлимдан келмайди», деб айтмоқчи бўлиб, жойида анча туриб қолди. Аммо, қайтиб киришга юзи чидамади. Кела-келгунча шу ҳақда ўйлаб келди. Бу гапни Аъзам носфурушга ўхшаганлар эшитгудай бўлса... Абдурахмон ака дарди ичида юраверди.

Хашакчилар бригадаси эрталабдан бери Каттасойда пичан ўрарди. Ёғингарчилик тузук бўлгани учун пичан ҳам белдан келади. Табиий, бундай пайтларда илон мўл бўлади. Абдурахмон ака хаёл билан пичан ўраётиб иккита илонга ўроғи тегиб кетди. «Бу илонларга ҳам ҳайронсан, ўзини-ўзи тигга уради», хаёлидан ўтказди беихтиёр. Шу пайт кимнингдир «тўнғиз, тўнғиз» деган хитоби эшитилди. Абдурахмон ака истар-истамас нима гап экан дея тепаликка кўтарилди.

Қўшни маҳаллалик, илгари тоғбеги бўлиб юрадиган

Отамурод овчи эндигина отган тўнғизни отга унгарарди. Абдурахмон ака ишдан қайтишда беихтиёр Отамуроднинг уйи томон юрди. Уй тўла бола-чақа эди. У ҳеч кимга билдирмасдан Отамуродни четроққа тортди.

— Нима қилмоқчисан буни?— сўради овчидан Абдурахмон ака.

— Раҳим шофёр шаҳарга, начальнигимга олиб бораман, бутта тўнғиз отиб бер, деганди.

— Аслида шуни отмаслигинг керак эди. Ҳай, майли, отишга отибсан, менга бермайсанми? Шарти шу, менга берганингни ҳеч кимга айтмайсан. Қанча десаи бераман.

— Менга бари бир, кимга берсам ҳам пулига бераман. Тезроқ олиб кетмасангиз бўлмайди, Раҳим шофёрга хабар юбортириб қўйдим. Ҳадемай келиб қолади. Унга бирор гап айтиб тинчитаман.

Абдурахмон ака пулни бериб, олиб кетадиган бўлди. Аммо уйига етар-етмас Отамуродникига қаёқдандир Раҳимнинг автобуси етиб келди. Зум ўтмай қайтди.

* * *

— Дада, сиз урушга, Москвага, Берлинга бормаганмисиз?— деди кўчадан маъюсина кириб келган Комила.

— Ким айтди, она қизим, ёлғон айтибди сизга,— овози титраб кетди Абдурахмон аканинг.

— Анови нос сотадиган одамнинг ўғли Зокир шундай деди.

— Шундай деса сиз индамадингизми, қизим?

— Индадим. Ёлғон айтасан, дедим, дадамнинг оёқларини ўқлар қоп-қора қилиб ташлаган, оёқларида осколка бор, шунинг учун дадам чордана қуриб ўтиролмайдилар. Чордана қуриб ўтирсалар, оёқларининг териси тортишиб оғрийди, дедим.

— Тўғри, қизим, тўғри айтибсиз, улар ёш-да, ҳали. Билишмайди.

— Шундай десам, даданг чўчқа отиб бериб, пенсия олмоқчи, дейди.

— Ҳаммаси ёлғон, қизим, ёлғон!..

Абдурахмон ака охирги сўзларини зўрға айтди. Аъзам носфуруш томоғидан гиппа бўғиб олгандек туюлди. Шундан кейин Абдурахмон ака кўчада анчагача

кўринмади. Фурури йўл қўймаса-да, яна ўша маслаҳатчи муаллим қўшнисининг қистови билан ВТЭЖ деган идорага борди.

— Бирорта ҳужжатингиз борми?— сўради раис деган одам қошини сунъий кериб, Абдурахмон акага тикилар экан.

— Бахтга қарши, бирорта ҳужжатим йўқ, ўғлим. Анча жойимга ўқ теккан, осколка...

— Урушда миллионлаб одам қатнашган, ота, нима кўп, сизга ўхшаган ўқ текканлар кўп. Давлат ҳам биздан қилган ишимиз учун асос сўрайди. Ҳаммага пенсия тўғрилаб бериб бўлмайди-ку?

— Мана, ўғлим, қўлларимни кўринг, соғ жойи...

— Хирургман, бундай яраларни кўравериб кўзим пишиб кетган. Айтдим-ку, аввал ҳужжатларни тўғрилаб келиш керак, деб, ўзбекча тушунасизми...

— Майли, майли, ўғлим. Ҳеч қайси тилда айтманг. Сўрайдиган одамлар топилар,— деди ўкинч билан эшик томон ўгириларкан Абдурахмон ака.

— Қаерга арз қилиб борсангиз бораверинг! Тавба, урушга борганми, йўқми — ҳаммаси пенсия талаб қилади-я!..

Абдурахмон ака бу гапларни эшикдан чиқаётиб элас-элас эшитди. Қабулхонада ўтирганлардан шунчалик изза бўлдики, уни фақат ўзи билади.

...Йиллар ўтди, Абдурахмон бобо колхоз ишидан қолди. Райондан кимдир келиб, Улуғ Ватан уруши иштирокчиларининг рўйхатини олиб кетди. Орадан кўп ўтмай почтаълон Абдурахмон бобога пенсия олиб келди. Бунинг устига колхоз ҳам пенсия тайинлади..

* * *

Қасалхонага келтирилган бемор ҳушсиз ётарди. «Зудлик билан операция қилиш керак. Юракка яқин жойда осколка бор», деган хулосага келишди.

Бемор операция столига ётқизилганда секин кўзини очди. Қанчалик оғир аҳволда бўлмасин, тепасидаги эдамни таниди. Бейхтёр қулоғи остида қалб қатида музлаб ётган, лекин шу пайтгача эриманган сўзлар такрорланиб кетди...

«Тавба, урушга борганми, йўқми — ҳаммаси...»

...Шундан кейин... шундан кейин... Абдурахмон бобони олиб кетишди... Хирург беморнинг касаллик вара-

қасига алланималарни ёзиб, қўл қўйди. Бироқ... бироқ шунча уринса ҳам, нима деб ёзганини ўқий олмади. Имзоси ҳам илгаригиларига ўхшамасди..

1976 й.

БЕМОР

Саидмурод ака хотинини ҳар галгидек бир-икки кун ётиб, туриб кетар, деб ўйлаганди. Лекин бу гал ундай бўлмади. Эски мотоциклини тариллатиб у ёқдан-бу ёққа югурадиган қишлоқ фельдшерининг ҳаракатлари ҳам беҳуда кетди.

— Хотинимнинг мазаси йўқ, районга олиб бормасам бўлмайди, бирор кунга рухсат берсангиз,— деди Саидмурод ака ассоний ишларни гаплашиб бўлгач директорга.

— Ҳамма айбни сенлар қиласан, райкомдан виговорни мен оламан. Хотинингизга жин ҳам урмайди, аввал хашак жамғариш топшириғини бажаринг,— деди директор ручкасини столга отиб юбориб.

Саидмурод ака директор кабинетидан индамай чиқиб кетди. Хашакчилар бошига кетаётиб, йўл-йўлакай уйига кирди.

— Қалай, бир оз тузукмисан, фельдшер бола келдими?— сўради хотинидан.

— Бир нави, ўғлингиз имтиҳондан йиқилибди,— деди хотини зўрға.

— Нега йиқилади, бу охиргиси эди-ку?

Хотини жавоб бермади. Саидмурод ака индамасдан хашакчилар бошига кетди. Улар энди тушликка чиқишган экан, дала ошпази бўлим бошлиғига ҳам ранги аллаҳил, юзида ёғи йўқ овқат келтирди. У косага энди бир бурда нонни ботирган эди, узоқдан директорнинг одамлар кўрганда доимо шошиб қоладиган «газиг»и кўринди. Саидмурод ака машинанинг тинчликка келмаётганини билди. Индамасдан овқатини еяверди.

— Идорага борар экансиз! Ижроком раиси чақиряпти,— деди шофёр салом-алик қилмасдан машина эшигини очиб, баланд овозда.

Саидмурод ака бошини чайқаб қўйди.

— Мен билан юраркансиз,— деди у яна машинани ўнглар экан.

— Боравер, ўзим бортовой билан бораман.

Нима учундир бу гал у директорнинг ўриндиғи қипқизил духоба бахмал қопланган машинасига ўтирмади. Ўтирмади эмас, ўтира олмади. Виждони ўтиришга йўл қўймади. Юк машинаси чанғни қоқ иккига бўлиб йўлга тушди.

— Бу, катталарнинг машинасидан ҳеч қутулмайсан, қачон қарама учиб юради,—сўкиниб борарди шофёр.

Совхоз идорасининг олдида ижроком раиси, директор, партком секретари ва бўлим бошқарувчилари турарди. Раиснинг юзлари асабий, атайлаб кечикиб келган бўлим бошқарувчисига зарда билан қараб турарди.

— Сизда одамгарчилик борми, ўртоқ Темуров,— ўшқирди раис.— Қачондан бери ўзи хон, қўланкаси майдон бўлиб қолдингиз?!

Саидмурод ака индамади, индаса тамом, эртага масаласини тайёрла дейди.

— Ҳаммаларингизга маълум, Зарбдор районини оталиққа олганмиз. Район пахтасини ўт босиб кетибди. Биз график тузиб чиқдик, совхознинг ҳар бир бўлими йигирматадан одам беради.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Темуров раисга юзланди.

— Хашак нима бўлади, Неъмат Ҳайдарович?

— Ҳамманики нима бўлса, сизникиям шундай бўлади. Кечқурун автобуслар келади. Яна такрор айтаман, айтилганидан бирорта одам кам бўлса, мендан хафа бўлманглар. Ҳамма бўлим бошқарувчилари ўз одамлари бошида бўлсин.

— Хашакдаги одамни олмасак, биздан бошқа имконият йўқ, Неъмат Ҳайдарович!

— Бузғунчилик қилманг, Темуров,— жаҳли чиқиб ўшқирди раис,— вазифа оғирлик қилаётганга ўхшайди шекилли, эполмасангиз топширинг.

Раис автобус парки билан гаплашиш учун директорнинг кабинетига кириб кетди, бўлим бошқарувчилари тарқалишди.

...Саидмурод ака бир амаллаб ўн нафар одам топди. Қолгани хашакчилардан олинмаса бошқа иложи йўқ. Бирорта одам кам бўлса Ҳайдаровдан бошинг балога қолади.

— Одамларни чўлга элтиб қўйиб, сени касалхонага олиб бораман,— деди хотинига.

Меҳри индамади. Саидмурод ака кечга яқин автобусда чўлга жўнаб кетди.

Чўлнинг одамларига ҳайронсан. Ердан берайин деб қанча жойдан келсанг ҳам ҳашарчиларнинг туриши учун тузук-қуруқ жой топиб беришмайди. Минг бир жанжалдан сўнг бутун бир совхоз ҳашарчилари бетон плитадан қилинган, жазирама иссиқда ёниб кетгудай қизийдиган шийпонга жойлашишди. На ичишга сув бор, на...

Кечқурун хабар келди. Оқшом соат ўнда кўчма бюро бўларкан. Саидмурод ака яна хотинига ёлғончи бўлди, кечаси келаман, деган эди. Нима қилиш керак? Бориб Ҳайдаровдан жавоб сўрасамикин? Яхшиси, бюродан сўнг, эртага жавоб сўрайди. Ахир Ҳайдаровнинг ҳам бола-чақаси бор-ку, борди-келдини тушунади. Саидмурод ака кечикиб бориб, яна бирон гап-сўз эшитиб ўтирмай, деб, овқат ҳам емасдан бюрога етиб борди. У бюро бошланиши олдидан ҳашарчиларга бош бўлиб келган РайОНО мудирини Баҳриддин Хўжаевни кўриб қолди.

— Баҳриддин Хўжаевич, ўқитувчиларингиз олтин медаль олади, деб юрган ўқувчингизга битириш имтиҳонидан икки қўйишибди,— деди.

— Бахтиёргами, балки билмагандир?— шошиб сўради РайОНО мудирини.

— Ҳа, Бахтиёрга, сабабини ҳам бир йўла айтиб қўя қолай. Ўша мактабдаги физика ўқитувчиси бор-ку, менинг устимдан икки-уч марта юқорига ёзган, қишда бир кунни хашак сўраб келувди, бермагандим. Қишдаги аҳволимиздан хабарингиз бор-ку, ундақалар шундай қийин шароитда хашак олиб туриб ҳам давлатнинг хашагини талон-торож қилипти, деб устингдан ёзишдан қайтмайди. Шунга қасос олган бўлса керак.

— Илтимос, Саидмурод Темурович, катталардан бирортасига бу тўғрида оғиз очманг, эртагаёқ тўғрилатиб берман.

Роппа-роса уч соат чўзилган бюро ҳашарга келинган совхоз идорасининг мажлислар залида ўтказилди. Одамлар залдан чиқа бошлаганда Саидмурод ака Нетьмат Ҳайдарович томон юрди. Раис унга «ҳа, яна сенми», деган маънода ижирганиб қаради.

— Нетьмат Ҳайдарович, хотиним қаттиқ касал, менга жавоб берсангиз, районга олиб тушмоқчи эдим.

— Эртага одамларни далага олиб чиқиб, белгиланган участкани олиб, сўнг кетасиз,— деди раис, сенга бир бало бўлибди, деган маънода кескин.

— Нима гап, Саидмурод Темурович, дәрдингизни бизга ҳам айтсангиз-чи?— сўради уларнинг суҳбатини кузатиб турган райкомнинг биринчи секретари Мирзараҳим Каримов.

— Уртоқ Темуров, хотиним касал, жавоб беринг, деяпти,— жавоб қилди унинг ўрнига раис.

— Жавоб сўраса, бериш керак-да! Узрингизни ўша ёқда айтиб, қолаверсангиз ҳам бўларди-ку, Темуров. Қачон қолар экан сизларнинг бу тортинчоқликларингиз,— деди ачиниб секретарь.

Саидмурод ака қишлоқда бўлиб ўтган гапларни айтиб ўтирмади.

— Жавоб бердик, Мирзараҳим Каримович. Эртага одамларни ишга чақириб, борадилар,— деди яна раис.

— Оғир бўлса ҳозироқ жўнаб кетинг, Саидмурод машинангиз бўлмаса, мана, менинг машинам қишлоққа қайтади,— деди секретарь.

— Майли, Мирзараҳим Каримович, эрталаб кетарман,— деди Саидмурод ака раиснинг ғашига тегмаслик учун.

Каримов индамади, Саидмурод ака ҳам, Ҳайдаров эса Каримовга алланималарни тушунтирар, секретарь бошини қимирлатиб, гапини маъқуллашини кутарди.

Бари бир, эртаси тушдан кейингина зўрға кетолди. Қишлоққа етиб келганда хотини тилдан қолганди.

— Дадажон, нега опамни дўхтийга обоймайсиз, қаянг гапиймайдилар,— деди кенжа қизи дадасига тикилиб.

— Олиб бораман, қизим, олиб бораман!

Саидмурод аканинг товуши йиғига ўхшаб, қалтираб чиқди. Бўғзига нимадир тикилди.

Улар шу куни районга тушиб кетишди. Саидмурод ака таниган врачни, ҳамширам — ҳаммасига илтимос қилиб чиқди. Даволовчи врачнинг «тузатамиз», деган ваъдасини олгач, яна пахтага кетди. Врачлар, қон томирлари шамоллаган деб укол қилишди, парафин қўйишди, бўлмади. Ана, мана деб, бу орада ўн-ўн беш кун ўтиб кетди.

— Шаҳарга олиб бормасангиз бўлмайди,— деди бош врач охири.

Саидмурод аканинг қони қайнаб кетди. Дардини ичига ютди. Хотини борган сари оғирлашарди. Уни шаҳарга олиб кетдилар.

— Яқин деб шу ерга олиб келдик. Биласизми, областимиз маркази анча узоқ, жон ака...

— Айтяпман-ку, бошқа область беморларини қабул қилмаймиз, деб, ўзимизнинг беморларга жой етишмаётибди,— деди область касалхонасининг бўлим бошлиғи.— Облздравдан рухсат олиб келинг бўлмаса...

Саидмурод ака ялинди, илтимос қилди, бўлмади. Район илгари шу областга қарарди. Янги область ташкил этилдию-, тоғ райони шу ёққа ўтди. Саидмурод ака шаҳардаги танишлари ҳақида ўйлай бошлади. Горисполком раиси Акименко илгари уларнинг районида райкомнинг иккинчи секретари эди. Аҳволини тушунтирса, йўқ демас. Унинг шундан бошқа иложи йўқ эди. Аммо Акименкони топиш қўйин бўлди. Меҳри инграганича «Москвич»нинг орқа ўриндиғида ётарди. Саидмурод ака Акименкони ярим кечада уйдан топди, аҳволини тушунтирди. Акименко область касалхонаси бош врачининг уйига қўнғироқ қилди.

— Буларга бирор нима дегудай бўлсанг балога қоласан, квартира сўраяпти,— деди у трубкани қўяркан. Бўлим бошлиғи Камол Содиқович Саидмурод акани энди бошқачароқ қабул қилди. Меҳри опани ҳам яхшигина палатага жойлаштирди.

Касални уч кун деганда аниқлашди. Менингитнинг аллақандай кам учрайдиган тури экан. Саидмурод ака уч кун ҳам хотинининг тепасидан жилмади, хўл-қуруғига ўзи қаради.

— Сизга бир гап бор эди, агар малол келмаса,— деди Камол Содиқович Саидмурод ака уйга кетаётганлигини айтганда.

— Бажонидил, нима хизмат бўлса майли, фақат хотиним тузалиб кетса бўлгани. Ун битта болам бор-а,— деди Саидмурод ака Камол Содиқовичнинг мақсадига тушуниб.

— Унчалик қийин эмас,— каловланди Содиқов.— енгил машинага навбатда турган эдим, облздрав бўйича навбатим биринчи, аммо шу кварталда машинани горздравга берар экан, лекин ҳар иккиси шаҳар ижрокомининг қарори билан берилади. Сиз Акименкога бир оғиз айтсангиз, шу машинани...

— Майли, албатта илтимос қилиб кўраман, натижасини сизга айтаман.

— Жуда улуг иш бўларди-да,— мамнун жилмайди Камол Содиқович,— хотинингизни тузатиш бизга таян,

Саидмурод ака ноилож яна Акименко ҳузурига борди. У ишхонасида экан. Содиқовнинг илтимосини айтди.

— Айтдим-ку, буларга бир нима десангиз, бир умр қутулмайсиз, майли, горздравнинг одами янаги кварталда олади, бунисини Содиқовга берганимиз бўлсин,— деди Евгений Иванович.

Саидмурод ака тўртинчи куни уйга етиб келди. Бир ойдан бери сув ичмаган боғини суғорди, донлаб кетган бедасини ўрди. Унинг синфни тугатган Бахтиёр ўқишга кириш учун Тошкентга кетган эди. Утган куни ундан хат келди. Ёзишча, таниш домла отасини бир келиб кетсин дебди. Аммо кунора Меҳрини кўриб келишга зўрға вақт топадиган Саидмурод ака Тошкентга боролмади.

Меҳри опа узоқ ётди, бу орада Бахтиёр ҳам қайтиб келди. Таниш домла: «Баҳорда келсанг, сиртқиға тўғрилаймиз» дебди. Саидмурод ака бу гал касалхонага борганида «шу атрофда бўлиб туринг», дейишди. Шунда у севикли хотини ўзининг сўнги дақиқа умрини яшаётганлигини илк бор ҳис қилди. Аъзойи бадани ёштдек бўлиб кетди. Кўз олдига аввал катта-кичик ўн бир бўласи, кейин эса совхоз директори билан Неъмат Ҳайдаровичнинг башараси келди...

Касалхона ҳовлисида Камол Содиқович аллакимга «Жигули» олганини, аммо люкси бўлмай, оддийроғи бўлиб қолганини, ранги ҳам унча маъқул бўлмаганини, бирор йил миниб, кейин сотиб юбормоқчи эканлигини гапириб борарди...

1976 й.

ҲАЁТ ҲУКМИ

Холбой ака бу гапни қандай қилиб директорга айтишни узоқ ўйлади. Қанча бош қотирмасин осонроқ йўли топилмади. Директор эса илгарилари, энди ишга тайинланган пайтларда дала бошига тез-тез келиб турарди. Энди эса иши кўпайиб кетдими ёки мавқеини мустақкамлаб олдими, ҳар қалай, ҳамма ишни ўтирган жойида оғзи билан бажаради. Илгари одамлардан у-бу маслаҳат ҳам сўраб турарди. Ҳозир эса ўн минутлик йиғилиш бўлса ҳам, икки соатлик мажлис бўлса ҳам бир ўзи гапирди. Одамлар ҳам худди сеҳрлангандек

унинг оғзига тикилиб ўтираверишади. Соли бригадир қайсидир мажлисда мудраб, столдан ағдарилиб кетганди, директор онасидан туғма қилиб сўкиб чиқариб юборди. Шундан бери ҳеч ким мажлисда кўз юммайди. Эки амал одамни ўз-ўзидан доно қилиб қўярмикан?..

Холбой ака ана шуларни ўйлаб, яна кўнгли хижил бўлди. Усиз ҳам юрагига қил сиғмайди. Бир йил бўлди. Йигирма беш ёшли навқирон ўғлини ерга топширди. Бундан етти йил аввал биридан ажралган эди. У, ўғлимнинг орқасидан ўзим ҳам кетиб қолсам керак, деб ўйлаганди. Йўқ. Эски дамқисмаси бот-бот қайталаса ҳам оёғи чалкашиб, одамлар орасида юрибди. Инсон боши тошдан қаттиқ, деганлари тўғри экан. Кўзи ғилтиллаб, ўзини ўтга-чўққа уриб яшайверар эди.

Улар чўлга йигирма йил бурун, Мирзачўлни ўзлаштириш бошлаганда Бахмалдан кўчиб келишганди. Қарийб йигирма хўжаликни эргаштириб келган Холбой ака Қизил Учқун массивидан ер очди. Шу орада астма бронхитга чалиниб, бир ярим йил чамаси қўйчилик фермасида ҳисобчи бўлиб ишлади. Дефолиация, химикатларга яқин йўлаш мутлақо мумкин эмаслигини билган ҳолда яна қадрдон бригадасига қайтди. Дефолиация авжига чиққан пайтларда бирор ҳафта Бахмал томонда юради. Бўлмаса ўпкаси оғзига тикилиб, йил бўйи мазаси бўлмайди.

Энди эса яхшилик билан ариза бериб, хушу ҳурсанд директордан рухсат сўраш керак. Жавоб бермаса ҳам бари бир ариза беради. Холбой ака ўзича қатъий бир қарорга келди. Бироқ нега бўшаётганлигининг асл сабабини унга айтиб бўлмайди. «Дамқисмам қийнапти, бошқа нима иш берсангиз майли, қилавераман», дейди. Директорнинг раҳми келар, ахир.

Кейинги пайтда директор кечаси қабул қиладиган одат чиқарди. Бечоранинг кундуз куни астойдил иши кўп ёки ўзини кечаю кундуз ишлаётган қилиб кўрсатади. Билиб бўлмайди. Одамлар шу қадар мураккаблашиб кетдики, бировни тушуниш нари турсин, гоҳида ўзингни кимлигинга ҳам ақлинг етмай қолади. Ҳамма ўзича ақлли бўлиб кетади. Бу ақлдан мушук офтобга чиқмасаям, одамнинг егани олдида, емагани кетида бўлса ўзини ақлли санайверар экан. Ақл кираверган сари одамзод нозик, эҳтиёткор, қўрқоқ ва журъатсиз бўлиб қоларкан. Ўзи сезмаган ҳолда тилига суяниб яшайди.

Холбой ака ўзидан кейингиларни ҳам ўтказиб юбориб, қабулхонада ҳеч ким қолмаганда кирди. Директор кабинетдан чиқмоқчи бўлиб қоғозларини йиғиштирарди.

— Ҳа, Холбой ака, келинг,— деди у ишида давом этаркан. «Донмо қўл узатганда кўзингга қарамайди», дили оғринди Холбой аканинг.— Хизмат.

— Мендан бригадирликни олсангиз деб келгандим,— ютиниб деди Холбой ака.

— Ие, қандай қилиб? Нима учун?— ҳайрон бўлди директор.

— Соғлигимга тўғри колмаяпти. Абдужаббор, ука, эски дамқисма...

— Ҳаммамизнинг соғлигимиз ҳам отдек эмас, Холбой ака. Қон босимини орқалаб биз ҳам юрибмиз. Бироқ ҳеч кимга бориб: «Ол вазифангни» деяётганимиз йўқ. Бутун бошли бир қишлоқни чўлга эргаштириб келган кекса коммунист бўлсангиз. Менга бари бир, лекин ўзингиз шарманда бўласиз, Холбой ака. Газеталарда ҳам сизни бир неча бор илк чўлқуварлардан деб ёзишди. Ордenga тақдим қилмоқчи эдик...

— Раҳмат, ука, ёшларни рағбатлантириш керак. Менга нима ишни лозим кўрсангиз, майли, ишлайверман. Лекин бу бригадада ишлай олмайман.

— Ҳали, умуман, чўл соғлигимга тўғри келмади, деб Бахмалга кўчиб кетарсиз?— овозини баландлатди директор.— Ўрнингизга одам йўқ! Биздан ҳам ишни сўрайди-ганлар бор!

— Битта бригада бошлиғини топиш у қадар қийин эмасдир, ука. Ҳисобчимиз Эшмирзани қўйсангиз ҳам бемалол эплайди. Беш йил бўлди ҳисобчилик қилаётганига. Ўзим йўл-йўриқ кўрсатиб тураман.

— Ишлашни хоҳламаган одамнинг йўл-йўриғи кимга керак?..

— Унда ўзингиз биласиз. Лекин мен ишлай олмайман!— овози титраб кетди Холбой аканинг.

— Унда партбилетни ҳам столга қўйишга тўғри келади.

— Партбилетни менга сиз берганингиз йўқ!

— Лекин қайтариб олишимиз мумкин!

— Майли, мана, ариза. Ҳозирча бригадирликни олиб туринг!..

Холбой ака аризани столга қўйди-ю, эшикка қараб юрди. Директор орқасидан нимадир деди, бироқ эшит-

мади. Қулоғи тош битиб, кўзлари ёшланиб кетганди. Хўрлиги келиб, кўзи ёшланганини директор кўрмаслиги учун кабинетдан тезроқ чиқиб кетди.

Эски «Москвич»ни узоқ гириллатиб зўрға ўт олдириди-да, йўлга тушди. Совхоз марказидан чиқиб, тош йўлга тушгандагина ўзига келди. Қишлоққа етганда машинани уйга эмас, дала шийпонига бурди. Атроф жимжит. Кимсасиз шийпон олдидаги толзор бетиним шовиллайди. Сувнинг оқиши эшитилади. Холбой ака ариқда юз-қўлини ювди-да, толларнинг қоп-қоронғи сояси тушиб турган сўрига оғир чўкиб, тун ёғдусида жимирлаётган ғўза пайкалларига тикилиб ўтираверди. Узоқ ўтирди. Этакдаги карталарда одам кўриняпти, демак, сувчилар иш бошида, ўзича хотиржам бўлди. Сўнг учрашганда директорга айтмаган ва ҳеч қачон айтмайдиган гапларини ҳаёлан такрорлай бошлади.

— Сен раҳбарсан, ука! Балки кимлар учундир жуда яхши ва олижаноб инсондирсан! Бир оддий одам сифатида кимлигингни биламан! Аммо сен ўзингни кимлигингни билмайсан! Сенинг бахтинг ҳам, бахтсизлигинг ҳам ана шунда! Сен халқ учун жонини жабборга берадиган, одамлар юрагини очиб, сидқидилдан яхши кўрадиган, раҳбар эмассан! Кишилар сендан ҳайиққанидан, сен билан тенг бўлишни ўзларига эп кўрмаганидан, гапингни икки қилишса ишлари юришмаслиги учун, қолаверса, орқангда «тоғ»ларнинг борлиги учун айтганингни қилишади! Сен айрим раҳбарлар яхши кўрадиган, уларнинг бир сўзини икки қилмайдиган, улар учун топган-тутганингни тўкиб соладиган одамсан! Шунинг учун ҳам ҳеч ким мушугингни «пишт» демайди. Уларга ҳам шундай кишилар керак шекилли! Мен бригада бошлиғи бўлиб ишлаётганимда сен мактаб ўқувчиси эдинг! Энди эса мендан партбилет талаб қиляпсан! Сен партбилетни қовунчиларга бериладиган справка деб ўйлайсан шекилли. Уни дуч келган ҳаром-ҳариш столга ташлаб кетавериш мумкин бўлса! Менга бу партбилетни чўл берган! Мен партбилетим билан абадул-абад ана шу ерда қоламан! Ва икки жигарғўшам ётган она заминга қўшилиб кетаман! Сендек директорлар эса келиб кетаверади!

Сен раҳбарсан! Бу дегани инсонликдан юз ўгириш керак, дегани эмас! Отанг тенги одамман! Балки айрим нарсаларни етарлича тушунмасман! Лекин инсон сифатида менинг кўнглимни сўрашинг, нима сабабдан йигир-

ма йилдан буён ҳаётимни бағишлаб келаётган ер билан хайрлашаётганимни суриштиришинг мумкин эди-ку! Инсон қалби нозикликларини тушунмаслигинг учун сенга ўз дардимни айтмадим ва ҳеч қачон айтмайман!

Ундан кўра мана шу беозор толларга, мурғак ғўзаларга, оқаётган сувга ва шу қоронғи кечага айтаман! Бригадага туташ қабристонда менинг иккибирдек азамат ўғлим ётибди! Тонг-саҳарда далага жўнайману ичим тўкилиб кетаверади. Бири қўйиб, бири гапиргандек бўлаверади: «Дадажон! Сизни ва онамни шунчалик азоб-уқубатларга қолдириб кетганимиз учун бизни кечиринг! Биз жуда-жуда яшашни истардик! Лекин...» Ишга жигарим эзилиб бориб, адойи тамом бўлиб қайтаман! Менга раҳми келиб ишловчиларнинг ҳам руҳи тушиб кетади. Натижада улар кўнгилдагидек меҳнат қилишолмайди, ишда барака бўлмайди!

Ўзимни қўлга олишга ҳаракат қилиб кўрдим! Эплотмадим. Нима қилай, мен ҳам инсонман! Бахтсизлик меъёридан ошиб кетса, киши беихтиёр тўғри йўлда ҳам адашиб, нотавон бўлиб қоларкан! Ингирма йил умримни бериб ишлаган меҳрибон дала билан видолашиш эса мен учун яна бир бахтсизлик эканини сен ҳис этмайсан! Сенинг олдингга боргунга қадар айрилиқдан юрагим эзилиб кетганди! Сен эса уни бурдаламоқчи бўлдинг! Бир-биримизга шу қадар бепарво ва беоқибат бўлаверсак, охир-оқибатда бизни кўтариб турган она-Эрнинг бошига етамиз!

Энди ҳечам сенинг олдингга бормаيمان. Райондагиларга учрашиб, янги очилаётган массивдан ер сўрайман! Мен фарзандларим ўлимини байроқ қилиб яшаймайман! Тақдиримга тан бераман! Иш билан овунмасам, бир кун ҳам яшай олмайман! Болаларимга бир эзилсам, улар куюғида адойи-тамом бўлаётган хотинимнинг аҳволига икки эзилман! Уни ҳам дала бошига олиб кетаман! Ошпазлик қилади! Лекин бола-чақангни бахтига бошинг омон бўлсин, ука! Ҳечам фарзанд доғини кўрмагин!

Дунёда бизнинг халқдек андишали халқ йўқ! Шу қадар раҳмдил ва бағри кенгмизки, ҳатто ёмонларни кўриб туриб ҳам улар ўзлигини фош этмагунга қадар сукут сақлаймиз! Беумид дунё, тузалиб кетар, деб ўйлаймиз! Шу тахлит ҳаёт устимиздан сўнгги ҳукмини чиқаргунга қадар бировни алдаб, бировни мақтаб яшай-верамиз...

Холбой ака машинасини шийпон олдида қолдириб, қишлоқ оралаб уйига пиёда кетди. Ярим кечада одамларнинг тинчлигини бузгиси келмади...

1982 й.

ШИКОЯТ

Хатнинг мазмуни шундай эди. «Жуковский кўчаси, Ц—4 «Б» уй, № 68 «д», корпус — 5, Блок «С» кв № 42 да яшовчи Ибодулла Муҳамедов тор жойга томоша қўйиб, дом ҳовлисида қўй боқмоқда. Ушбу махлуқ кечаю кундуз маъраб, меҳнаткаш халқ тинчлигини бузаётир. Қўй (балки қўчқордир) ҳовлида ўйновчи болаларни сузиб, уларнинг соғлигига жиддий зарар етказмоқда! Ҳовлини ифлос қилиб, санитария-гигиена нормалари бузилаётганлиги ўз-ўзидан маълум, кўпчиликнинг фикрини ифода этиб ушбу хатни ёздик. Агар тез кунларда ҳовли аҳолисини ушбу тўрт оёқли махлуқдан қутқармасангиз, юқори маъмурий органларга мурожаат қилишга мажбур бўламиз. Домдаги кампир ва болалар номидан...» (Хатимни танишингиз учун исми фамилиямни ёзмадим.)

ЖЭК бошлиғи Турдиев қурутдек бошида ҳўрпайиб турган, анчадан бери тароқ тегмаган сочини гнжимлаб, ўйланиб қолди. Сарғайган вараққа чумоли ўрмалагандек қилиб ёзилган жумлалардан маъносиз мовий кўзларини узмай, ўйлай бошлади. Жиддий масала. Ишнини мадан бошласа экан. Сўнг бош инженер Қодирқуловни чақиртирди.

— Мана бу шикоятни текшириш керак. Ҳаммаларнинг қуруқ савлат учун ишга келиб кетасизлар. Одамлар Тошкентда, шаҳарнинг қоқ марказида қўй боқиб юришибди. Атрофдан кўз-қулоқ бўлиб туриш керакда,— бош инженерни астойдил койиған бўлди бошлиқ.

— Ие, зўр-ку, экзотика! Қандай боқишяпти экан? Балкондами?— беихтиёр ҳовлиқиб сўрай кетди жиккаккина, сочи пахмоқ бош инженер Қодирқулов.

— Йўқ, чердакда! Тавба! Мен сизнинг қулоғингизга танбур чертяпманми? Зўр бўлса бориб боқишақолинг! Чўлиқ керак экан!— тутоқди бошлиқ.

— Кечирасиз, Орифжон Турдиевич... Мен шундай,— елкасини қисиб, бўйинини ичига тортди Қодирқулов.

— Комиссия тузиш керак! Уч ёки беш кишидан иборат бўлсин. Мени, ўзингизни ва яна икки-уч ходимни киритинг!— дея қогозни узатди Турдиев.

Эртаси кун и кечга яқин райижрокомдан қўнғироқ қилишди. Ижроком раисининг муовини Турдиевни, ўз таъбири билан айтганда, тузлади. «Кабинетингизда пашша қўриб ўтирмай, чиқиб қўй боқинг бўлмаса», деди ачитиб. Турдиевни ток ургандай бўлди. «Бугун, ҳозироқ, шу дақиқада ҳал қиламиз, тинчитамиз», деди у муовиннинг гапини ора-сира бўлиб. Трубкани жойинга қўйганда қора терга ботиб кетганди. Тик турганича (одатига кўра у раҳбарлар билан телефонда ҳам ўридан туриб гаплашарди) анчагача жойида ҳайкалдек қотиб турди. Сўнг дидсиз безатилган, сигарет ҳиди анқийдиган хонасида юра бошлади. Аламдан ичининг аллақасери ачишиб кетди. (Озгина кайфи борлиги учун гап этидан ўтиб суягига қадалганди.) «Бу арвоҳнусха Қодирқуловними! Кўзига кўрсатмасам уни! Вой, қоқ калла-ей! Сенми ҳали мени шарманда қиладиган! Тўртта фамилияни ёзиб келишга икки кун керакми ахир! Ҳайдаш керак бундай дарди бедаволарни! Етар энди!»

— Эй! Сен қўнғиз муйловли терак! Ишлайсанми, йўқми? Одаммасан ўзи? Нега айтганини қилмайсан? Тўртта фамилияни ёзиб киришга икки кун кетадимми? А? Айт-чи? Ижрокомдагилардан оладиганимни олдим-ку?— ўшқирди бошлиқ Қодирқуловга.

— Орифжон Турдиевич! Аввал мени тингланг, аввал мени тингланг,— дерди бош инженер Турдиевнинг гапини бўлиб.

— Гапи-ир!— деди бақириб бошлиқ.

— Сиздек мўътабар инсоннинг топшириқларини бажара олмаганимдан юзим шувут бўлиб олдингизга киролмай ўтиргандим...— гўлдиради Қодирқулов.

— Нимаси қийин шу-шу...— гапи бўғзига тикилиб қолди бошлиқнинг.

— Ҳеч ким унамаяпти.

— Нимага унамайди?

— Комиссияга аъзо бўлишга!

— Нега унамас экан?

— Мутахассис эмасман дейишяпти!

— Нега мутахассис эмас?

— Шокировни киритаман десам кўнмади, Никулина йўқ деди. Раҳматуллин, «мен қўйчиликни билмайман»,

дейди. Мен бўлсам тоғ ишлари бўйича инженерман...

— Оббо қовоқ каяла-ей, ахир шу қўй деган махлуқ тоғда боқиладими? Шунинг нимаси қийин экан. Ветврач бўлиш шартми!

— Бердиёровани киритиш...

— У «мен акушеркаман» дейди.

— Ҳм.. нега у акушерка?

— Акушерка-да, медтехникумни битирган.

— Нега медтехникумни битиради?

— Уша ерга ўқишга кирган, шуни битирган.

— ЖЭКда бало борми унга? Ким уни бу ерга ишга олган? Нима, бу ер роддомми? Тартиб борми ўзи бу ерда?..

— Ўзингиз...

— Нима ўзим?

— Ўзингиз вақтинча ишга олайлик дегандингиз...

— Нега энди вақтинча бўлар экан?

— Илтимос, телефон...

— Нима, нима?

— Телефонда ишга олинг, деб илтимос қилишганди.

— Ҳа, а,— бўшашди Турдиев.— Бу ўша Бердиёровами?

— Ҳа.

→ Мен бошқа Бердиёровами деб ўйлабман. Шунақа денг.

— Шундай.

— Битта ташкилотда битта акушерка бўлса ҳеч зиёни йўқ. Хотин-қизларимиз ҳам кўп. Болалар келажакимиз...

— Тўғри айтасиз, керак.

— Ҳечқиси йўқ. Комиссияга мени, ўзингизни ва Бердиёровани киритиб қўяверинг. Узимиз яхшилаб текшираимиз.

Турдиев бошлиқ комиссия эртаси куни эрталаб хатда кўрсатилган тўққиз қаватли уйнинг ҳовлисига келди. У ёқ-бу ёққа қараб мўраллади. Қўйдан дарак йўқ.

— Уртоқ Муҳамедовни чақириб чиқинг!— буюрди Турдиев Қодирқуловга.

— Инвалидроқ чол экан, секинроқ чиқяпти,— деб қайтиб келди Қодирқулов.

— Узи инвалиду тагин қўй боққанига бало борми?— қўшиб қўйди ишхонада нима иш қилишини ҳеч ким аниқ билмайдиган Бердиёрова.

— Одамларимиз шунақа, беш панжасини оғзига тикадиган бўлиб боряпти, — вазминлик билан деди Турднев.

Бу пайтда таёғини тақиллатиб, хатда қайд этилган айбдор Муҳамедов етиб келди.

— Оббо отахон-ей! Ҳали қўй ҳам боқяпман денг, — чўзиқ оҳангда ёқимсиз иршайиб деди бошлиқ саломаликдан сўнг. — Қўйларингиз кўпайиб қолгандир. Одамлар қўйингизни дастидан дод деб райижрокомгача боришибди.

— Э-э, қайдам, ўғлим. Бор-йўғи битта. Узи қишлоқдан олиб келишганига икки-уч кун бўлди, холос. Нима қилишимизни билмай ўт-пўт бериб турувдик, — довдираб қолди чол.

— И-е, ҳали сизга у-бу олиб келиб туришадиямми? Бу порахўрлик дейилади, отахон. Бизга айтдингиз, иккинчи одамга айтманг. Оқибати ёмон бўлади, — кўзини бақрайтириб деди Турднев.

— Йўғ-е, нима деяпсиз, ўғлим. Яқинда қизимизни чиқаргандик, қуда томон тўйга деб, шундан буён қараб турибмиз.

— Бари бир биров бергандан кейин... ҳар ҳолда... Ундан ташқари қиз учун қалин олиш — бу феодализм сарқити. Биласизми, биз қандай даврда яшаймиз?

— Хўш, нима қилай, ўғлим? Маслаҳат беринг, — довдирадди чол.

— Биз ҳам ҳайрон бўлиб қолдик, отахон. Аввал хатда кўрсатилган гапларни пунктма-пункт кўриб чиқайлик, бу ёғи бир гап бўлар. Хў-ўш, қўйнинг ўзи қани?

— Кечаси подвалга олиб кириб қўйгандим, ҳозир... Голибжон-он! Қўйни олиб чиқ! — уйи томон қараб чақирди чол.

— Ие, подвал сизга қўйхонами? — бошлиққа ёқанган гап топганидан ҳовлиқиб гап қотди Қодирқулов.

— Тўғри, ахир подвалга қўй қамаб бўладими? — қўшиб қўйди Бердиёрова.

— Энди, жой бўлмагандан кейин...

— Бари бир бўлмайди, бобой. Подвалда туриб бир «ба-а» деса борми, бу бетон уйда аждаҳонинг овозидек эшитилса керак. Одамларни ҳам ўйлаш керак, — насиҳат қилган бўлди Қодирқулов бошлиққа бир печа марта қараб қўйиб.

— Хў-ўш, маърайдими?— сўради Турдиев шикоят хатига тикилиб, бола қўйни олиб келиб дарахтга боғла-
гач.

— Ҳа, энди қўй бўлгандан кейин...

— Маърайди. Ёзинг, ўртоқ Қодирқулов, маърайди. Маъраб меҳнаткашлар тивчлигини бузган. Хў-ўш, бу ерда шохламоқда дейилган. Шохи борми?

— Билмадим, йўқ бўлса керак,— ҳамон доврираб жавоб қиларди чол.

— Бор, мана, жуннинг орасидан бўртиб чиқиб ту-
рибди,— деди бола ушлаб кўрсатиб.

— Бизни алдаманг, отахон. Ҳалиям ўглингиз тўғри-
сўз пионер экан. Комсомолмисан, пионермисан? Ҳа, ма-
ладес! Сизни гапингизга ишонсак ... Демак, шохи бор.

— Болаларни шохлаяптими, ука? Ўзинг айт-чи?

— Ҳа, ҳаммамиз роса шохлашиб ўйнаяпмиз. Бола-
лар расмини чизишяпти.

— Болаларни шохлаган, яхши эмас.

— Шохлаган,— қўшиб қўйди Қодирқулов блокноти-
га ёзаркан.

— Хайрнят, бирон кори-ҳол бўлмабди-я!— лаби чўч-
чайиб деди Бердиевона.

— Ҳалиям вақтида келибмиз,— деди бошлиқ бир
хатга, бир қўйга тикилиб.

— Хатда яна кўп нарсалар ёзилган, отахон. Нима
қиламиз энди? Биздан ҳам шикоят хатининг натижаси-
ни сўрашади.

— Билмай қолдим, ўғлим. Ҳайронман. Бунчалик бў-
лишини билмаган эканмиз, бизни кечиринг эндч.

— Бирор чора-тадбир кўриш керак.

— Бўпти, ўғлим, ҳозироқ ўғлимнинг машинасига
солиб қишлоқдаги қизимизникига бердиртириб юбора-
ман бу зормандани,— куйиб-пишарди чол.

— Яхши, яхши... Қодирқулов! Сизлар ишга бораве-
ринглар. Мана, ишимиз ҳам ҳал бўлди ҳисоб.

Улар худди Африка тўқайзорларидан келтирилган
антиқа жонзотни умрларида илк бор кўргандек, қўйга
хўмрайиб қараб жўнаб кетишди.

— Қизиқ одам экансиз, отахон,— деди Турдиев чол-
нинг тирсагидан тутиб улар кетгач,— қишлоққа бериб
юбориб нима қиласиз. Қудангиз эшитса хафа бўлади.
Ундан кўра...

— Маслаҳат беринг, ўғлим, сиз нима десагиз шу,—
Турдиевга мўлтираб тикиларди чол.

— Сўйиш керак, пих-х,— қўлини бўйнига қилиб кўрсатди Турдиев.

— Ҳеч қўй сўйиб кўрмаганман, одамнинг қўли бор-масакан. Ундан ташқари биздек Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига ҳар ҳафтада «Светлана»да икки килодан гўшт бериб туришади.

— Афанди экансиз, Ибодулла ака! Уша икки кило музлаган гўштни ҳам гўшт деб ўтирибсизми? Бундай мўйловни мойлаб, свежий гўшдан аччиққина шўрва қилганга нима етсин.

— Тўғри айтасиз!— аграйди чол.

— Бу бошқа гап,— чолнинг елкасига урди Турдиев.

— Қассобни нима қиламан?

— Сиз учун мана биз топиб берамиз. Бу дунёда инсоннинг бир-бирига қилган яхшилиги қолади.

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Бола-чақангиз ҳузурини кўринг. Бу дардисар оёқ билан қассоб қидириб қаерга ҳам борардим.

— Уша қассобдан бизга яхши жойидан тўрт кило бериб юборасиз-да.

— Хўп, ўғлим, хўп.

Турдиев кетди. Чол унинг орқасидан узоқ, кўзга кўринмай кетганда ҳам тикилиб турар, бутун вужуди қалтираганидан ҳассаси асфальтга тўқ-тўқ уриларди...

1980 й.

АЗОБ

Фақат кучли одамгина ўз айбига иқдор бўлади. Фақат кучли одам камтар, фақат кучли одам кечиради... Хатто ёзилиб кулган ҳам кучли одам, аксарият унинг кулгиси кўз ёшларидир.

Герцен

Ҳайитбой оқсоқол қишлоқнинг этагидаги эски ошinasи Алламурод дўмникига¹ серқатнов бўлиб қолди. Дард узоқ йиллар ҳосилот, дўм бўлиб теварак-атрофдаги қишлоқларни зир қақшатган жиккак қарияни икки буклаб тўшакка миҳлаб қўйди. Дўмнинг болалари

¹ Тоғ қишлоқларида қишлоқ совети раисини дўм ҳам деб аташади.

Ўзидан тишган. Ота-онага қариган чоғда боланинг тинчлиги ва арзимаган далдасидан катта қувонч йўқ экан. Айниқса унинг муаллимлик қиладиган катта ўглининг салом-алиги жуда жойида. Бундайлар умридан барака топади. Муаллимлик шунақа тирикчилик — бойиб ҳам кетмайсан, очдан ҳам ўлмайсан. Пухта чолнинг оилада айтгани айтган. Беш ўғил, беш келин ва набиралар бир қозондан овқат ейди. У аввал шунчаки қаттиққўл эди. Одамлар ундан озми-кўпми ҳайиқадиган бўлгандан сўнг тошмехрроқ бўлиб қолди. У дўм бўлиб юрганда шунақа эди. Ҳовлисида бир туп ўрик ёки шафтолиси борга ҳам устма-уст солиқ солавериб, одамларнинг тинкасини қуритганди. Охир оқибатида қишлоқда кўплар ҳовлисидаги жийдасигача қирқиб ташлади. Ҳайитбой ҳам дўмга қасдма-қасд сой бўйидаги ёнғоқни ўша пайтда кесганди. Бургага аччиқ қилиб кўрпасига ўт қўйган лўлидек, хўп номаъқулчилик қилган экан ўшанда. Отабосидан қолган бир ярим асрлик ёнғоқни-я! Бундай ёнғоқларни биргина у кесган бўлса ҳам майли эди-я... Қанчадан-қанча ўрикзор ва тоқзорлар увол бўлди. Бунинг хуни одамларни тутади. Ҳа, тутади. Одамлар эса борган сари ҳеч нимадан тап тортмайдиган бўлиб бо-ришяпти. На яратган эгасидан кўрқишади, на бандасидан ҳайиқади. Худодан кўрқмагандан кўрқ... Ишқилиб охири бахайр бўлсин...

Ўзинг-чи? Ўзинг? Ҳайитбой оқсоқолнинг миясига шу фикр яшиндек урилганда беихтиёр сесканиб бошини кўтарди. Чуқур ва ҳорғин нафас олди. Қишлоқ этагига туташган қабристон узра ялтираётган саробга маъносиз тикилганча қадамни секилатди. Эски, ранги ўчиб кетган салласини кўтариброқ кўйди. Пешонасидан сизиб чиққан тер бўйинини қитиқлаганча елвагай кўйлагининг ичига оқарди. Нима бўлса яратган эгасидан. Бугун энди айтади. Бўлмаса унинг икки дунёси ҳам ҳаром...

— Ўзинг-чи? — деди қария овоз чиқариб оғир нафас оларкан. — Ушанда худони ўйлаганмидинг? Ўйлагандинг. Кечирар деб ўйлагандинг. Лекин кечирмаслигини билардинг. Кунинг ҳам оғир эди-да, Ҳайитбой. Уйда ялагулик нарса йўқ эди. Ночорликдан қўл урдинг шу ишга. Инсон ақли етган барча номаъқулчиликни қўлидан иш келган вақтида қиларкан. Энг бегуноҳ ва беозор дамлар болалик билан кексалик экан. Сабаби қўлишдан иш келмайди. Хайрият ҳамки инсон деган

жонзод кўп яшамайди. Бўлмаса шу бир парча ерга ўт қўйиб юборган бўларди...

Оқсоқол ўзича гапириниб борарди. Қишлоқнинг бузилиб кетган мачити ўрнида қурилган, атрофини серсоя садақайрағочлар қуршаган магазин олдига етганда хаёллари тўхтама келди. Мачитнинг нақшинкор устунларини икки ёнини текислаб мола қилиб юборишганди. Қишлоқда яккаю ёлғиз шундай нақшинкор устунлар қила оладиган мулла Абдужалил эса ўтган йили қазо қилди. Энди қишлоқдагилар бундай устунларни тушларида кўришади. Намоз ўқилмасаям шу мўъжазгина бино турса бўларди-ку! Одамларга ҳайронсан, бурнидан нарини кўришолмайди. Чол магазин ҳовлисида уй-малашиб қорайиб кетган цистернадан оқ ёғ олаётган кишиларнинг саломига бош ирғаб алик олди-да, ичкари кирди.

— Юмшоқ парварданг борми?— деди сотувчининг афтига қарамай хаёли қочганча пештахтага тикилиб.— Новвот-чи? Бир килодан торт. Новвотнинг чўкиндиси-дан берма,— хўмрайди чол.

Сотувчи гап-сўзсиз оқсоқолнинг айтганларини бажарарди. Чол икки қўлини орқага қилиб, мева тугилган белбоғини орқада осилтирганча яна йўлга тушди. Тош-лоқ йўл иссиқ эди. Ҳаво ёқимли, хузурбахш бўлиб, кишини элитарди. Чол кўзларини ярим қилганча йўл чет-тидаги дов-дарахтларни соялаб борарди.

Доимо шундай. Ошнасининг уйига яқинлашса ёки шу атрофдан ўтгудек бўлса оёқ-қўли бўшашиб, юраги безовта бўла бошлайди. Махси-калишли оёғини зўрға ердан узиб олади. Дунё кўзига тор туюлади. Ўша воқеадан буён шу аҳвол. Хулласи калом бўлган иш бўлиб, бўёғи синган. Минг афсус чеккан билан бефойда. Лекин чол ўзича бу азобдан қутулиш режасини тузиб юрибди. Лекин қанчалик уринмасин бўйни ёр бериб, дилидагини тилига чиқара олмаяпти. Ишқилиб бугун мушқули осон бўлсин. Бўлмаса унинг еган-ичгани ичига тушмайди. Ҳадеб шу ҳақда бош қотиравериб хаёли қочгандан невараларининг отини ҳам чалкаштирадиган бўлиб қолди. Яна бирортасини отини адаштириб, шу тирмизакларга кулги бўлмайни деган ўйда уларни: «Ҳей болалар, ким бор!»— деб чақирадиган одат чиқарди. Болалар эса: «Бобо, ҳаммамизнинг отимизни эсингиздан чиқардингизми?»— деб яна ҳоли-жонига қўйишмайди. Хулласе Ҳайитбой чол довдираб қолди. Ёши бир жой-

га бориб қолганда ўзича калаванинг учини йўқотгандек. Уйқусида ҳам ҳаловат йўқ. Айниқса Алламурод дўм бетоб бўлиб, эшик ҳатлаб кўчага чиқолмай қолгандан буён. Бир жойда ўтириб ўтиролмайдди, туриб туролмайдди. Бугун чол бор кучини тўплаб, шу азобга чек қўймоқчи бўлиб уйдан чиқди. Удалай олармикан ёки яна тили калимага келмай ўзича ғулдираб, минг бор азоб билан қайтармикан. Шу мақсадда Алламуродникига печанчи бориши, эслолмайдди. Ҳар гал сувга бўккан нондек бўшашиб қайтади. Бўғзига бир нима тикилиб, овози чиқмай қолади. Сўнг совуққина хайрлашиб, бошини эгганча уйига қараб жўнайди.

Инсон бу дунёга бир-бирини ҳақини ейиш учун келаркан. Сен бировнинг ризқини ейсан. Сендан кучлироқ бошқа бир киши сенинг нонингни яримта қилади. Нимадандир кўнглинг тўлмай, нимадандир норози бўлиб яшайверасан. Дўппингни олиб, қўйиб, бундай ўйлаб қарасанг кимдан ва нимадан кўнглинг тўлмай яшаётганингни аниқ-тиниқ тасаввур этолмайсан. Нимагадир ташна яшайсан. Лекин, сўз топиб нималигини айтолмайсан. Бир кам дунё деб шунини айтишади. Бахт дегани ҳам ҳар қанча катта бўлмасин бир лақиқалик. Бахтлиманми йўқми деб ўйлаб улгуролмайсан. Бахт таъминини тотганингдан сўнг, бахтсизликнинг мазасини ўндан ўн чандон яхши сезасан. Бахт ҳам бекаму кўст бўлмас экан. Соғлигини йўқотган киши тани сиҳатликнинг қадрига етганидек, энди бахтли бўлолмаслигига кўзи етгандагина одам бахтнинг қадрига етаркан. Чол бунини жуфтин ҳалоли, қарийб эллик йил ёнида бўлган кәмпири гап-сўзсиз, рози-ризалик ҳам сўрашга улгурмай, охири оқибатда ҳаммамиз борадиган жойга кетиб қолгандан сўнг англади. Англади-ю, аъзойи бадани гиштга айланди қолди. Кәмпирнинг йилини қилиб, ўрнининг¹ ҳам ўтказишди-ю, бу қарахтлик тарқамади. Ўшанда нимадир узилгандек бўлиб бўшашган юрагин назарида эртаиндин тўхтаб қоладигандек. Сен тенгиларининг кўпини кетиб қолгач, кўзинг жалпанглаб ўзинини ҳам ортиқчадек сезиб қоларкансан. Кўрар кунинг бўлса ҳеч кимга керагининг бўлмаса ҳам оёгинг чалкашиб юраверасан.

...Оқсоқол дўмнинг оч кўкиш ранга бўялган қўш табақали дарвозасига етиб қолган эди. Йўталган киши

¹ Мусулмон олати бўйича марҳумнинг вафотига йил тўлганда ўрик қайнатиб кишиларга улашилади.

бўлиб дарвоза эшикчасини итарди. Ҳовли сув қуйгандек жимжит эди. Остига каттакон сўри қўйилган садақайрағоч ёнидан ўтадиган ариқчанинг жилдирашидан бўлак овоз эшитилмасди. Пешайвон тўридаги полдан сал кўтарилиб қилинган сўрида чалқанча ётган Алламуроднинг боши кўришди. «Ҳеч ким бўлмагани яхши»,— ўзича ўйлади оқсоқол айвон этагига калишини ечаркан.

— Сенмисан, Ҳайитбой!— ошнаснинг овози эшитилди.

— Менман!— гўлдираб жавоб қилди чол.

— Хўп келдинг-да, сиқилиб ўтиргандим. Ичимга чиरोқ ёқса ёришмайди. Қулогингни қоқиб қўлингга берса ҳам кампирнинг ёнигда бўлгани маъқул экан. Тонг отмасдан бурун Улармонга маъракага кетувди. Дараги йўқ. Менинг ҳўл-қуруғим бир жойда бўлса...

— Қелиб қолар. Ўзингиз бир оз тузукмисиз, дўм?— аҳвол сўраган бўлди оқсоқол.

— Оёқ-қўлда жон йўқ. Иштаҳа яхши эмас. Мана қара, қўлларим оппоқ. Худди тахтага ўхшайди.

— Дўм бўлгандан кейин қора меҳнат қилмай қўйдинг-да, ўзинг, Алламуродвой. Ҳалиям шу қўлларга раҳмат денг.

— Қайси гўрдан ҳам дўм бўлган эканман. Ҳамманг шуни пеш қиласан. Урушда еган ўқларим-чи?— авзойи бузилди чолнинг.

— Тўғри айтасан, фронтда сенинг қонинг кўп кетган. Қора чой ич, дармон бўлади,— жиддий маслаҳат берган бўлди оқсоқол.

— Обжўшни зўрға юрак кўтарадию, қора чойни айтасан Ҳайитбой.

— Ҳа, дўм, давримиз ўтди. Донимиз кетиб, сомонимиз қолди. Уқ есак ҳам, ўғирлик, ғарлик қилсак ҳам, сен билан мен тирикмиз. Шунинг ўзи бир давлат. Урушда ер билан битта бўлиб кетганларни айтмайсанми?..

— Биз кўрганни етти пуштимиз кўрмасин. Тўкилган жойимизни болаларимиз тўлдирсин!— хўрсинди Алламурод чол.

— Ростини айтганда оёғинг узангида юрганда ҳам шундай мусулмон бўлганигда эди, Алламурод.

— Утган гапни қўй, Ҳайитбой. Уша ишларнинг ҳаммаси менинг хоҳишим билан бўлган деб ўйлайсан, шекилли.

— Тилим курсин, кечир менн!

— Йўқ, тўғри айтяпсан. Инсон дегани гоҳида оёғи остида ер борлигини унутиб қўяркан...

— Ҳа, шундай.

Алламурод чолнинг овози ҳазин ва дардли эди. «Бояқиш етилиб қолибди» — хаёлидан ўтказди Ҳайитбой чол. «Бандаи мўминнинг ой куни етса шунақа ҳалимдек бўлиб қолади», дейишарди. У хаёл сурганча ҳовли тўридаги боққа тикилиб қолди. Боғ тўрида янги бинонинг пойдевори учун бўлса керак тош тўкилган эди.

— Иморат соляпсанми, дўм! — сўради боғ тўридан кўзини узмай Ҳайитбой чол.

— Ҳа, кўзим тиригида супрақоқдига бошпана қилиб бермоқчиман. Қанчалик эси-ҳуши жойида бўлмасин, бу ўғилларнинг ишидан кўнглим тўлмайди. Назаримда ё менинг миям айниб қолган, ёки болалар ишни хом қилади. Шунинг учун қозон-товоққача аралашаман.

— Тўғри қиласан, дўм. Ўзи одам боласининг бирор кишидан ҳайиқиб тургани маъқул. Уй неча хонали бўлади? — сўради жиддийлашиб оқсоқол.

— Даҳлиз, меҳмонхона, яна бир уй, олди пешайвон, — бурро-бурро жавоб қилди Алламурод чол.

— Ҳ-м-м, яхши, дўм. Сенга айтадиган бир гапим бор эди...

Оқсоқол каловланиб қолди. Алламурод чол ошнасининг овози титраганидан ҳайрон бўлиб, ўгирилди. Ҳайитбой оқсоқолни тер босиб, ҳансиради, яхтагининг ўнгири билан артган сайин ажинли пешонасида милтиллаб, тер томчилари кўринади. Тез-тез оёғини алмаштириб чордана қурар, худди орқасидан биров қувиб келаётган кишидек, безовта эди. Алламурод чол таажжубланди. Ҳануз оқсоқолдан садо чиқмасди.

— Нима эди, Ҳайитбой? — деди узоқ жимликдан тоқати-тоқ бўлиб Алламурод дўм.

— Кенжангнинг шу уйини мен қуриб берсам дедим, дўм? — деди Ҳайитбой чол сал ўзига келгач, бўғриқиб пешонасини белбоғи билан артаркан.

— А, нега, нимага? — ағрайди дўм.

— Шундай бир ниятим бор эди, — нафаси тикилиб гапида давом этди чол.

— Бу нима деганинг? Қайтамга ёшлар сен билан менга ёрдам беришин-да! Нега ундай деяпсан?

— Мендан сенинг авлодинга ёдгорлик бўлсин дегандим, — ҳамон зўрға тили айланиб гапирарди чол.

— Қўйсанг-чи, Ҳайитбой. Нималар деясан. Ҳали сен юзга кирасан. Ундан ташқари худога шукур битта иморат солишга қурбимиз етади. Уғилларнинг ҳаммаси йўлини топиб олган бўлса...

— Йўқ дема, дўм. Мен юзга кирмоқчи эмасман. Шу қурилаётган иморатнинг сарфу харажатини берай. Шунча пайт биз сенинг айтганингни қилдик. Сен ҳам бир марта одамнинг айтганини қил. Иккимизнинг орамиздаги гап. Ўзинг берган киши бўлиб, шу арзимаган нарсани ўғлингга бер. Сендан ўтиниб сўрайман. Йўқ демагин. Бўлмаса бўлмайди.

Алламурод чол нима дейишини билмай қолди. Ошнасидаги безовталиқ энди ўзига ўтди. Ҳайитбойнинг гапидан ҳангу манг бўлганча оғзини ярим очиб, ағрайиб қолди.

— Сенга албатта айтишим керак. Бўлмаса оёғимни узатиб жон беролмайман, Алламурод!— деди йиғига ўхшаш овозда.— Мен сенинг ҳақингни еганман! Шунчаки билдириб билдирмай ҳақингни еган бўлсам ҳам майли, молингни ўғирлаганман!..

Чолнинг кўзи ёшланди. Ёш боладек бир неча бор бурнини тортиб қўйди. Сўнг бедбоғини ечиб, кўз ёшларини артишга тутинди.

— Қанақа молимни? Сенга бирор нарса бўлганми? Нималар деясан ўзи?

— Қолхозни сутини пунктга ташийдиган туянг бор эди-ку? «Сен гумдон қилгансан», деб Шодмонқул аравакашни икки ой қаматтириб қўювдинг.

— Ҳа,— деди Алламурод чол совуққина.

— Шунини мен ўғирлаб, Латтавандан ошириб, Пацжакепт бозорида сотганман. Ўн беш мингга.

Орага оғир ва узоқ давом этган сукунат чўкди. Фақат икки чолнинг ҳансираб нафас олгани эшитиларди.

— Сотган бўлсанг, сотибсан,— орадаги ноқулай жимликни бузди Алламурод чол.— У пайтда ким кимнинг ҳақини емади дейсан. Бошга ташвиш тушганда одам ҳақ билан ноҳақни ажратишга ожизлик қилиб қолади.

— Тўғри айтасан, дўм. Мени ҳам бошим айлағиб қолган эди. Шундай қилмасам болаларим очликдан ўлиб қоларди. Шу туянг баҳона бирим икки бўлиб, ма-на шу кунларга етиб келдим. Мен сендан ўла-ўлгунча қарздорман, Алламурод.

— Қўйсанг-чи, бу гапларни. Тўғри қилгансан ўшанда.

— Э-э тўғри қилмай кетайин. Ўшандан буён сени кўрсам ичимга ўт тушиб, азоб ўтида қовриламан. Олдинда игнани устида ўтиргандек ўтираман. Хўрлигим келади.

Ҳайитбой оқсоқол белбоғининг учи билан кўзини артди. Худди биров бўққандек овози чиқмай хириллаб қолди. Боши ҳам бўлганидан елкасининг қоқ суякларни бўртиб, бир аҳволда ўтирарди.

— Сеп тошбағир бўлсанг ҳам яхши одамсан, Алламурад. Йўқ демагин. Мени бу азобдан халос қил. Бўл-маса икки дунём ҳам куяди.

Алламурад чол индамади. Оқсоқол белидаги тугунни ечиб, дўмнинг кўрпаси остига қистириб қўяди. Кейин яна алланималар ҳақида гаплашишди. Лекин Ҳайитбой чол нималар ҳақида гаплашганини эслай олмайди. Алламурад дўм билан хайрлашганини элас-элас эслайди. Ўзини қушдай енгил сезарди. Уйига қандай етиб келганини билмайди. Назарида уйига юриб эмас, учиб келгандек. Дўмнинг дарвозасидан чиқиши билан юраги бўғзига тиклиб, кўзи ёшларди. Йўл қолиб, адир оша уйига қараб юрди. Чол отасидан қойиш эшитган боладек ҳиқиллаб, йиғлаб борарди. Елвагай сурп чўйлагини шалаббо қилган кўз ёшлари барча гуноҳларини юваётгандек эди. Шундагина чол анчадан буён тўйиб-тўйиб йиғлагиси келиб юрганни англади. Уйининг олдинга келди-ю, яна қайтиб қирга қараб ўрлади.

Унинг юраги ҳаприқарди. Уйга киргиси келмай кеч-гача адирларда тептираб юрди. Уртақирда ёнбошлаб ётганда тўйиб-тўйиб ерни ҳидлади. Ердан намиққан хас-хашак ва какра иси келарди. Намозгарда қўлини орқага қилиб, бошини эгганча уйига қайтди. Лекин қалби чексиз кенгликларни, учи-қири йўқ теп-текис далаларни истарди. Чол толиққанини, жуда ҳориганини сездди. Уйга киришни истамай боғ тўридаги сўрига пўстакнинг ярғоғини солдириб, бошини баланд қилди-да, чалқанча чўзилди. Унинг осмонга тикилгиси, тўйиб-тўйиб тикилгиси келиб кетди. Кекса олма дарахти шоҳлари орасидан кўриниб турган тиниқ осмон булутсиз ва беғубор эди. Самода қанотларини кенг ёйганча муаллақ сузиб юрган ёлғиз қирғий пастга шўнғиди-ю, шу билан қайтиб кўринмади. Чолнинг соддагина мовий кўзлари эса осмонга қадалганча очиқ қолди.

Эртасига чошгоҳда Алламурод дўм товачининг ово-
зидан сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Ҳайитбой оқсоқолнинг савоби жанозага-а-ў-ў-ў!
Чол кампирга маҳсисини олиб чиқишни буюрди...

САВОБ

Арнасой кўли ёқасидаги тепаликда ёл-
ғизгина бир қабр бор. Бу ерга ким кў-
милганини суриштирдим. Қабр Қизилқум
даштларида узоқ йиллар чўпонлик қил-
ган кимсасиз аёлники эканини айтишди.

Ҳар йили баҳорда, турналар учиб ке-
ла бошлаган кунларда шу ердан ўтаман.
Тепаликнинг кунгай томонида мунгайиб
турган қабрга дашт гулларидан териб
қўяман. Юрагимни ўзим тасаввур этма-
ган қайғу ва алам қоплайди...

Эй, муштипар ва мунис она! Минг аф-
сус ва надоматлар бўлсинким, сенинг
кимлигингни ҳеч ким билмайди! Лекин
энг муҳими сен онасан! Сен бизни чек-
сиз меҳринг ва оқ сутинг билан улғай-
тирдинг! Энди эса она заминга айланиб,
бошинг узра кўтариб турибсан! Сенга
бўлган соғинч ва муҳаббатдан вужудим
алангаланаяпти!

Ушбунни меҳр билан сен — ҳаётда бағри
бутун бўлмай, қалби ярим яшаб ўтган
меҳнаткаш инсонга бағишлайман!

Эл оёғи тиниб, қора чигирткаларнинг чириллаш
баралла эшитиладиган бўлганда энам ўзларича гапи-
риниб тун сукунاتини бузиб шарқираётган Жийдалисой
томон жўнарди. Ўзларича мени ухлаган деб ўйлаб,
устимни яхшилаб ёпиб қўярдилар-да, минг айланиб-ўр-
гилганча икки челакни кўтариб ташқарига чиқардилар.
Мен эса энамга халақит бермаслик учун ўзимни ухла-
ганга солиб ётаман. Бироқ қайтиб келгунларига қадар
юрагимни ҳовучлаб эшик пойлайман. Яхлит ойна қўйи-
либ, атрофи сувалган орқа деразадан кеча энам айтиб
берган афсонадаги Дунётепанинг деви келиб мўралаёт-
ганга ўхшарди.

Энамнинг қадам товуши эшитилиши билан девлар
дераза ёнида нари кетгандек-туюлар, назаримда энам-
дан барча дев, алвасти, ажина ва сариқ қизлар қўрқи-
шарди. Сабаб энам уларни бир дуо билан тошга ай-

лантириб ташлайдилар. Аям шундай деган. Эшник очилганда қўрқинчли хаёлларим барҳам топиб, ярим тунда энамнинг нега сув олиб чиққанларини ўйлай бошлайман. Дарвоқе энам бу одатларини тез-тез такрорлар, жума оқшомлари эса сира қанда қилмас эдилар.

Дадам менга энамдан ҳар қандай нарсаларни сўраб-суриштиришни тақиқлаган. Бу воқеа ўша — энам билан худо ҳақидаги баҳсимиздан сўнг юз берганди.

— Эна, худо қаерда? — бехосдан сўрадим. Одатдагидек энам оллоҳга муножот қилганларидан кейин.

— Қаерда бўларди, қош-қовоғингни ўртасида, — жавоб қилдилар бепарвогина.

— Ие, қандай қилиб? Қош-қовоғининг ўртасига одам сигмайди-ку? — ҳайрон бўлиб сўрадим Бейхтиёр қўлим билан икки қошимни кўрсатиб.

— Худо одам эмас, билдингми! — энам норози бўлиб менга тикилдилар.

— Нима бўлмаса?

— Худо худо-да! У ҳар бир одамнинг кўкайида бўлади.

— Одамнинг кўкайи қаерида бўлади? Сиз кўрганмисиз?

— Сен бола зиғирдек бўла туриб, нега мenden бундай гуноҳи нарсаларни сўрайсан? Нима, кофир бўлмоқчимисан? — астойдил аччиғи чиқди энамнинг. — Отангга айтиб бермасам сени...

Энамнинг эна бўлиб менга энг қаттиқ гапирганлари шу эди. Дамим ичимга тушиб кетди. Агар дадамга айтсалар борми?..

Шундай бўлди ҳам. Эртаси куни нонушта устида энам айбимни дадамга айтдилар. «Мендан дўзахи нарсаларни сўраяпти бу ўғлинг», дедилар худди болалардек хафа бўлиб. Дадам энамнинг кўнгли учун мени койган бўлдилар.

— Энангдан ҳар нарсани сўрайверма. Хафа бўладилар. Сени жуда яхши кўрадилар. Шунинг учун ҳам сендан хафа бўляптилар. Гина қилгандан оқибат кут, деган гап бор. Сен ҳам катта йигит бўлиб, сонга кириб қолдинг, — деди дадам энам туриб кетгач, мен билан худди катта одамлардек гаплашиб.

Шундан буён эҳтиёт бўламан. Энамнинг бир сўзларини икки қилмайман. Энам ҳам ҳеч қачон менинг раъйимни қайтармайдилар. Бирор нарсани сўрамоқчи бўлиб турсам, худди келишгандек ўзлари айтиб қолади-

лар. Анчадан буён икки челак сувнинг «сири»ни билиб олишни мўлжаллаб юрибман.

Ҳар гал икки челак сувни олиб келиб устини ёғоч қопқоқ билан ёпадилар-да, алланима деб гапирадилар. Дуо сўнггида «Савобини ота-онамнинг арвоҳига бағишладим», дейдилар юзларига фотиҳа тортиб. Сўнгра эрталаб, тонг ёришмасдан бурун ўша икки челак сувни қайтариб сойга тўкадилар-да, яна сув олиб қайтадилар.

Шунда аямнинг: «Энанг худонинг яккаю ягона бегуноҳ ва эринмаган бандаси» деган сўзлари ёдимга тушади. Кечаси сувсаб уйғониб кетдим. Энамни уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида юриб, кружкани қидираётгандим:

— Усти ёпиғлиқ челаклардан сув ичмагин. Қумғонда сув бор,— дедилар энам кўрпадан бошларини чиқариб.

Ҳайрон бўлдим. Қумғондаги сувдан ичиб ўрнимга чўзилдиму энамнинг гапларини ўйлай бошладим. Хаёлимдан «Энам дуо ўқиб, сувни сеҳрлаб қўйганмикан», деган фикр ўтди. Шунда энам менга янада афсонавий бўлиб туюлдилар.

Эртаси куни кечки овқатдан сўнг энам хира чироқ ёруғида ўзларича қандайдир қадимий ашулани хиргойи қилиб, калава ўрардилар. Энамнинг ҳар бир эртақ ва қўшиқлари менга ёд бўлиб кетгани учун бу қўшиқлари ҳам ҳамон қулоғим остида жаранглайди.

Анорнинг донаси дона,
Топилмас отаю-она,
Топилгай дўсту бегона,
Топилмас отаю-она...

Энам бу қўшиқни доимо хаёл сурган пайтларида айтардилар. Кайфиятлари яхши эди. Бундай пайтда ҳар қандай нарсани бемалол сўраб олиш мумкин.

— Бугун кечаси ҳам сув олиб келасизми, эна?— сўрадим ўзимни бепарво кўрсатиб.

— Ҳа, бўтам. Кечаси эл оёғи тинганда,— дедилар тугаган ип учини калавага тиқиб қўяркан.

— Ҳозир олиб келиб қўйсак нима қилади?

— Ҳозир сув тоза эмас. Мол-ҳол кечган, сенга ўхшаган шўх болалар ой чиққунга қадар шаталоқ отиб чўмилишади.

— Чўмилишса нима қилади?

— У сувни сой тиниб тоза оққан пайтида олиш керак. Акс ҳолда савоби тегмайди.

— Нимага савоби тегмайди?

— Ота-онамга!

— Ие, сизнинг ота-онангиз йўқ-ку?!

Энам чуқур уҳ тортди. Сўнгги сўзни нотўғри айтиб қўйдим шекилли дея ўйлаб, қўрқиб кетдим. Энам бир неча дақиқа мунгли нигоҳда ўйнинг бурчагига тикилиб қолдилар. Қалавалари қўлидан тушиб, менинг олдим-гача юмалаб келди. Қалавани ўйнаганча гуноҳкордек ерга қараб ўтиравердим.

— Ҳа, менинг ота-онам йўқ,— дедилар оғир хўрсиниб.— Шунинг учун шундай қиламан. Уша икки челақ сувни олиб чиқиб, олиб тушган меҳнатимни ва уни тоза асраганим савобини ота-онамнинг арвоҳига бағишлайман. Тоза сув кечаси билан марҳумлар ҳақиға дуо ўқирмиш. Ҳаром-ҳариш мол топиб, йилда бир неча бор худойи қилгандан кўра, икки челақ сувни озода асраб, ота-она арвоҳини ёдга олган маъқул...

Энамнинг гапидан таъсирланиб, эрталабга қадар оғиз очиб бир нима демасдим. Тонг ёриши билан энам челақларини кўтариб сойга тушаётганларида секингина орқаларидан чиқдим. Этакдан эшитилаётган Жийдали-сойнинг шарқираши сигир ва эчкиларини қишлоқ подасига ҳайдаб чиқаётган қишлоқ болаларининг беғубор қийқириқларини босиб кетарди. Хўрозларнинг сўнгги қичқириғидан уйғонаётган тоғ бағридаги мўъжазгина қишлоғимизнинг кунлик ёқимли ташвишлари бошланаётган эди. Болаларнинг чийиллаганига ўхшаш қийқириқларини босиб, подачининг йўғон овози жарликларда акс садо бериб инграрди. Мусаффо субҳидам сукунатида бунинг ҳаммаси шу қадар гўзал эдики, юрагим танамга сиғмагандай ҳаприқарди...

— Ҳайда молингни, ҳайда-а-ё-ё-ё—о-о-о!..

Назаримда Жийдалисойнинг шарқирашига ўхшаб, Бозорбой амакининг «ҳайда, ҳайда»си ҳам шу қадар ёқимли эди — нега шу пайтгача бунга сезмасдим-а? Илгари унинг овози ширингина тонг уйқусининг заволи бўлиб туюларди. Жийдалисойнинг бир маромда залворли шарқираши барча овозларни босиб кетар, у бу шарқираш билан Ойқор қўйнидан какликлар сайроғини, Қизилтош айиқларининг бир-бири билан ўмбалоқ ошиб ўйнаганда ўкиришлариши, арча ва ўт-ўланлар ҳидини, қорнинг муздеккина тафтини олиб келаётгандек эди. Унинг овози энам айтган ота-боболаримиздан тортиб бизгача. Ойқорни қоплаган барқут арчазорлардан тор-

тиб, Тайпоқсой даштидаги ҳар бир гиёҳ учун қадрли ва ҳаётбахш эди...

Нафасим бўғзимга тиқилиб энтикардим. Аям соққан бўлса эчкиларимизни подага ҳайдаб чиқишим керак. Эчкилар аллақачон соғиб бўлинган экан. Хаёл суриб кечикиб қолибман. Қишлоқ подаси Ўртақирга яқинлашиб қолибди. Эчкиларни қувиб ҳайдаш керак. Тол чивигидан қилинган «от»имга миндим-да, уни қамчилаганча соқоли шалпиллаб чопаётган эчкилар кетидан қувиб кетдим. Эрталабки совуқ шамол ва бўғзимга тиқилаётган аллақандай ҳаяжон ва этни жимирлатадиган туйғулардан кўзим ёшланарди.

— Энажон! Жийдалисой! Ойқор! Ям-яшил арчалар! Айиқларим! Бепоён Тайпоқсой далалари Ҳамма-ҳаммангизни яхши кўраман! Ҳаммадан кўп яхши кўраман!..

ОЗОР

Эсимни танигунимга қадар нима номаъқулчилик қилган бўлсам, икки ҳолатда содир бўлган. Кўпинча уни бировдан кўриб, тақлид қилганман ёки бекорчиликдан ўйлаб топганман. Хўжатўпи маҳалласидаги Эшболта Булунғурдаги амакисиникига бориб, қаердан ҳам ўқ-ёй олиб келди-ю, энам айтгандек бутун қишлоғимиз болалари «Амир Темурнинг лашкарларига» айланди-қолди.

Болалар дуч келган дарахтнинг шохини синдириб ўқ-ёй ясашарди. Ҳар йили Каттасойдаги селдан сўнг ўзандан дубулға, совут парчалари, қалқон, найза учлари ва синган қилич синиқларини қидирамиз. Энамнинг айтишларича Каттасойнинг икки қирғоғи илгари тептекис майдон бўлиб, сон-саноқсиз қонли жанглар бўлган экан. Бу ерда энг сўнгги жанг Эрон шоҳи Нодиршоҳ Самарқандга бостириб келганда бўлган экан.

Сел ҳар йили бизга янги-янги топилдиқлар олиб келади. Бу — ўша жанглардан қолган қурол-яроқларнинг қолдиқлари. Биздан икки синф юқори ўқийдиган Абдулла исмли бола бир гал бутун қилич тониб олди. Бироқ икки қишлоқ болалари қилич талашиб синдириб қўйдик. Менда ярми чириб кетган дубулға билан тўрт-бурчак шаклидаги ғалати қалқон бор. Болалар менинг қалқонимни кўролмаё аламдан: «Бу қалқон эмас, сеялканнинг уруғ соладиган қутисининг қопқоғи», дейишади масҳара қилиб. Ўзларида шўям йўқ. Қуроолларимни да-

дамдан яшириб омборхонанинг шифтига беркитиб қўйганман. Бўлмаса: «Нима, жаллод бўлмоқчимисан?» дея койийдилар.

Топилдиқларимиз билан қуролланиб олиб «Темур-Боязид» ўйнаймиз. Ёй ўқи билан қирқ қадам узоқликдаги консерва банкасини уч марта урган бола Темур бўлади. Икки марта ургани Боязид. Қолганлар уларнинг лашкарлари. Менинг ҳам бир марта Темур бўлишимга сал қолган. Абдуманнон ҳовлиқма вайсайвериб халақит бермаганда ўқим учинчи марта ҳам мўлжалга тегарди. Икки марта мўлжалга теккизган мендан уч ёш катта Яхшивой — Боязид бўлди. Менга ҳаммадан кичиклигим жуда алам қилади. Бироқ чопсам ҳам ҳеч ким етолмайди. Шунинг учун ҳамма Темурлар биринчи галда мени лашкарликка олади.

Жимгина, беғалва «жанг» қилиб юргандик. Хўшмирида Мушукжардан ёй билан каптар отди-ю, ҳамма болалар қуш овлашга тушиб кетди. Қулоғимизгача чангга ботиб, дуч келган паррандага ўқ узардик. Ҳеч бир қушга ўқ теккиза олмаганим учун алам қилиб, охири узоқ пойлаб ётиб Ойгилос янганинг товуғини икки қадам чамаси масофадан отдим. Ўқ «пўп» этиб товуқнинг қанотига санчилди. У «қағ-қуғ» этиб бир оз чопди-да, устидаги ўқ ликонглашча, донлаб юраверди. Ўқни олиш учун чорбоғни айлантириб қувгандим, катагига кириб кетди. Шундан сўнг ҳовлимиздаги кир ёядиган дорга гала-гала келиб қўнадиган чумчуқларни пойлай бошладим. Айвондаги сўридан туриб чумчуқларни яхшилаб мўлжалга олиш мумкин. Неча юз маротаба ўқ узгандирман, бирортаси тегмасди. Аламдан оч-наҳор, терлаб-пишиб кетаман. Чумчуқлар ҳам мени масхара қилгандек ўқларни йиғиштириб улгурмасимданоқ яна дорга келиб қўнишади.

Ниҳоят ўқ тегди! Ҳаммасини ўз кўзим билан шундоққима кўриб турдим. Ўқ теккан чумчуқ бор овози билан чийиллаб, ўқ билан бирга ерга «пап» этиб тушди. Қувончдан ўзимни сўридан ташладим. Оёғимнинг зирқираганига қарамай ўлжа томон югурдим. Чумчуқ оғзини бир қанча бор каппа-каппа- очдию, жон берди. Алланечук бўлиб кетдим. Ўқ қуш қанотини кўтарганда биқинидан теккан, тешиб чиқишига сал қолган эди. Бир амаллаб ўқни суғуриб олдим. Ов завқидан масг эдим. Дарҳол ўлжани Шербек тоғам армиядан келганда менга берган камаримнинг чап томонига осиб ол-

дим. Ҳақиқий овчилардек қувончдан энтикиб ҳовлини бир неча бор айландим. Чумчуқни қандай бошлаб отганимни ҳеч ким кўрмаганидан кўнглим хижил эди. Болалар кўрганда борми, ўзиям роса қотиб қолишарди.

Отган ўлжамни тезроқ энам билан дадамга кўрсатишим керак. Мерганлигимга уларнинг ҳам оғзи очилиб қолади.

Энам Хумор холаникига бешик тўйига кетган. Дадам подақайтар маҳали ишдан келади. Унгача яна бирорта отсаммикан? Бироқ энди ҳаяжондан қўлларим қалтираб, ўқларим мутлақо бошқа ёққа қараб кетарди. Бўлди, бугунча етар, деб ўйладим ўзимча. Энам билан дадам қайтгунларига қадар отган чумчуғимни болаларга кўрсатиб келаман. Болаларни қаердан топсам экан? Улар кечга яқин салқин тушгач, ўйнагани чиқишади. Унгача чидаб бўладими? Уйларига бораман.

Дастлаб Пардавойларникига бордим. Отасига (отаси тоғда қўй боқарди) нон олиб кетган экан.

— Белингдаги осиглиқ нарса нима?— сўради онаси Ойгилос янга тикиб ўтирган ишини ёнига қўйиб.

— Чумчуқ! Уриб олдим,— дедим худди ҳар доим отиб юргандек.

— Шу бўйнингга осиб юрган таёғинг билан-а?

— Таёқ эмас, ўқ-ёй,— дедим жиддий.

— Бошлабсан! Бу отинг ўчгур чумчуқларга қолса боғдаги узумни бир кунда еб тугатишади. Уларга ҳай-ҳайлайвериб томоғинг битиб кетади. Мапа шу куннинг иссиғида ҳам ана шуларнинг дастидан узум кўриб ўтирибман. Челакни даранглатиб мен чарчайманки, бу отинг ўчгурлар чарчамайди. Жўранг ҳам ҳадемай келиб қолар... Ҳай бола, шошма, мени товугимни ҳам сен отган бўлмагин тағин. Иссиқда яраси қуртлаб катакдан чиқолмай ётибди...

— Мен отганим йўқ,— дедим кўзимни лўқ қилиб.

— Сен отгансан. Сендан бошқа ҳеч ким отмаган,— пўписа қилди Ойгилос янга.

— Ҳамма болаларда ўқ-ёй бор. Отсам отдим деб айта қоламан,— гулдирадим тилим зўрға айланиб.

Сирим фош бўлмасдан кўчага чиқдим. Аксига олиб кўчада ҳеч ким кўринмас, менинг қандай қилиб чумчуқни уриб олганимни ҳеч ким сўраб суриштирмасди.

Иссиқ тупроқ оёғимни ёқимли қитиқлар, ёқимли тафт аъзойи баданимга ёйиларди. Бозорвойни суриш-

тириш учун уларникига бурилдим. Отаси халтага ўхшаган оппоқ ички иштонини туриб, лой қораётган экан.

— Ҳа, нима қилиб санқиб юрибсан?— деди менга ўшқириб, салом бериб улгурмасимдан.

— Бозорвойда ишим бор эди,— дедим нафасим бўғзимга тикилиб.

— Бозорвойда ишим бор эмиш! Нима ишинг бор Бозорвойда. У сенга ўхшаган дайди эмас! Билдингми? Куннинг шундай иссиғида кўча чангитиб, тезак босиб юрмайди! Тагин қилиб юрган ишини қара! Ҳе, сўппаймай кет! Сенлар ўзи бировга озор бермасдан юролмайсанлар! Сени ота-бобонг жоҳил ўтган! Бор жўна! Бозорвой ухлапти! Сенга қолса унйям ўзингга ўхшаган суюқоёқ қиласан! Яхшига ипак, ёмонга тикан илашгандек осиб юрган нарсасини қара!..

Унинг сўнгги сўзларини эшитмадим. Анча узоқлашганимда ҳам у алланималар деб мени койирди. Аввалига роса аччиғим чиқди. Боплаб бир ўққа тутмоқчи ҳам бўлдим. Лекин рости гап, қўрқдим. Жаҳли тез одам. Энамнинг айтишларича ўзи билан ўзи уришиб юраркан.

Нима қилишимни билмай Нозик момонинг ўриклари соя ташлаган, арава издан иккита ариқ ҳосил бўлган кўчанинг ўртасидан юриб борардим. Кўча бошида ўзига ярашмаган сап-сарик мўйловларини доимо силаб гапирадиган Шодмонқул аравакашнинг отларини тергагани ва анчадан буён мой тегмаган арава ўқларининг киши гашини келтирувчи ғичирлаши эшитилди. Ора-сира қамчи чийилларди. Шодмонқул аравакаш бўлим фермасининг сутини район марказидаги деворларини ёғ ва қурум босиб кетган мой пунктга ташийди. У атиги бир неча чақирим келадиган марказга кунига бор йўғи икки марта қатнасаям дунёнинг ишини дўндиргандек ҳаммадан нолиб, фиғони фалакка чиқиб юради. Бўш сут идишларининг даранглаганини босиб, унинг заҳарханда овози эшитилди.

— Кимсан! Нима қилиб турибсан йўлда? Ёки қамчи егинг келдими?— ўтирган жойида бўйнини чўзиб ўшқирарди у.

Аравага йўл бўшатиш учун ўзимни ўрик шохлари панасига олдим. Тўғрига келганда Шодмонқул арава-сини тўхтатди.

— Кимсан?— деди у янада баланд овозда энгашиб.

— Ме-ен!— жавоб қилдим овозим ярим-ёрти чиқиб.

— Нима қилиб турибсан бу ерда? Шу бечора кам-

пирнинг ўригини бир ёқлик қилмагунча тинчимайсанлар шекилли! Инсофини ютган болалар! Ия! Берироқ кел! Нега ҳаммаёғнинг қон? Биров урдими? Тавба! Нималарни осиб олгансан? Белинга осиглиқ турган нарса нима?

— Чумчуқ.

— Қанақа чумчуқ?

— Чумчуққа ўхшаган чумчуқ-да.

— Нимага уни осиб олгансан?

— Отдим. Сўнгра осиб олдим.

— Тавба! Шуни айтадиларда ёмоннинг бир қилиғи ортиқ деб. Хўп отишга отибсан. Қулоғинггача қонга беланиб, белинга осиб олганинг нимаси? Ўзи ваҳшийлик сенларнинг қонларингда бор экан. Амакинг Абду-расул миқти бурноғи йил меннинг опамни итини отиб ташлаган эди. Сен бўлсанг...

— Итингиз мактаб болаларини қопгандан кейин отади-да.

— Ие, мишиғи оққан тирранча-ей. Зарғалдоқдек бўлиб балодек гап ҳам қайтаради. Ит бўлгандан кейин қопади-да. Бўлмаса унинг итлри қоладими. Қопганга отаверса бутун Ўснатнинг итларини пулемёт билан қириб ташлаш керак бўлади. Шаҳарнинг итлари у, мушукдан ҳам хароб. Берлинда тўда-тўда ўргатилган итларни автомат билан қириб ташлаганман. Эҳ-ҳе, биз қилган ишларни айтаверсам дoston бўлади,— энтикди Шодмонқул.

— Шаҳарнинг итлари ҳамма гапга тушунади. Ҳатто уй ишлариниям бажаришаркан.

— Ҳе-ҳе, худди кўргандай гапиради. Муштдек бўлиб, сен қаердан билсан? Шаҳарда бола ўрига ит боқадиганлар ҳам йўқ эмас. Бола безори бўлиб чиқса бошига бало. Ҳар ҳолда ит қутурса тинчитиш осон. Худобезори фарзанд эса ота билан онани кунидан бурун адоин тамом қилади. Билдингми? Отам ферма мудирин деб сен ҳам давлатнинг чумчуқларини отаверма.

— Чумчуқлар давлатники эмас.

— Қаердан биласан давлатникими йўқми? Еки бирор жойда ёзиб қўйилганми?

— Ҳеч қаерда ёзиб қўйилгани йўқ. Лекин давлатники эмаслигини ҳамма билади.

— Хўп яхши бўпти. Давлатники бўлмаса худонинг бир паррандаси. Дўзахда сени ҳам худди шу чумчуқдек дарахт шохига қўндириб қўйиб ўқ-ёй билан отишади.

Ана шунда биласан бу қушлар кимники эканлигини. Даданга айтиб бермасам сен болани...

Аравага қўшилган тўриқ тезроқ манзилга етиш истагида ўқрайиб депсинади. Менинг ҳам тезроқ кетгим келарди. Гапидан адашган Шодмонқул хайр-маъзурни ҳам нася қилиб, отининг жиловини силкиди. Арава қовурғалари қисирлаган бемордек ўрnidан қўзгалди.

Беихтиёр эрта пишган чилги узумни қўриқлаб ўтирган Нозик момонинг олдига қараб юрдим. Белимга осилган чумчуқни кўриб, Нозик момонинг капалаги учиб кетди.

— Вой ўлмаса-а-а-ми! Бу нима қилғилик? Ғечора жониворни шу аҳволга солишга қандай юрагинг чидади? Ким айтади сени чумолига озор бермайдиган Шаҳзода момонинг невараси деб? Уволидан қўрқмадингми?

Нозик момонинг устма-уст саволларидан довдираб қолдим. Ажинли қиёфаси ачиниш ҳиссидан ғоят мунгли ва аламли кўринарди. Ғалати бўлиб кетдим. Белимда бир сиқим пардек чумчуқ эмас, бир ботмон тош осилгандек эди.

— Ҳамма болалар отувди, мен ҳам отдим,— дедим тилимга бошқа сўз келмай...

— Болалар ўзини жардан ташласа сен ҳам ташлайверасанми? Ундан ташқари ҳар қандай жонзодни, хоҳ одам бўлсин, хоҳ чумоли бўлсин ўлгандан сўнг оёқ ости қилмайдилар. Хоки туроб бўлган жонни топташ яхшиликка олиб бормайди. Сен эс-ҳуши бутун боласан. Ҳалитдан бунчалик бағри тош бўлма. Тирик жонга озор берган одамнинг у дунёю бу дунёси обод бўлмайди...

Ўзимга нисбатан вужудимда пайдо бўлган нафратдан ғижиниб, тезроқ Нозик момонинг кўзидан ғойиб бўлгим келарди. У кишининг сўнгги сўзларини эшитмадим. Бошимни қуйи эгганча Норқора тепалигига қараб юрдим. Ичимдан тўлиб-тошиб келаётган аламдан ўкириб йиғлагим келар, келиб-келиб шу муштан ҳам кичик, чумчуққа кучим етганлигидан виждоним қийналарди. Овчилар дунёдаги энг пасткаш ва ожиз одамлар... Чумчуқни каттакон наъматакнинг остидан чуқур қазиб кўмдим. Қабр бошида узоқ ўтирдим. Эртаси кун эса сойдан ялпоқ бир тошни топдим-да, унга мих билан ўйиб ёздим: «Бу ерга чумчуқ кўмилган».

Шундан сўнг бирорта жониворга озор берганим йўқ. Кеча дон ташиб кетаётган чумолинч босмайман деб оёғим қайрилиб кетди. Қалтис егандир деб, уйимизда-

гилардан яширдим. Бироқ бўғимим чиққан экан, таранг шишиб кетди. Энам пайқаб қолдилар.

Табиб Тиловберди бобоникига кетяпмиз. Энам мени эшакка миндириб, етаклаб олганлар. Тоғ ўнгирида бир отлиқ кўринди. Аллақандай нохуш қўшиқни хиргойи қилиб келаётган бу киши Ғойиб овчи эди. Оёғидан бир даста қилиб боғланиб, отнинг ёнига босиб қўйилган какликларнинг сўйилган бошлари шалвираб келарди. Энам иккимиз миқ этмай гуноҳкор кишилардек тош йўлдан ўрлаб борардик. Ов гаштидан маст Ғойиб овчи эса хиргойи қилганча қишлоқ томон кетарди...

БУРГУТЛАР ЧУҚҚИЛАРДА ЯШАЙДИ

Дўстим — чин инсон ва шоир
Андрей Дементьевга бағишлайман.

Шаршара довоидаги хашакчилар ўтовда тунаб, эртаси эрталаб Супа текислиги орқали Бахмалга ўтмоқчи эдик. Уйлаганимиздек қуёш ботар-ботмас довонга етиб келиб, уч юз метрлар чамаси баландликдан тушадиган шаршарани томоша қилдик.

Узоқ йўл юриб чарчаган эканмиз шекилли, деярли ҳаммамиз барвақт ётдик. Бундай ҳавода икки соат ухласанг, бас, қушдай енгил тортасан киши. Мен ярим кечадаёқ тоза ҳаводан тўйиб уйғондим. Тонг ёришмай туриб ташқарига чиқдим-да, шаршара томон юрдим. Қаршимдаги қоядан бир тўп каклик париллаб осмонга кўтарилди. Уларнинг сайраган овози тоғу тошда акс садо бериб, дарани ёқимли мусиқийлик эгаллади. Какликлар галаси қоянинг шаршара бошланадиган жойига бориб қўнди. «Эрталабки сувга тушибди» дея хаёлимдан ўтказдим.

Шаршара ҳаётнинг давомийлигини, инсон қаерда ва қандай ҳолатда яшамасин дунёнинг ҳеч ким ўзгартира олмас қонунлари барча учун баробар эканлигини таъкидламоқчидек тинимсиз шарқирайди. Қоялар бағрини яхшиликка буркаб турган неча юз йиллик вазмин арчалар ҳам шаршаранинг фалсафасини маъқуллаган каби қўл қовуштириб жимгина туришибди.

Сувга қонган какликлар галаси яна осмонга кўтарилганда қуёшнинг илк нурлари тоғ этакларига санчилди. Сўнг тепалик ва қоялар ҳам сарғиш яшил рангга бўялиб, тасвирлаб бўлмас, тикилиб тўймас гўзал қиёфага кирди. «Рўзи Чориевни олиб келиш керак экан,

ҳали унинг бунақа рангларни ишлатганини кўрмаганман», деган ўй хаёлимдан кечди. Довонга олиб келадиган илонизи тоғ йўлида енгил автомашина қорайиб кўринди. Кеча бизга ҳамроҳ бўлиб келган партком секретарининг машинаси: шофёри қозон патир билан кувида пишилган сариёғ олиб келгани кетган эди.

Пастга қайтиб тушганимда шерикларим ҳали уйқудан уйғонишмаган, шофёр йигит билан хашарчилардан бири ниманидир ўртага олганча тикилиб туришар эди. Ажабо, бургут!.. Бир зум жойимда тик туриб қолдим.

— Қанотидан ўқ тегибди,— деди шофёр йигит менга гуноҳкорона тикилиб.— Ижроком раисининг шофёри Мирзақўзи отиб ташлаб кетган экан, олиб келдим.

Жавоб қайтармадим. Отилган, ярадор бўлган қуш ва ҳайвонларни кўп кўрганман. Лекин бургутнинг ҳам шу аҳволга тушиши мумкинлигини ўйлаб ёки тасаввур қилиб кўрмаганман. Балки истамагандирман. Ўқ бургутнинг чап қанотидан теккан, узун ва чиройли қаноти энди унга бўйсунмас, тўзиб-шалвираб ётарди. Вужуди оғриқдан буришган. Ўткир тумшуги атрофидаги ажишлар осилиб уни шу қадар қайғули ва аянчли қиёфага солиб қўйган эдики, узоқ ва бефарқ қараб бўлмасди. У юришни унутгандек ер билан битта бўлиб ётар, икки кўзи олис ва қорли чўққиларда эди... Аҳён-аҳёнда биз томон сергак ўгирилиб нафрат билан боқарди.

— Уни қўйиб юбориш керак,— дедим бўғзимга алланима тикилиб.

Шофёр йигит бургутни кўтариб пастликка қараб кетган йўлнинг четига олиб бориб қўйди. Тош йўл устида бургут иккаламиз қолдик. Узимни панароққа олиб, уни кузата бошладим. У йўлнинг чап томонидаги қумли қияликка чиқмоқчи бўлиб уринар, аммо силлиқ қумлоқдан сирғалиб яна йўлга йиқилиб тушарди. Негадир пастликка қараб кетган текис йўлдан юрмас эди. Хиёл вақт бир жойда қотиб тургач, илк қадам босган чақалоқдек кўйи томон лапанглаб бир-икки юрди-да, таққа тўхтади.

Тоғу тошда ёқимсиз акс садо бериб, олашақшақнинг товуши эшитилди. Зум ўтмай у бургутнинг олдида пайдо бўлди. Йўл четигаги харсангдан харсангга сакраганча гир айланиб бургут хатти-ҳаракатларини кузата бошлади. Бу каттакон ва бесўнақай қушнинг оёқда зўрға турганига ишонч ҳосил қилгач, яқинроқ борди. Ёқимсиз товуш билан баралла қичқириб уни мазах қи-

лишга тушди. Бургутнинг тепасида чарх уриб гир айланаркан, думи билан уни бир-икки туртиб ҳам ўтди. Унинг бетиним шақиллашидан дарак топган иккита слашақшақ ва яна аллақандай қушчалар қаердандир пайдо бўлиб қолди. Улар энди бир тўп бўлиб ярадор бургутни ошкора мазах этишарди гўё. Бургут эса олис ва қорли чўққиларга тикилганча қотиб қолган эди. Бу ҳолатга узоқ тикилиб ўтириб бўлмасди...

Бургутни кўтариб қоянинг этагига олиб келиб қўйдим-да, секин узоқлашдим. У анчагача ярадор қанотини ёзиб ётди. Менинг кўздан ғойиб бўлганимга ишонч ҳосил қилгандан сўнг ўрнидан қўзғалди. Ярадор қанотини йиғиштириб олишга бир уринди-да, чўққига қараб шу қадар тез юриб кетдики, хиёл шалвираган чап қанотини ҳисобга олмаганда унга ўқ тегмагандек эди. Арчаларни паналаб мен ҳам чўққи томон борардим. Кичикроқ бир харсангга чиққанда у ярадор ва қонли қанотини чўқий бошлади. Ажабо! У аламданми, очликданми, оғриқнинг зўриданми ўз гўштини ўзи чўқирди...

У яна чўққига қараб юра бошлади. Мен уни кузатиб қолдим. Ана, у арчалар панасида кўзга кўринмай кетди. Лекин у олис ва қорли чўққилар томон дадил борарди. Мен буни юрак-юракдан ҳис этиб турардим. Мен унинг шижоатидан икки ҳақиқатни уқдим: агар у тузалса, ўша чўққидан яна беғубор ва чексиз самога кўтарилади. Уни отиб ярадор қилган, шу мудҳиш қилмиши билан ўзини ғолиб билган ўткинчи бағритош одамнинг устидан қанотларини кенг ёзиб учиб ўтади. Бўронларга кўксини тутиб, чўққиларни туташтиради... Мардлик ва ғолиблик тимсоли бўлиб қорли тоғлар бошида парвоз этаверади!

Лекин... лекин у тузалмаслиги ҳам мумкин. Ярадор қаноти газак олиб, ўзидек мағрур чўққилар билан абдий видолашуви ҳам мумкин. Назаримда у бунинг ҳис этиб бораётгандек... Бундай ҳол эса у фақат чўққига чиққандан сўнггина юз бериши керак... Бунинг учун куч-қуввати борида, ўз этини еб бўлса ҳамки чўққига чиқиши керак... Шунинг учун у фавқулодда дадил илгарилаб борарди. Энг муҳими, чўққида ўлса — ўлигини олашақшақлар кўрмайди...

Мен яна бир ҳақиқатни аён сезиб турардим: бургутлар фақат юксакликка қараб юрар экан... Улар чўққилар учун яратилган. Чўққилардан эса фақат бургутлар парвоз этади!

ҚАЙТИШ

Одамнинг ўз жонини ҳам тикишга тайёр турган бирор нарсаси бўлиши керак...

Лев Толстой.

Мартнинг бошлари эди. Даштларга ўз этагини ёза бошлаган баҳор адирлар ва тоғ ён бағирларига ўрларди. Қордан сўнг ер бетига қоладиган юпқа пардани ёриб чиққан илк бойчечаклар ҳали очилиб улгурмаган. Ердан кўтариладиган ҳовурдан нам ва кўкат исси келади. Саидқул аканинг бола-чақаси ва кўч-кўлони ортилган бир енгил ва бир юк машинаси олдинма-кетин қишлоққа кириб келганда кун пешиндан оққанди.

Саидқул ака икки ўт ўртасида ёнарди. Шунинг учун ҳам кейинги пайтда юраги тез-тез уриб ўқтин-ўқтин санчадиган бўлиб қолди. Тез-тез хаёли қочади. У йигирма йиллик меҳнати сингган дашт билан мангуга хайрлашиб, туғилиб ўсган, болалиги кечган она қишлоққа абадул-абад қайтмоқда. Юзидан паришонҳол кўринса-да, қалби унсиз йиғларди. У она тупроққа соч-соқолига оқ оралаган, уч-тўртта жағ тиши тушган, дови юрмаган бир аҳволда қайтаяпти. «Жигули»нинг орқа ўриндиғида ўтирган хотини иягининг остида гапираётган бўлса ҳам қулоғига кирмайди. Нима деса маъқуллаб, бош ирғаб келяпти. Эрининг одамови бўлиб қолганидан хотини ташвишда. Елиб-югуриб унинг кўнглини олишга уринади. Кеч турмуш қуришгани учун болалари ёш, ҳали ҳеч нарсанинг фарқига боришмайди. Уйчан ва камгаплигидан катта қизи ниманидир сезгандек...

Аввал ўзи келиб ўрмон хўжалиги директори билан гаплашиб, сўнгра кўчиб келса бўларди. Бироқ сабри чидамади. Бегона юртларга бормаяпман-ку, ўйлади ўзича. Отасидан қолган боғ ва пешайвонсиз уй ҳам бир аҳволда. Уйда кўчманчи чўпонлар яшаганидан боғ оёғости бўлиб кетди. Боғнинг ярмини қоплаб ётган тоқзордан илдизларгина қолган. Уч-тўрт туп жийда билан сўппайган қари дўланадан бўлак соялайдиган дарахт йўқ.

Юк машинасининг шофёри кира ҳақини олиб, туппа-тузук уй-жойини ташлаб ярим вайронага кўчиб келган бу кишининг хатти-ҳаракатидан ҳайрон бўлганча хайрлашиб, изига қайтди. Болалар қувончдан қийқиришиб,

сойга тушиб кетишди. Хотини эмизикли боласини бағрига олганча, бўғча устига оғир чўкди.

Ҳозир болалари ёш. Улар ҳали ҳеч нарсани билишмайди. Дунёда улардан бахтли одам йўқ. Лекин ҳадемай улғайишади. Эшитишади. Шунда отаси ҳақида нималарни ўйлашади. Улар эс-ҳушини танигунча улгуриш керак. Бўлмаса унга бу дунё ҳаром...

У сой томон чопқиллаб кетаётган ўғилчасини кузатганча шуларни ўйларди. Хотини эрининг маъюс ва ҳорғин кайфиятига монанд қиёфада унга тикилиб ўтирарди. У ҳаммасини билади. Эри оғиз очиб дардини ёрди дегунча кўнглини кўтариб, далда берган бўлади. Далда берганда нима ҳам дерди. Аёлнинг киши йиғисини келтирадиган айланиб-ўргилиши...

— Ишқилиб, болаларнинг бахтига бошингиз омон бўлсин. Бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ,— дейди дами ичига тушиб.

Саидқул ўша ёруғ кунларга етиш, одамларга, ўзи тугилиб ўсган она тупроққа яхшилик қилиш учун бу ерга қайтди. Энг муҳими, ёнида садоқатли кўмакчиси— хотини бор. Унга суянса, дардини айтса бўлади. Донмо борини ошириб, йўғини яширади. Ҳеч қачон йигитнинг ўз остонасидан боши эгик чиқмасин...

Ота мерос уйнинг эшик-деразаларини тузатиб, устини сувоқ қилишга бирор ҳафтача машғул бўлди. Қаровсиз қолиб, ёғин-сочинда моллар паналайдиган жой бўлиб қолган уй ва ҳовлига одам оёғи тегиши билан бошқача бўлиб кетди. Қишлоқда бундай хароба ва ярим хароба уйлар анчагина эди. Одамларнинг бир қисми Мирзачўлни ўзлаштириш бошланганда кўчиб кетишди. Қишлоқ ичадиган сувни қувур орқали район марказига олиб кетишгандан сўнг қолган-қутган одамларнинг ҳам қишлоқдан умиди узилди. Боғлар қурий бошлади.

...Одамлар тоғларни унутмоқдалар! Ўз туғилган қишлоғини шу аҳволга солиб кетган кишилардан нимани ҳам кутиш мумкин? Ахир, шу тоғлар бўлмаса, даштга сув қаердан боради? Булоқлар қайнаб туриши учун тоғда дов-дарахт бўлиши керак! Биз чўлларга ёпишиб, ернинг ёқасидан бўғиб олдик. Билмадим, ер бизнинг ёқамиздан тутганда нима бўлади! Қанчалик қизил ва ердан узоқ гапларни гапирмайлик, бари бир хом сут эмган бандамиз! Яхши еб, яхши кийгимиз келади! Чўлда эса бунинг учун имконият қулайроқ! Унинг бағри кенг ва сахий! Истаганча деҳқончилик қилишинг мум-

кин! Тоғда эса тадбиркорлик керак, адирлар осонликча ҳақ бермайди!

Лекин дунёдаги бор ҳикмат тоғда. Уни билган билди. Бир туп дарахт экилмаган тоғ этаклари ва адирларга ҳаёт бахш этиш керак. Саратон кирмай яйловларнинг файзи қочади. Ҳатто қўзининг огзига илинадиган гиёҳ ҳам қолмайди. Катта-кичик молларни тоғнинг муҳофаза қилинадиган ичкари қисмига, қўриқхоналарга қараб ҳайдашади. Тоғ этаклари ва қирлар боғ бўлса, сув келади. Ундан оқиб чиққан сув яйловларни суғоради...

Сандқул шулар ҳақида ўйларкан, яна ҳовлидан қафтдек кўриниб турадиган Барлостепага тикилиб қолди. Хаёлига келган фикрдан дили ёришиб кетди.

«Ёнғоқ экиш керак», деди ўзига-ўзи овоз чиқариб. Барлостепанинг устига ёнғоқ экиш керак. Тепалик нишаброқ бўлгани учун сурувлар кўп ётган бўлиши керак. Ермисан ер. Ёнғоқ орасига шафтоли, олма экилса зўр бўлади. Ёнғоқ ҳосилга киргунча шафтоли қарийди. Шундай боғни ярата олсанг, ўлсанг армонинг йўқ... Лекин унинг армони бор. Шундай боғни яратгандан сўнг ҳам у оёқ-қўлини узатиб, жон беролмайди. Бу армонинг адоғи йўқ... Хаёл суравериб, боши оғирлашган Сандқул ака битта нон билан бир ҳовуч парвардани белига тугди-да, қирга қараб жўнади.

— Мени Тилабов суриштира, Барлостепага кетди дегин,— тайинлади хотинига.— Кечга яқин қайтарман.

Унинг қалби безовта эди. Кўп кўргуликларни кўрган юраги ҳаётда кейинги пайтда юз берган барча ташвиш ва кўнгилсизликлардан этак силтаб, қадрдон тоғи бағрига келганидан, юрагида қат-қат бўлиб ётган армонлари ушалиши мумкин бўлган машаққатли манзил бошида эканлигидан шод ва безовта эди.

Барлостепа ҳовлидан яқин кўрингани билан узоқ эди. Болалигида бу ерга от-уловсиз чиқиш машаққатдай туюларди. Энди эса у болалардек суяниб, энтикиб ўрлаб борарди. Сойлик ва сояликларда туриб қолган қорлар эриб, ерга сингарди. Қуёшнинг тафти қанчалик илиқ бўлмасин, ҳали қорли чўққилар қиш уйқусида. Гўё баҳорнинг унга мутлақо алоқаси йўқдек. Юракни энтиктирадиган, ҳаприктирадиган, орзиктирадиган илиққина баҳор ҳавоси эди. Этак томондан совуққина шарқ шамоли эсар, сўл томондаги сойдан тўнғизларнинг сув кечиб югуришаётгани эшитиларди. «Тўнғизлар кун бер-

майди, нима эксанг ер билан битта қилиб кетади»... Беихтиёр отаси билан Ўртақирга нўхат экканлари ёди-га тушди.

...Уша йили қиш қаттиқ келганди. Ер тобига келмай йигирма кунлар чамаси кечикиб уруғ ташлашди. Камбағал рўза тутса кун узайганидек, буниинг устига ёз ҳам салқин келди. Кузнинг охирига борибгина нўхатнише танаси кўринди. Отаси иккаласи бир ҳафта мобайнида авайлаб нўхат юлишди. Экинни тўнғиздан қўриш учун қурилган чайла атрофига нўхат боғларини янчишга мўлжаллаб ёйишди.

— Мен қишлоққа тушиб келай. Сен чой-пой қилиб ичгин-да, дам олиб ёт. Учоққа ўт ёқиб қўйсанг, тўнғизлар йўламайди,— тайинлади отаси кёта туриб,— лекин эҳтиёт бўл. Мен тонг ёришмасдан қайтаман.

Кунбўйи ишлаб чарчагани учун наридан бери булоқ суви билан нон еган бўлди. Хирмоннинг чайлага туташ томонида нўхат боғларидан сўри ясаб, устига кўрпа тўшаб чўзилди. У чалқанча ётганча кўзи илинганини эслайди.

Тонгги салқиндан жунжикиб уйғонганда отаси чайла атрофига айланиб юрарди. Хаёлига нега отам мени уйғотмади, деган фикр келди. Кўзларини катта-катта очганча, тушимми ё ўнгимми дея ўйлай бошлади. Кеча кунбўйи пайкалдан ташиб чиқилган нўхат боғлари йўқ, отаси миниб келган от уватда ўтлаб юрарди. У қўрқувдан анчагача ўрнидан туролмади. Унга сўри вазифасини ўтаган беш-олти боғдан бошқа нўхат боғларини тўнғизлар еганича еб, қолганини ер билан битта қилиб кетганди. Тупроққа қоришиб ётган нўхатларни кўриб, кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. У ҳайкалдек қотиб, қанча ўтирганини билмайди. Отасининг гап оҳангида алам акс ётганидан ўзига келди.

— Сенга ишониб кетсам! Хайфи одам кет! Шунақа беғам бўлсанг, умр бўйи биринг икки бўлмай, итнинг кейинги оёғи бўлиб ўтасан!..

...Бу сўзлар ҳамон унинг қулоғи остида жаранглайди. Ёши отасининг шу гапни айтган ёшидан ошди ҳамки, бу сўз кундан-кун кўпроқ эсига тушади. Бу болалигидаги биринчи ва кўпга татийдиган доғда қолиши эди. У шундан сўнг узоқ вақт, дастурхонлар нонга тўлиб, тўкинчиллик бўлгунга қадар ота-онаси ва укалари олдида ўзини гуноҳкор сезиб, уларнинг кўзига қаролмай юрди. Отаси ҳамма нарсани тушунадиган одам бўлгани

учун ҳам хар қандай гуоҳни кечирар, қийинчиликларга чидамли одам эди. Ота бўлиб унга қаттиқ гапиргани ҳам шу.

Ҳар қалай ўтган кун ортда қолиб кетар экан. Бироқ эсингни таниганингдан сўнгги омадсизлик ва доғу-ҳасратдан оғири йўқ экан. Шундай воқеалар бўлар эканки, шундан сўнг сенинг тақдиринг ва умрингнинг поёни қаршингда ёниб тугаб бораётган шамдек аниқ-тиниқ кўриниб қоларкан. Бу шам анчада ёниб тугайди, тутайдими, тутамайдими — бу сенинг саъйи-ҳаракатингга боғлиқ бўлмай қолар экан. Атрофинглаги одамлар тақдирингни ўзинг тасаввур этмаган йўлга солиб юборар экан. Умр чексиз бўлса эканки, йўл қўйган хатоларинг ва омадсизлик ўрнини қоплаб бўлса. Йўлнинг ярмида қолиб болангни ўзинг етолмаган ўша манзилга етишини кутиб яшай бошлайсан. Тириклигингга шукур қилиб, бир вақт ўзинг чекиб юрган қайғу ва қувонч ташвишлари қалбига кўчган болангнинг юрак уришига қулоқ тутиб яшайверасан. Болангнинг қаршисида ҳам тоғлар ва дарёлар бор. Дарёдан ўтиш учун сузишни билмиш керак. Сузишни эса биров биледи, биров билмайди. Сузишни билганлар дарёдан ҳам наридаги тоғларга, беғубор қорли чўққиларга етади. Сузишни билмаганга дарёда мириқиб чўмилиш ҳам насиб этмайди. Биз истасак-истамасак, ҳаёт шунақа.

Саидқул ака Барлостепага чиққан эди. Ўйлаганидек қўйлар ётоқлаб юрган жой экан. Ҳатто бир неча йиллик қийлар қат-қат бўлиб ётибди. У болаларча қувончдан антикарди. Беғубор ва салқин ҳаво димогини қитиқлар, жамики жонзодга жон ва қон ато этгувчи баҳор сиқилган қалбини юмшатарди. Ойқорга мангу яшиллик бахш этиб турган минг йиллик арчалар, ҳали гунчаси очилмаган бойчечаклар, кўклаётган яйлов, кўм-кўк осмон ва этакдаги сойнинг шарқироқ овози унинг дардларини бўлишарди. Юрагида пайдо бўлган илиқ бир туйғудан кўзи ёшланди. Ичидан юқорилаб келаётган бир нарса бўғзига тикилиб қолгандек бўлди. Қирнинг қанча гектарлигини билиш учун қадамлаб санай бошлади. Илгарилаган сари совуқ баҳор шамолидан кўзи ёшланарди...

Сой этагида бир отлиқ кўзга чалинди. Зум ўтмай қир четида отини етаклаган, ўрмон хўжалиги директори Унғар Тилабов пайдо бўлди. Унинг кўнглидан «айтганига кўнмаса-я», деган фикр ўтди. Кўнсаям-кўнма-

саям бари бир. Чекинни йўқ. Бу ер менинг она ерим. Унга дарахт экишга ҳаққим бор.

— Ҳорманг, Саидқул ака! Файратингизга қойилман-э! Эринмай пиёда келдингизми-а? От билан икки соатлик йўл-ку, бу!— тез-тез гапирарди Тилабов.

— Қўй боққан вақтларни қўмсаб кетдим, ука! Қувват бор экан, юришга нима етсин. Юрган яшайди,— паст овозда жавоб қилди Саидқул ака.

— Қандай шамол ҳайдади сизни бу тепаликка? Ичингизда бирор нарсани пиштаётибсиз шекилли!

Тилабов отини тушовлаб, қўйиб юборди. Эгардаги хуржун билан чопонини олиб, Саидқул ака томон юрди. Чопонни ерга тўшади. Тўннинг устига белбоғини ёзди. Хуржундан нон ва қанд-қурс олди. Саидқул ака ҳам белидаги нон ва парвардани ўртага ташлади. Тилабов термоснинг оғзини очди.

— Эрталабдан буён туз тортганим йўқ. Бир маза қилиб чой ичадиган бўлдик-да. Барлостепа жуда баҳаво жой. Йил ўн икки ой шимол томондан салқин шабада эсиб туради.— Тилабов термос қопқоғига чой сузиб узатди-да, нонни ушата бошлади.

— Барлостепанинг усти қанча гектар бор?— сўради Саидқул ака иссиқ чойни ҳўпларкан.

— Минг гектарга яқин. Икки йил бурун ўлчовдик. Боғ қилмоқчи эдик. Қандайдир илмий текшириш институтидан рухсат беришмади.

— Нега?

— Совуқ эмиш. Дарахтларни совуқ уриб кетармиш.

— Ёлғон!

— Ким билади дейсиз.

— Бу тоғни мендан ўн баробар яхши биласиз. Мана шу юқоридаги арчалар орасида неча хил мева дарахт бор. Ёввойи олма дейсизми, тоғолча ёки дўлана дейсизми. Нега уларни совуқ урмас экан. Дарахтлар ҳам инсонга ўхшайди. Бора-бора ҳамма нарсага кўникиб, мослашиб кетади.

— Бу олим дегани, елим дегани экан. Бир нарсага ёпишиб олса, ёмон бўларкан. Ҳар тарафга хат ёзавриб, битиб турган ишингни ҳам чиппакка чиқараркан. Ўлсин агар қоғоздаги қоидаларига ўзидан бўлак ҳеч ким тушунса. Илгариги секретаримиз совуқ сувни ҳам пуфлаб ичадиган одам эди. Одамларни тинглаб эмас, кўпроқ қоғозга қараб ишларди. Аслида бундақалар илмий ходим бўлиши керак. Олдига кириб, ёзилиб бирон

ишни ҳал қилиб чиқолмаганман. Ушанда экканимизда ҳалигача дарахтлар уч йиллик бўларди.

— Эндиги секретарь қалай?

— Кўп елиб-югуради-ю, ишининг салмоғи йўқ...

— Гаплашса бўладиган одамми?

— Билмадим.

— Шу йил Барлостепага ёнғоқ экамиз!

— Қандай қилиб? Плансиз, сметасиз, минг гектар...

— Эзгу ишни планга, қолилга солиб ўтириш шарт эмас. Буёғини менга қўйиб беринг! Дарахт эксак, ҳеч ким келиб суғуриб ташламаса керак. Сиз қаршиллик кўрсатмасангиз бўлди. Биз бир иш қилишимиз керакки, шу пайтгача ҳеч ким қилмаган бўлсин. Бу билан раҳбар сифатида сизнинг эл олдида юзингиз ёруғ бўлади. Мен... мен ҳам ўз гуноҳимни ювман...

Тилабов бошини эгди. Эшитган экан, ўйлади Саидқул ака. Тўнини тескари кийиб олмаса бўлганми...

— Қулоғингизга чалингандир. Шундай бўлса-да, бари бир сиз ҳаммасини билишингиз керак. Сиз мени болалигимдан биласиз. Шунинг учун ҳам олдингизга қора тортиб, бош эгиб келдим. Мени ярим йил бурун партиядан ўчиришди. Мен хато қилгандим. Кечирришмади. Бошқаларга сабоқ бўлсин учун кечирришмади. Бир ҳисобда тўғри қилишди. Ҳамманинг гуноҳи кечирришмади, биз курашаётган эътиқодларга путур етади. Ҳаёт биз ўйлагандек силлиқ ва фақат шодликлардан иборат эмаслигини мендан яхши тушунасиз. Виждон азобидан кечалари уйқум келмайди. Ҳозир болаларим ёш. Каттаси ўн иккида. Ҳадемай, улар ҳам одам бўлиб, қаторга қўшилади. Бир кун бўлмаса бир кун менинг партиядан ўчганлигимни эшитишади. Бири бўлмаса бири мендан бунинг сабабини сўрайди. Шунда нима деб жавоб бераман? Уларнинг олдида нима деган одам бўлман? Шуларни ўйлавериб, бошим оғирлашиб кетади. Мана шу Барлостепани менга беринг, ука. Утов тикиб, кўчиб келаман. Ёнғоқ кўчатларини бир жойдан гаплашиб қўйганман. Расмийлаштиришга кўмаклашиб, қўллаб-қувватласангиз, бас. Қолганини ўзимга қўйиб бераверинг. Тақдир етказса, шу ёнғоқзор ҳосилга кирганда аъзоликка кандидатликка ариза бераман...

Саидқулнинг кўзи ёшланиб, гапи бўғзига тикилиб қолди. Ранги ўчиб кетган костюмининг енги билан ёшини артди. Ажин оралаган пешонаси терлади. Юзи қатъий тус олди.

—...Кечиринг ука! Оби-дийда қияпти деб ўйламанг. Бу ожизлик аломати эмас. Кўнглим бўшроқ одамман. Менинг бахтим ҳам, бахтсизлигим ҳам шуида. Бироқ бу одат раҳбар бўлганда ҳечам асқотмас экан. Энди айтганимни қилмасам қўймайман. Мен ўзимни оқлаб ўлишим керак. Гапнинг бўладигани шу. Қўлингиздан келадими, менга ёрдам беринг. Одамнинг бошига иш тушганда тўғри йўлда ҳам адашиб кетар экан, сен билан бир товоқдан ош еб юрганлар ҳам ўзини олиб қочаркан. Дов-дарахтга яқин одам бошқаларга қараганда тўғри ва самимийроқ бўлади. Мени тушунарсиз. Менга ҳеч нарса керак эмас. Куним ўтса бўлди. Агрономман. Совхозда бош агроном бўлиб ишладим. Касбим энди асқотадиган бўлди. Ёнғоқларнинг орасига тезпишар, мевали дарахтлар экамиз. Пуштага пўхат, лалми тарвуз, беда экамиз. Бир ишлайликки...

...Яна Саидқул аканинг кўзи ёшланди. Юзи нурланиб кетди. Сўнгра бу нур вужудга тарқалди.

— Сизга ҳавасим келяпти,— деди узоқ сукутдан сўнг ҳамсўҳбати хўрсиниб.

Саидқул ака унинг гапни эшитмади. У Барлостепага қай томондан сув олиб чиқишни ўйларди.

Эртаси кунни тракторларнинг тепаликка чиқиши учун йўл қилишди. Индинига кечқурув Барлостепада ҳайдов тракторлари чизган илк қора чизиқ кўзга ташланди. У Барлостепа этагидан бошланиб, Ойқорнинг оипоқ, қорли ва нурли чўққиларига туташганга ўхшарди...

ДАЛА ИУЛИ

Токи ер юзиде биттагина аёл мавжуд экан, улар ҳақида ҳаммаша нимадир янги гап айтиш мумкин.

С. Буффлер.

Иссик, ёқимли тупроғи тўпикқа келадиган дала йўлидан ранги ўнгиб кетган кирза этигимни судраганча хирмонга қараб боряпман. Хаёл суриб бораётганлигимдан гоҳида қоқилиб кетаман. Ҳатто пединститутга киролмай шармандаларча қишлоққа қайтиб келганлигим ҳам кўзимга кўринмайди. Хирмончиларнинг ўқишга доир хазил-ҳузулларига ҳам кўникиб қолдим...

— Уқиб одам бўлганда Турдиқул довдир одам бўларди: Битта техникум, иккита институт ва яна

алламбало курсларни битирганман дейди. Бор-йўқ амали артезиан қудуқларига хўжайин. Артезиан қудуғини кавлаб қўйгандан кейин оқиб ётаверади-да. Шунга ҳам бошлиқ керак эканми?— дерди гапининг тўғрилигига заррача ҳам гумон қилмай хирмончи Ражаб ака.— Хизир назар қилмаса эшак бозорга даллол ҳам бўлмайсан,— дерди у икки гапнинг бирида.

Ражаб аканинг гапи менга ёқса-да, бу ҳақда бош қотиришга вақт йўқ. Энам айтганларидек барча қатори менинг ҳам бир жуфт оёғим ва битта бошим бўлиб, ҳозир бу бош ўзимда эмас. Араванинг соясида тушлик қилиб ўтирган қизлар орасида юмалаб юрибди.

Мен ҳам теримчилар билан хирмон бошида тушлик қилсам бўлади. Бироқ ҳечам уддасидан чиқолмаяпман. Назаримда унинг нон чайнаб, чой ичаётганимга кўзи тушадию мендан ҳафсаласи пир бўлиб, умуман қарамай қўядигандек. Ундан ташқари довдираб, бирор ножўя хатти-ҳаракат қилиб қўймаслик учун ҳам унинг кўзидан панароқда бўлганим маъқул. Унинг олдида томонидан сув ҳам ўтмаса керак. Терга тушиб, гапимни йўқотиб қўявераман. Шунинг учун ҳисобчи Неъматулла аканинг қистовига қарамай тўрт чақирим йўл босиб, уйга келиб тушлик қиламан. Уйда тузук-қуруқ тушлик қилсам ҳам майли. Ҳатто нима еганим ҳам эсимдан чиқиб кетади. Гоҳида адашиб поннинг ўрнига пиёлани тишлайман. Радиодан тарс ёрилгудек бўлиб ураётган юрагимга малҳам бўлгулик биронга куйми, қўшиқми эшитаману шу қўшиқни хиргойи қилганча тер ва қуёш ҳиди анқиётган пиджагимни елкамга ташлаб йўлга тушаман. Мияси чалқиган қўйдек бир нуқтага тикилганимча пайкал ўртасидаги прицепни мўлжаллаб боравераман.

Уқишга киролмай қайтгандан сўнг бирор ҳафтача одамларга кўринишга уялиб якка деразали салқин меҳмонхонамизнинг шифтига тикилиб ётдим. Уч кун укаларимни ёнимга олиб Яккатут дарасидан янтоқ чопдик. Илож қанча, бари бир маҳалла-кўйга аралашиш керак. Пахта йиғим-терими ҳам деярли бошланган, бироқ ҳали оммавий теримга киришилмаганди. Уруғлик учун қўлда пахта териларди.

— Бундай қилиб ётаверма, теримга чиқ,— деди дадам охир бир кун эрталаб нонушта қилаётганимизда.

Мен тенги болаларнинг кўпчилиги терим машинаси ҳайдовчиси ва ҳайдовчига ёрдамчи бўлиб ишлаётган

бир пайтда қизлар билан қўшилиб пахта териш алам қиларди. Дадамнинг гапини қайтариш ҳақида ўйлаб кўриш ҳам мумкин эмас (онлада биз шунга ўрганган эдик). Ундан кўра Раббим аканинг ёнига бориб қўй боққаним маъқул эмасми?

Бригадада учта қишлоқдан одамлар келиб ишлади. Улар ҳар куни қўшни қишлоқдан юк машинасида келишарди. Ўн кунлар чамаси ундан ўн беш-йигирма эгат чамаси нарида пахта тердим. Бошимни кўтарсам ҳам унга қараш учун кўтарардим. Унга қаровчилар эса кўп эди. Ана шуларнинг ҳаммасини кўзини шамғалат қилиб, ҳеч кимга билдирмай унга тикилиб-тикилиб қаратим келади. Гоҳида эса унга тикилганча ҳайкалдек қотиб қолганимни сезмай қоламан. Қизларнинг кинояли қиқир-қиқирларидан ўзимга келиб шоша-пиша эгиламан. Лекин ҳаяжондан бармоқларим чаноқларга тўғри бормас, чаноқ учлари тирноқларим орасига кириб кетарди. Оғриқ эса ёқимли, юракнинг безовта уришига ҳам оҳанг эди. Унга яқинлашиш нари турсин ҳатто тузук-қуруқ қарашнинг ҳам имкони бўлмасди.

Хаёлимга келган фикрдан қувониб, ҳайқириб юбораёдим. «Унинг терган пахтасини тўкиш учун хирмонда ишлайман! Хушмирзанинг ўрнига прицепга пахта тўкиб тураман...» Ҳисобчи Неъматулла акага хирмонда ишламоқчи эканлигимни айтганимда гап-сўзсиз рози бўлди.

— Хушмирза ўзи ёшлиқ қияпти. Қийналиб қолди бояқиш,— деди ҳисоб дафтаридан бош кўтармай.

Эҳ, шу кунги қувончим! Юрагим танамга сигмай прицепнинг устига чиқиб бор овозим билан исминини айтиб чақиргим, чорлагим келарди. Шу куни бахт кулиб боқиб, унинг исминини ҳам билиб олдим! Зебо! Эшитдингизми, Зебо! Шу қадар ҳам чиройли исм бўладими? Эҳ, исминини Зебо қўйган одамлардан айланай!

Аввал прицепнинг юқори бортини кўтариб кетма-кет келаётган этакларни бир эгилишда олиб бўшатиб эгасига қайтараман. Икки кўзим пайкалнинг этагида пахта тераётган қизлар тўпида, тўпнинг ўртароғидаги оқ сурп кўйлак кийган, оппоқ пахтазорда фариштадек сузиб юрган қизда. Баландликдан уларнинг хатти-ҳаракати аниқ кўринар, кўзинини лўқ қилиб соатлаб тикилсанг ҳам ҳеч ким пайқамайди. Унга тикилавериб кўзларим тешилгудек бўлади. Вужудимда рўй бераётган ўзгаришларни чамалаб кўришга ақлим етмайди. Барча воқеа ва ҳодисалар менинг ақл-идроким доирасидан

ташқарида рўй берарди. Инсон учун буюк бахт ва бахтсизликлар ана шу — киши ўз ақл доирасидан чиқиб кетганда содир бўлар экан. Уйлаб ўйимга етолмайман. Ҳавода муаллақ туриб қолган тўрғайдек саросима ва ҳайрат ичидаман. Ҳамма кўзимга яхши ва меҳрибон кўринади, ҳаммага яхшилик қилгим келади. Назаримда ҳамма нарса рисоладагидек. Баджаҳл Раҳмат аравакашдан тортиб, эти суягига тармашган бригада бошлиғи Сайфулла совуққача ҳамма-ҳаммаси диёнату хиёнат аралаш, сеҳрли ва бағри кенг ҳаётга керакли, гўё улар бўлмаса борлиқ тўла-тўкис эмасдек. Болаликдан дефолиациянинг ёқимсиз ҳидини димоққа урадиган бепоен пахтазор, гўзалар орасида ўсадиган сал тегиб кетсанг қурбақа ҳиди анқийдиган ўтга қадар барчаси менга бахт ато этган, ҳаётнинг ҳали мен тушуниб етмаган гўзалликларини кашф этиб бераётганлиги учун қадрдон ва азиздек. Мени тенгсиз бахтиёрлик кутмоқда. Узимча тасаввур етолмайман. Лекин нимадир кутаётгани аниқ...

Кечалари менга уй ҳам, сўри ҳам, ҳовли ҳам торлик қилиб қолади. Томнинг устига чиқиб ётаман. «Арвоҳга ўхшаб томнинг устида нима қиласан?» дейди елкаси тиришиб акам. Индамайман. Ҳамма ухлаб қолади. Қишлоқ итларининг ҳам уни ўчади. Мен эса ухлай олмайман. Уни ўйлайман, юлдуз санайман. Юлдузлар эса қўл етгудек яқин ва ёрқин. Уларнинг уйлари Куёвбоши қишлоғидан ҳам нарида. Етимтоғ этагида. Ҳозир у нима қилаётган экан? Уни ўйлаб томнинг устида ағнаб ётганимни хаёлига ҳам келтирмаса керак. Мен эса уни ўйлавераман, ўйлайвераман. Охири бошим тегирмоннинг тошидек оғирлашиб ухлаб қоламан.

...Ана...Ана...ана у лиммо-лим тўлган икки этагини бир қилиб боғлади-да, енгил ва нозик бир ҳаракат билан орқалаб олди. Пахтасини кўтарганча эгат оралаб хирмон томон — мен томон юрди. Йўқ! Йўқ! Бундай гўзаллар юк кўтармаслиги керак! Турмуш нега шафқатсиз? Нега гул гуллигича қолиб, абадул-абад инсонларга гўзаллик ва нафосат ато етолмайди? Нега гулдан кашак ўрнида фойдаланишади. Нега кўп нарсалар табиат қонунлари ва ривожига номутаносиб?..

У келяпти. Мени ҳузурбахш, ҳаловатли қийноқлар қаърига банди қилиб ташлаган, бу азобдан қутқаришга ўзидан бошқа ҳеч кимнинг ҳукми ўтмайдиган худонинг ердаги шакли мен томон келяпти. Мен эса илк баҳор

қуёшидан бир зумда эриб, сойларни тўлдириб оқадиган қордек тугаб боряпман...

Қизлар тўпи хирмонга яқинлашиб келяпти. Менинг эса оёқ-қўлим қимирламас, бақрайиб қоғиб қолганман. Назаримда ҳозироқ юрагим тўхтаб қолиб, унинг этагиндаги пахтасини тўкиш бировга насиб этадигандек, бу бахтдан мен абадий маҳрум бўладигандекман. Нафасим тикилиб устма-уст ютинаман, бироқ томоғимдан қилт этган тупук ўтмайди. Беихтиёр оёқларим қалтирай бошлади. Сўнгра титроқ аъзойи баданимга ёйилди. Бир оз ўзимга келарманми деган ўйда қизиб ётган прицеп бортини маҳкам ушладим. Қайдам, бутун танам ўт бўлиб ёнар, уч-тўрт қадам нарини кўрмайман. Бир ўй «шарманда бўлмасдан хирмончиликни Хушмирзага топширу этагинини осиб пахтагнини теравер ёки қўй боқиш учун Раббим аканнинг олдига жўна!» дейди. Лекин гунг бўлиб қолганман. Нега бундай бўлаётганига ақлим етмайди. Пастдан узатилган этакларни аранг торғиб оламан.

— Атала ичганмисан! Тортсанг-чи!

— Бу сенга ўқиш эмас!

— Зоғора кулча емаган-да!

— Қуёш уриб оёғи чалкашиб қолибди бечоранинг — пойинтар-сойинтар ҳазил қилишарди пастдагилар.

Бу тутуруқсиз ҳазил-мутуйибаларни у эшитиб қолмаса бўлгани. Унинг бегубор қалбига озор берувчи, шубҳаланашига имкон яратувчи бирорта ортиқча гап-сўз ва хатти-харакат бўлмаслиги керак. Бўлмаса, билмайман нима бўлишини...

Унинг хирмонга етиб келишига саноқли дақиқалар қолди. Бор иродамини тўплаб илк бор у томон астойдил қародим. Кўтариб келаётган пахтаси қапчалик оғир бўлмасин у кулиб, чеҳраси порлаб келарди. Унинг порлаётган чеҳраси кўз олдимини қамаштириб юборди. Ортиқча қуёш нуридан сақланиш учун юзини ўраган рўмолини ечиб, бўйнига солиб келаётганлиги учун сал қизаринқираган бўйинлари, оппоқ юзи шу қадар гўзалки, мен бу тенгсиз чирой ва бегуборлик олдида ҳамма нарсага тайёрман. Ё, пирай! Ҳаммаси тушга ўхшайди. Юрагимнинг уриши худди келисонда толқон туйгандек аниқ эшитилади. Вужудимга қуюлиб келаётган куч-ғайратдан бўғриқиб кетяпман. Йигирма йигирма беш килограммик пахта тўлдирилган этакларни хасдек даст кўтариб оляпман.

Мана, мана, мана унинг этаги. У икки қўллаб ўз қўллари билан, қуёш нурида сал қорайган кичкина қўллари билан этагини узатди. Мен уни қийналмасин дея янада эгилдим. Оз қолди этак-петак билан устига ағдарилиб тушишимга. Худонинг ўзи бир шармандаликдан сақлади. Этакни узатаётганда кўз қири билан менга назар ташлади. Оҳ, унинг қарашин! Бу кўзлардаги самимият, беғуборлик, соддалик. Бу ҳалоллик ва тўғрилик барқ уриб турган кўзларга бир секунд ва ҳатто секунднинг ўндан бир дақиқасича ҳам тикилиб қараб бўлмайди... Мен умрим бино бўлиб бу қадар беозор ва маъноли кўзни кўрган эмасман. Дунёдаги энг покиса ва беғубор туйғулар, дунёдаги бор яхшиликлар ана шу бир жуфт оҳу кўзга келиб туташган эди. Назаримда у «тезроқ ола қолинг, толиқиб кетдим», дегандек илтижолни назокат билан қаради. Мен эса қаршимда турган хилхат олдида бағамом ўзимни йўқотиб, фаришталар сайр этиб юрадиган ёттинчи осмонда эдим. Унинг этагини қучоқлаганимча юмшоқ пахта устига ўзимни ташладим. Унинг атир ва тер аралаш хушбўй ҳид таратаётган этагини қанча қучоқлаб ётганимни билмайман. Пастдан эшитилаётган қийқириқлардан ўзимга келиб шоша-пиша этакни бўшатдим. Ҳаммаинг этагини прицепдан отиб юборардим. Уникини улоқтиришга қўлим бормади. Этагини ушлаб турганимни кўриб прицепга яқин келди. Кўз қири билан менга қараганча қўлини чўзди. Енгил бир ҳаракат билан этакларини илиб олди-ю араванинг соясида сув ичаётган қизлар томон юрди. Қўлларимни узатилаётган этакларга чўзганимча кўзларим уни таъқиб этарди. У эса майин табассумда дугоналари билан алланимани муҳокама қилишарди.

Эй, сув ичаётган қиз! Эй, менинг адоғсиз ўйларим келиб туташадиган бахт ёки бахтсизлигим бошланган муқаддас инсон! Мени нималар кутаётганлиги сенга, сен ойдек тиниқ юзли, табассуми қўшиққа ўхшайдиган гўзалга боғлиқ! Сени менга рўбарў қилган ҳаётга, табиатга минг қатла шукур! Бироқ қалбимда ўт олаётган гулхандан сен беҳабарсан! Сув ичиб, ташналигингни қондириб, мамнун кетяпсан! Менинг ташналигим эса сув ичмоқ туриб Ойқор тоғининг асрий музликларига кўмиб қўйишса ҳам босилмайди. Мен ҳаёт эканман, ташнаман! Мен ҳаёт эканман сени абадулабад бошимда кўтариб юраман! Сен менинг бошим узра эмас экансан, демак мен сен учун қурбон бўлган бўламан!...

...Қизлар тўпи ҳазил-мутойиба билан яна теримга киришиб кетди. Хирмон бир зумда ҳувиллаб қолди. Мен эса прицеп устида пайкалга тикилганча уларни кузатиб ётибман... Негадир ичимдан тўлиб-тошиб йнғи келади. Ёшланган кўзларимни чигитлари бўртиб турган пахтага босдим. Пахтадан эса дори ва қуёш ҳиди анқийди. Ўзимни таппа прицепдан ташлаб ҳузурига боргим: «Салом, бу мен! Сизнинг энг яқин, садоқатли дўстингизман! Этагингиз тезроқ тўлсин учун теришгани келдим!»— дегим келарди.

Одатда ҳисобчиам, хирмон ишчилари ҳам бўш вақтларида теримчиларга кўмаклашишадди. Хирмонда сўппайиб биргина мен қолардим. Якшанба куни эди. Тушликдан сўнг иссиқдан безган теримчилар лоҳас кайфиятда эринибгина пахта теришарди. Ҳисобчи ҳам, хирмон ишчилари ҳам гап сотиб теримчилар орасида ўралашиб юришарди. Мен энди унинг олдига бормай тура олмаслигимни, унга бирор гап айтиб вужудимда зил-замбил бўлиб ётган дардни енгиллатмай яшай олмаслигимни илк бор астойдил ҳис этдим. У пахта териб келаётган эгатни топдиму қаршидан тўппа-гўғри боравердим.

— Нега пахтасини тўкиб, терилмаган эгатдан юрасан!— ўшқирди менга Неъматулла ака.

Мен эса ҳеч нимани эшитмас, тилим эса калмага келмасди. Мен қуёш томон борардим. Шунинг учун менга қуёш нурларидан бўлак ҳеч нима кўринмасди. Бу нурлар вужудимни аланга олдириб, кўзимни қамаштириб ўз оташида ёқарди. Бу ўтти ана шу илоҳий кучнинг ўзи ўчирмаса мен батамом куйиб кул бўламан.

У ҳам ҳайратдан жойида туриб қолган эди. Дугоналари ундан ўтиб кетишди. Мен уни шу қадар яқин масофадан кўриб турардимки, кўзларимга ишонмайман. У эса икки қўлини қаерга қўйишни билмай ҳайрат, қўрқинч ва ҳадикли табассум аралаш менга қараб турарди.

Унинг олдига етиб келдим. «Салом, бу мен!»— дедим чамаси. Бироқ овозимни ўзим эшитмадим. Сўнг кўзларига тикилганча қотиб қолдим. Назаримда у қуйлаётганга, ҳеч қачон қуйламаган қўшиқни қуйлаётганга ўхшарди... Мен эса ичимдан тўлиб-тошиб келаётган йнғини зўрға тўхтатиб турардим...

ҚИССАЛАР. ЭССЕ

СЕНИНГ БОЛАЛИК ОСМОНИНГ

Ҳаётда мени илк бор тушунишни
истаган энам — Шахзода Иброҳим
Султон қизи, укам Дониёр ва бола-
лик йилларимнинг содиқ йўлдоши
Олапарнинг хотирасига бағишлайман.

Ахир, жониворлар — укаларимиз!

Сергей Есенин.

Жой Адамсоннинг фожiasi шунда
эдики, у кишилардан она шер Эльса-
дек меҳр-оқибат кутарди..

Брайан Жэкмен.

I

Мен отаримизнинг кўп йиллик қўриқчиси — қадрдон Бўйноғимнинг болалашини ҳар галгидек сабрсизлик билан кутардим. Энамнинг айтишларича, итлар бир йилда икки ёш яшармиш. Аслида Бўйноқ мен билан тенг экан. Мен келаси йили саккизга кираман, Бўйноқ эса ўн олтига. Ғалати-я? У мен билан бир йилда туғилган бўлса-ю, ўн олтига кирса? У билан қачон бунчалик қадрдон бўлиб қолганимни эслаёлмайман. Назаримда, эсимни таниб кўзимни очибманки, Бургуттепаннинг ёнидаги қўтоғимизда Бўйноқни кўргандайман. Шундан бери бир-биримизни кўрмасак туролмаймиз.

— Ҳе, туғмай туғқсиз кет! Ҳамма ёқни ит босиб кетадиган бўлди! Неча марта айтдим сизга, шу қари қапжиқни йўқотинг, деб! Усиз ҳам етим кўзиларни боқиш жонимга тегиб кетди! — дея нолирдилар аччиғи чиққан пайтларда аям дадамларга.

Албатта, бу гапни менга эшиттирмасликка уринардилар. Менинг олдимда эса Бўйноқни деярли жеркимасдилар. Мен эса... аямларни яхши кўрсам-да, шу гапларини сира кечиролмасдим. Сурувимизни Бўйноқнинг болалари — Кўктой, Оқтой ва Сиртлон қўриқлайди. Мабодо иккитаси талашиб қолса, Бўйноқнинг қораси кўриниши билан дарҳол ажралиб кетишади. Шундай пайтларда унга меҳрим товланиб, беихтиёр бўйиндан қучоқлаб оламан. У ҳеч қачон мени қаттиқ йиқитмайди. Тоғо бир нарсага чалишиб йиқилгудай бўлсам, чаққон-

лик билан ўзини остимга ташлайди ёки суяб қолади. Унинг деярли барча хатти-ҳаракатлари одамга ўхшайди. Баъзан дадам Ҳамро чўпонни: «Бўйноқдан ибрат олсанг бўлмайдими?!»— деб ҳазил аралаш койийдилар.

Кейин бизга онасини Жийдалининг даштида жондор тортиб кетган, аям шишада сут берадиган, дадам дуч келган совлиқни ушлаб эмизадиган кўк етим қўзи қўшилди. Уззукун қорнини тўйғазиш учун елиб югурадиган етим қўзига Бўйноқ иккимизнинг ҳам раҳмимиз келарди. Дадам идорага кетиб, аямнинг ишлари кўпайиб кетган кунларда у оч қолар, зир югуриб одамларнинг орқасидан чопар, дуч келган совлиққа тармашар эди. Совлиқлар уни тепиб, сузиб ташлар, у эса пилдираганча бориб бошқасига ёпишарди. Бирорта совлиқни ушлаб уни эмизмай дердим-у, кучим етмасди. Дадам бозорга кетиб, аям кунбўйи кир ювган куни у яна оч қолди. Сигир сутидан бермоқчи бўлган эдим, уюб қолган экан. Маърайвериб овози бўғилди.

Яқинда қўзилаб, қўтонда қолган қўйларнинг бирортасини ушлаб етим қўзини эмизишга аҳд қилдим. Пойлаб бориб ўтган куни далада қўзилаган тевал совлиқнинг бўйнига осилиб олдим. Қўйлар қўтонни бошига кўтариб, уёқдан-буёққа чопишарди. Шунини кутиб турган етим қўзи совлиқни қистаб эма бошлади. Тевал мени қийга белаб судрар, чанг қўзларимни ачиштирар, жунига ёпишган тиканаклар қўлларимни тиндаларди. Бир печа марта бошимни устунга уриб олдим. Этим қардадир қолиб кетди. Бироқ, қанча қийналмайин, кунбўйи оч юрган етим қўзининг қорни қавзаниши керак. Етим қўзи тевалнинг силташларига қарамай, совлиқ билан басма-бас югуриб эмарди. Толиққанымдан қўлларим увишиб кўз олдим қоронғилашиб кетди. Хурккан қўйлардан бири келиб менга урилди, тевал қўлимдан чиқиб кетди, елкам устунга тегди. Бир зум кўзим тиниб, бошим айланди. Етим қўзи ҳамон тевалга ёпишарди. Тевал қайрилиб уни шу қадар қаҳр билан суздики, назаримда эмган сути бурнидан чиқиб кетди бечоранинг.

Шу кундан бошлаб у доим орқамиздан эргашиб юрдиган, кунбўйи Бургуттепада ёки Тераклисойдаги каттакон оқ терак остида биз билан ўйнайдиган бўлди. Биз энди тўртта эдик. Бўйноқ, мен, оқ терак ва етим қўзи. Фақат оқ терак биз билан ўйнагани келолмайди. Доимо бағрларини шитирлатиб биз билан хайрлашади. Бўйноқ иккимиз доим уни суғорамиз.

Олис-олис яйловлардан чўпонлар келиб, Бўйноқ тугса боласидан беришни даламлардан сўрашар, отарларига бўри тинчлик бермаётганидан нолишарди. Негадир дадам Бўйноқнинг болаларини ҳеч кимга бергилари келмасди. Аям бўлса... Аям негадир Бўйноқни унча чиқиштирамайдилар... Нега? Шунча олғир итлар туғиб берган, уларга доимо бош-қош бўладиган кекса Бўйноқ энди ёмон бўлиб, уйимизга сиғмай қолдимиз? Ахир қишлоғимиздаги кўп одамлар қолган-қутган овқатлар увол бўлмасин деб ҳам ит боқишади-ку? Бўйноқ эса меҳнати эвазига овқат еяпти!

Аямнинг айтишларича, илгари қишлоғимизда ит зоти жуда оз бўлган. Ҳамма итлар очарчилик йиллари қирилиб битган экан. Дадам Бўйноқни қандай топиб келганларини аямдан эшитганман. Унинг ҳамма жойи қопқора, фақат бўйни билан панжалари оқ. Шунинг учун энам отини Бўйноқ қўйганлар. Унинг кўп болалари ўзига ўхшайди. У ҳар сафар болалаганда, чўпонлар келиб, кучукваччалар учун талашиб-тортишарди.

Ҳамма чўпонлар арлон кучукваччалар учун талашишар, урғочиларини эса истар-истамас хуржунларига солиб кетишарди. Бу эса менга жуда алам қиларди. Дадам Бўйноқни олиб келган пайтларида Мамадазим деган чўпоннинг қўлида қўй боқарканлар. Бир кун у, дадам далада қўй боқиб юрганида, бизникига маст бўлиб келиб, аямни ҳақоратлабди. «Сенинг партизан эрингинг дастидан бирор иш қилиб бўлмайди», дебди. Шундан кейин дадам унинг қўлидан бўшабдилар...

«Билиб қўй, Мамадазим! Бу гапларинг учун бошингни танангдан жудо қилсам ҳам ҳаққим кетарди. Лекин шу пайтгача берган тузингни ҳурмат қилдим. Аммо билиб қўй, бир тарсаки қарзсан!»— дебдилар дадам ўшанда Мамадазимга.

У эса индамабди. Дадамнинг чўртфёллигини, айтганини қилмасдан қўймаслигини билиб, бир оғиз гинг демабди. Ҳозир ҳам қаерда дадамни кўриб қолса, ўзини йўқотиб, гапидан адашиб кетаркан. Бўйноқнинг отабоболари Мамадазим чўпоннинг сурувини кўп йиллардан бери садоқат билан қўриқлаб келар экан. Дадам унинг сурувини боқишни ташлагандан кейин аямга: «Йўқот ўша итнинг итини!»— дебдилар. Аям бўлсалар: «Қўйинг, дадаси, ит бечорада нима айб! Норбўтангиз шу жониворга ўрганиб қолган. Йўқотсангиз хунибийрон бўлиб йиғлайди», дебдилар.

Шундан сўнг дадам мени ўйлаб, Бўйноққа тегмабдилар. Дадам Мамадазимни аввал бошдан ёқтирмас эканлар. У порахўр, олғир эмиш. Мен ҳалигача бу гапларнинг тагига етганим йўқ. Мэл эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деганлари ҳақ гап. Унинг итлари ҳам ўзига ўхшаган олғир, дер эдилар дадамлар аччиғи чиққан пайтларда.

Дадам Мамадазимдан бўшаганларидан кейин ўзлари отар олишга аҳд қилибдилар. Илгариги директор икки-уч марта: «Жўравой, бирор отар қўй олмайсанми?»— деганларида, дадам кўнмаган эканлар. Аямнинг айтишларича, дадамнинг ўзлари отар сўраб борганларидан ажабланган директор анча тарозига солган эмиш. Аямнинг гапларига кўпинча тушунолмай қийналаман.

Охири, учинчи марта борганларида, у кўнибди. Дадам, чўпонлар номини эшитса безиллайдиган Жондор-лисой кўтонидида қишлоғни ўтказишга рози бўлиб, бир отар тўқли қабул қилиб оладиган бўлибдилар.

«Бош чўпонликнинг ташвиши, борди-келдиси кўпроқ бўлади, билмадим, эплай олармикансан?»— дебди семизликдан кўзлари қисилиб кетган директор, қўлидаги қаламини ўйнатиб.

«Берган топшириқларингизни албатта ошириб бажарамиз, директор бово!»— дебдилар дадам, гарчи директор ўзларидан тўрт ёш кичик бўлса ҳам.

«Плани бажариш-ку — қонун. Ундан ташқари ишлар ҳам чиқиб қолади. Катта-кичик хизматлар дегандай...»— дебди директор қизаринқираб.

«Гапларингизга тушунолмай қолдим, директор бово»,— дебдилар дадам ноқулай аҳволга тушиб.

«Ўзингни гўллика солма. Жуда тушунасан-да. Қим айтади сени юлдузни бенарвои урадиган Мамадазим ҳеч ниманинг қўлида ишлаган деб. Кўриб кўзинг пишиб қолгандир, Жўравой»— дебди директор дадамнинг елкасига қоқиб.

Мамадазим чўпонни ҳамма «Мамадазим ҳеч нима» дейди. Одамларнинг гапига қараганда, у туя ютса ҳам ҳеч нима кўрмагандай бўлиб юравераркан. Дадам «директор бово»нинг ҳамма гапига тушунибдилар. Нима деб жавоб қайтаришга ақллари етмай, мум тишлаб қолибдилар. Аммо директор бу сукутни ризолик аломати деб ўйлабди шекилли, дангал савдога ўтибди:

«Олти юз сараланган тўқли бердиртираман. Бу йил учун сенга қўзи плани йўқ. Йигирмата яхши қўчқор то-

пиб, ҳеч кимга билдирмай сурувга қўйиб юборасан. Тўқ-лилар семиз. Қочириб пайтида кечалари ўрилган беда-пояга бир-икки ёйиб оласан. Фақат ҳеч ким сезмасин. Камида ярми қўзилайди. Қўзиларнинг ҳисоб-китобини фақат иккимиз қиламиз. Бу ҳақда кейин гаплашамиз. Гапинг бўлса ферма мудри ёки бош зоотехникка айтиб ўтирмай, тўппа-тўгри ўзимга келавер. Хўпми?»— дебди.

Дадам ҳозир бирдан «йўқ», десам, отарни бермай қўяди, деб ўйлаб индамабдилар. Аммо ичларида «директор бово»нинг гапларига сира рози бўлмабдилар. Дадамнинг айтишларича, кўпчиликнинг ризқига кўз олайтирганнинг у дунёю бу дунёси обод бўлмасмиш. Дадам ҳам аямга ўхшаб доим гапларига мен тушунолмайдиган ибораларни қўшиб гапирдилар. Менинг ақлим етмайдиган барча нарсаларни эринмай тушунтирадиган бирдан-бир киши — энам. У киши уззукун урчуқ йигирдилар. Бунинг эвазига ҳар йили аямлар битта жулпат ёки жулқурс¹ тўқийдилар.

Энамнинг урчуқ йигиришларини кўрсам бир воқеа ёдимга тушади. Ушанда қўзи қирқими Бургуттепанинг кун ботиш томонидаги булоғи қуриб қолган Қуруқсойда бўларди. Дадам ҳар галгидек қишлоғимиздан ўн чоғли кишини жун қирқишга ҳашарга айтган эдилар. Қирқимчилар қирққан жунларини ранг-ранги билан ажратиб қўйиб, ким ўзарга баҳслашиб ишлашарди. Мен ҳам уларга қўйларни ушлашда кўмаклашардим. Қўйлар билан кечаю кундуз бирга бўлганим учун улар мендан ҳуркишмайди. Аям қирқимчиларга овқат тайёрлардилар. Вали амаки деган пастаккина, юзлари қуёшда қопқорайиб кетган одам ҳаммадан кўп жун қирқарди.

— Валижон, ҳў ўша четроқда турган оқ кўзининг жунини акангизга кўрсатмай менга қирқиб беринг, айланай. Жулпатнинг ўришига шундай оқ майин жун тополмай юрибман. Бошқа рангдаги жунларни бўяб бўлмайди,— дедилар аям Вали акага секингина шивирлаб.

Мен бу гапни эшитиб, ҳайрон бўлиб туравердим. Ахир нега аям совхоз қўзисининг жунини оладилар? Ана, қулоғида рақамланган тамғаси ҳам бор. Нега дадамдан сўрамайдилар? Сўрасалар ҳам дадам бари бир бермайдилар. У кишининг одатларини биламан. Бир кунини қўшни отарнинг бош чўпони ориқ бир қўйни семизроғи-

¹ Жулпат, жулқурс — полос.

га алмаштириб беришни сўраб келганда, дадам: «Ана, ўзимнинг ўн тўртта қўйим бор. Хоҳлаганингни ол, истасанг уйимни кўчириб кет. Аммо совхознинг қўйига тегма! Бола-чақам бор, бунақа иш қўлимдан келмайди. Ҳаром йўлдан юриб қамоққа тушишга ҳам тоқатим йўқ», дедилар қўлларини панжара қилиб кўрсатиб. У эса алланималар деб, эски мотоциклини тириллатганча жўнаб қолди. «Бунақалар бугун қўйингни олиб, эртага совхоз мулкани талон-торож қилди, деб устингдан ёзишди»,— дедилар дадам хуноб бўлиб.

...Аямнинг бояги гапларини дадамга айтсаммикан? Жаҳллари тез, аямни уришдан ҳам қайтмайдилар. Айтмадим, айтолмадим. Лекин айтмасам ҳам ҳамма нарса мен ўйлагандек бўлиб чиқди. Аям булоқдан сув олиб қайтаётган кишидек жунни челақка солиб кетаётганларида, дадам кўриб қолдилар. Аям ҳеч нима билмагандай қирга чиқиб борардилар. Дадам жунни қирқадиган қайчинни қўлларида ўйнатганча бир зум кузатиб турдилар. Кейин мени имлаб ёнларига чақирдилар.

— Бор, аянга айт! Жунни олиб келиб жойига қўйсин!— дедилар қаҳр билан.

Мен истар-истамас аямнинг ортидан қирга қараб чопдим. Йўл-йўлакай қандай ақлли ва тўғри дадам бор-а, дея ўйлардим. (Бегоналар олдида уялмасин деб, аямни койимадилар ҳам. Тагин баъзида аям дадамдан нолийдилар). Ҳаллослаб чопиб келаётганимни кўрган аям, сир очилганини сезиб, ранглари оқарди.

— Жунни жойига қайтариб қўяркансиз, дадам айтдилар!— дедим нафасим тиқилиб.

— Сен айтдингми, ер ютгур!— деди аям лаблари пирпираб.

— Йўқ, ўзлари кўриб қолдилар!— дедим ноқулай аҳволга тушиб.

— Битта қўзининг жунни билан совхоз бойиб қолармиди? Ма, олиб бор шу матоҳини! Даданга совхоз — уй, совхоз — хотин, совхоз — бола-чақа. Кошки, шунчаллик жонини жабборга берганини биров билса!— Аям жаҳл билан челақни менга узатдилар.

Аямнинг бу жиноятларига шерик бўлишни пстама-сам-да, челақни олиб жойимда туриб қолдим. Аям алланималар дея қарганиб, уйга қараб кетдилар. Зўрға сўгимни кўтариб босиб, изимга қайтдим, ағанаб ўйнагандай бўлиб жунни хирмонга қўшиб юбордим Чунки аямнинг қилмишини ҳеч кимга билдиргим келмади. Ке-

йини бўш челақни дадамга кўрсатдим. Дадам бош ирғаб қўйдилар-да, индамай жун қирқавердилар. Билсин деб, челақни Вали қирқимчига ҳам кўрсатиб қўйдим. У қўрқа-писа елкасини қисди.

Одамлар кетгандан кейин дадам бари бир аямни зиқновга олишларини ўйлаб азобланардим. Қизиқ, аям мени қарғаб берсалар ҳам у кишига раҳмим келаверади. Аямга қийин. У киши бир чўпон тенги отар ишларига кўмаклашар, боз устига уйдаги барча юмушлар ҳам зиммасида эди. Чўпонлар сурувни ҳайдаб яйловга чиқиб кетишар, дадам эса ўлиб қолган ё бўри тортиб кетган қўйни акт қилдириш учун идорага олиб кетганларида, ўрдадай қўтонни тозалаш аям иккимизнинг зиммасига тушарди.

— Қуриб кетсин кўрган кунимиз! Отангга тегибманки, тиззамдан қийга ботиб қўтон тозалайман! Икки йил чорвага яқинлашганларнинг тагида «Волга»си бор. Отанг эсини таниганидан бери қўй боқса ҳам, эски «патпати» янги бўлмайди. Хайрият, ёмон бўлса ҳам Мамадазим ҳеч нима орага тушиб, шу «патпат»ни олиб берган эди. Бирор гап дегудай булсанг, «Қора нон бўлсаям ҳалол ейман», дейди. Худди ҳамма ҳарому ёлғиз даданг ҳалол бу дунёда!— дердилар аям жиғибийрон бўлиб.

Уша кун худди ўйлаганимдек бўлди. Юпқали шўрвани ичиб бўлганимиздан кейин дадам аямни сўроқ қила бошладилар. Шундай пайтларда негадир юрагим сиқилиб, секингина чиқиб кетаман.

— Нега менинг феълу атворимни била туриб, шундай қиласан-а, Норхол?— дедилар дадам пиёладаги чойни жаҳл билан ҳўплаб.

— Керак эди-да, бўлмаса бориб бозордан олиб келиб беринг!— дедилар аям ҳар галгидек шаддодлик билан.

— Ёв келмагандир ўша эшакнинг тўқимига ўхшаган жулқурсингга! Қишда, одам оёғи тинчиганда тўқийсан-ку зормандангни! Нега энди айтган гапга кирмайсан?!

— Сизнинг бу уйингизда на қишда, на ёзда тиним бор! Қўйнинг энди, дадаси, билмай олиб қўйибман! Қўлимни текқизмаганим бўлсин энди!— аям дадамнинг қишишаётганлигидан қўрқиб бир оз босилдилар.

— Одамлар туяни ютишса ҳам ҳазм қилади. Аммо менинг қўлимдан келмайди бу иш. Тушундингми? Битта қўйнинг жуни билан кун келиб ўнта бўлиб бўйнингга ту-

шали! Биласан-ку, ахир шуни! Сен аёлларга худонинг ўзи бас келсин. Қорниларинг тўқ, кийим-кечак, талашиб-тортишишга олди-қочди гап бўлса, бас. Шуни ҳаёт деб биласанлар.

— Ҳар қалай, сиз эркакларга ўхшаб, калла талашиб юрмаймиз-ку!

— Ҳа, ўзи калла талашмаган сенлар қолувдиларинг. Бора-бора аёллар калла талашадиган, эркаклар эса тирикчилик ташвишларидан бешиб, уйда ўтирадиган бўлиб қолса керак.

— Шаҳарда шунақа дейишади-ку, дадаси! Орқа томондан эркаклар билан аёлларни ажратиб бўлмас эмиш.

— Бўлди! Йиғиштир гап супрангни! Шу кетишда бориб-бориб инсон бино бўлган ҳолатга қайтади, раҳматли отам шундай дер эдилар!— дедилар дадам ҳам бир оз ҳовуридан тушиб.

Бундай пайтларда аям дадам нима десалар маъқуллаб, жимгина ўтираверардилар. Кейин гап айланиб Бўйноққа келди. Мен ўзимни ухлаганга солиб, жимгина ётардим.

— Бу қутуриб ўлгур итларингизни бир ёқлик қилинг! Жонимдан тўйиб кетдим. Чўпонларга бир қозон оссам, уларга бир қозон осаман. Бир эмас, бешта бўлди бу зормандаларингиз. Агар Бўйноқ туғиб берса борми, ҳовлида оёқ босишга жой топилмай қолади. Итларни боқишга ҳам битта чўпон керак бўлади. Ҳозирдан бирор йўлини қилинг, кейин кеч бўлади,— дедилар аям уйғоқ ётганимдан беҳабар.

— Уғлинг боқиб юраверади-да,— дедилар дадам мени назарда тутиб.

— Ҳа, энди бир ками болангизга ит боқтириш қолувди.

— Усиз ҳам кечаю кундуз ит билан. Бўйноқ деса ўзини томдан ташлайди!

— Норбўтангиз ҳадемай биринчига боради. Бўйноқни йўқотмасангиз, ўқишга ҳам қизиқмайди, дадаси.

— Норбўта яхши ўқийди. Ҳозирдан чизган суратларини қара, ишқилиб, эсон-омон катта бўлсин. Лекин гапинг тўғри. Ит уни ўқишдан чалғитиши мумкин,— дедилар дадам салмоқлаб.

Назаримда, ётган жойимда биров бўғаётгандек эди. Уримдан туриб: «Йўқ! Бўйноқ менинг ўқишимга ҳеч

ҳам халақит бермайди!» деб қичқиргим келар, хаёлимдан: «Энди ким мен билан олишиб ўйнайди? Ким билан тоғу тошларда қувлашамап? Аям берган нон ва суякнинг ярмини еб, ярмини кимга бераман?» деган гаплар ўтарди. Уйғоқлигимни сездирмаслик учун секин нафас олиб, узоқ ётдим. Кейин ухлаб қолибман...

II

Бўйноқ иккимиз Дулдулқиянинг Ойқорга туташган жойидаги ялангликда қувлашмачоқ ўйнардик. Энамнинг айтишларича, қадим замонларда Ҳазрат Али деган афсонавий баҳодир ёв билан курашиш учун ўзининг учқур дулдули билан доимо шу ердан самога кўтарилар экан. Шундан бери чўққининг номи Дулдулқия деб аталаркан.

Биз галма-гал қувишардик. Аввал мен қочардим, Бўйноқ қуварди. Ушлайман деса, бир сакрашда етиб олади. Лекин ўйинни қизитиш учун мени қўйиб, ўзи юмалаб-юмалаб кетади. Мен ҳам илонизи қилиб, алдаб қочамап. Охири бир сакрашда оёғимнинг остига келиб тушади. Мен гўё майин ва юмшоқ пўстинга йиқилгандай ўмбалоқ ошаман. У олдинги икки оёғи билан: «Ҳа-а, ушлаб олдимми!» дегандай секин кўкрагимдан босади.

— Бўлди-и, бўлди-и! Енгилди-им!— дейман, икки қўлимни кўтариб.

У қувониб кетади. Кейин иккимиз ўмбалоқ ошишдан мусобақа қилдик. Мен Бўйноққа кўрсатмай чопиб бориб, яна ўмбалоқ ошардим. У фирромлик қилаётганимни сезиб, тўхтаб қолди. Чўнқайганча кўзларини бир неча марта секин очиб-юмди ва сўлакларини ялаб, тескари қаради.

У хафа бўлса лаб-лунжи осилиб кетар, кесилган қулоқлари шалпаяр, кўзларини ғамгин чимириб, бир нуқтага тикилиб қоларди. Мен унинг бу хатти-ҳаракатидан: «Нима, мени ит деб менсимаяпсанми? Қанчалик алдасам, масхара қилсам билмайди, деб ўйлайсанми? Агар шунақа қилаверсанг, сен билан дўст бўлмайман. Малол келса, майли, тоғ этагидаги тўқайзорга кетаман. Бир куним ўтар. Аянгнинг зуғумидан аллақачон кетиб қолардим-у, болаларимни, сени, дадангни ва сурувни ўйлайман-да», деган маъно уқардим.

— Мени кечир. Бўйноқжон! Кечира қол! Энди сени сира алдамайман! Агар алдасам, нима қилсанг ҳам розиман!— дердим унинг бўйнидан қучоқлаб.

У шу ҳолда узоқ жим турарди. Олис-олисларга маънос тикилиб, ғингшиб қўярди. Бошига ҳеч қандай оғир мусибат тушмаган бўлса-да, доимо унга раҳмим келади. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Балки уни аям доимо ноҳақ жеркиши ва дадамга чаққанлари учундир. Балки унинг ит бўлганлиги, биз нима берсак еб, бермасак кўзи мўлтиллаб қараб ўтириши, гоҳо эса овқатини ўзининг очкўз болалари — Сиртлон ёки Кўктой тортиб олиб еб қўйиши учун раҳмим келар...

Лекин ҳеч қачон уни оч ёки ёлғиз қўйган эмасман. Дадам мени кечаси, гоҳида қундузлари қўй боқишга бирга олиб кетсалар, маза! Шундай пайтларда доимо биз Бўйноқ иккаламиз бирга ётамиз. Дадам кўриб қолсалар, мени қойиб берадилар. Бир марта жаҳллари чиқиб, Бўйноққа таёқларини отиб юбордилар. Шунда Бўйноқнинг анчагача қовоғи очилмай юрди.

Айниқса, кечалари сурувни ёйгани чиққаннимизда, суюнганимдан теримга сиғмай кетаман. Ҳамро чўпон берган эски таёқни милтиқдай қилиб ушлаб оламан-да, бутун тоғу тошларни қўриқлайман. Мен лашкарбоши, Бўйноқ аскар бўлади. Ҳамма қўйлар менинг аскарларим. «Олға-а!», десам — тамом. Бутун қир-адирларни, энам айтгандек, «япондай» босамиз.

Дадам тун бўйи ухламай сурувни тўйғазиш учун ҳайдаб боқардилар. Биз эса қўйларнинг орасида ўйнаймиз. Сўнг мен Бўйноқнинг, гоҳида Бўйноқ менинг қучоғимга бошини қўйиб ухлаб қоламиз. Биримиз ухласак, иккинчимиз қўриқчилик қиламиз. Дадам яқинлашишлари билан Бўйноқ мени секингина туртиб уйғотар, секингина сурувга оралаб кетардик.

Қўйлар ҳам бизга ўрганиб қолган, донмо бирга ухлаймиз. Қўйлар билан ётсанг, сираям совқотмайсан. Улар бирам тинч ухлашадикки, ҳатто нафас олгани ҳам сезилмайди. Энамнинг айтишларича, ҳар бир ҳайвоннинг, жумладан, қўйларнинг ҳам деви бор экан. Мен қанчалик пойламай, қўйларнинг девини кўролмаганман. Балки Бўйноқдан қўрқиб кўринмагандир?..

Бўйноқ доимо мени кечирарди. Тилини тез-тез чиқариб сўлақларини яларкан, олдинги оёқлари билан дуч келган жойимга туртиб қўярди. Кейин юмшоққина бошини қўлтиғимга тиқиб, жимгина турарди. Мен: «Эҳ-ҳе-ҳе, Бўйноғим кечирди-и! Яшасин Бўйноғ-жоним!» дея қичқирардим. Сўнг кўкаламзорга аганаб, олишмачоқ ўйнардик.

Етим қўзи ўтлайдиган бўлгач, бизга қўшилди. У кўпроқ қорин тўйғазиш билан овора бўлиб, тўйгандагина бир-икки маъраб бизни топиб олар, бошқа қўзиларга нисбатан мечкай бўлиб қолган қоринни осилтириб орқамиздан эргашиб юраверарди. Қўтонимиздаги етим қўзиларнинг деярли ҳаммаси мечкай. У тўқли бўлиб сурувга батамом қўшилиб кетганда ҳам бизни кўрди дегунча олдимизга югуриб келарди.

Аям Бўйноқни хафа қилган кунлари бутун вужудим билан унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилардим. У ҳам менинг нега кўйиб-пишаётганимни сезар, «Парво қилма, Норбўта, катта бўлсанг аянгга тушунтирасан», дегандек лабларини буриштириб, кўзларини маъноли очиб-юмарди. Кейин ҳамма нарсаи унутардик. Токни аям ёки дадам чақирмагунча тоғу тошда ўйнаб юраверардик.

Очиқсак, ўзимиз овқат топиб ердик. «Кўй, ундай қилма, қандай раҳмсизсан», дейишимга қарамай, Бўйноқ лойлаб туриб, тош рангидаги ёввойи каптарларни ушлаб олар, сўнгра бўлишиб ердик. Мен юпқа тошнинг тагига ўт ёқиб, устига каптар гўштарини кўйиб чиқардим. Зум ўтмай гўшт қип-қизил бўлиб, тандир кабобга ўхшаб пишарди. Илгарилари Бўйноқ хом гўшт, мен эса пишган гўшт ердим. Кейинчалик иккимиз ҳам пишган гўшт ейдиган бўлдик. Бир марта унга: «Ма, сен хом гўшт ея қол, олов яхши ёнмаяпти», деган эдим, у аразлаб кетиб қолди. Бора-бора мен ҳам хом-хатала, кейинчалик, умуман хом гўшт ейишга ўргандим. Нима топсак, иккимиз тенг бўлиб еймиз. Биз билан ўйнайдиган бошқа болалар ҳам, ақлли итлар ҳам йўқ эди-да. Итнинг вазифасини бирор хавф туғилганда ҳуриб қўйиш, деб биладиган Оқтой, Сиртлон ва Кўктойлар уззукун изғиб ўлжа ахтаришарди. Аям ҳафсалалари келса, уларга итош қилиб берардилар, бўлмаса йўқ.

Қўтонимиз — энамлар турадиган, сурувимиз олис яйловларга чиқиб кетганда биз кўчиб борадиган қишлоғимиздан жуда узоқда. У ерга бориш учун эшак билан тонг ёришгандан тушга қадар йўл юриш керак. Акам Тошкентда ўрмонларнинг бошлиғи бўладиган ўқишда ўқир эдилар. Зўр ўқиш-а? Уқишларини битириб, яқинда бир йиллик ҳарбийга кетдилар. Мен биринчини битираётганимда келарканлар. Кейин мени Май байрамида шаҳарга намойишга олиб борадилар. Ўзлари шундай деганлар. Ҳамма тоғлар, арчалар, айиқлар, бўрилар,

олқорлар ва какликлар акамнинг ихтиёрида бўларкан. Аям айтдилар. Кейин менга роса маза бўлса керак. Бўйноққаям. Бўйноқ иккимиз акамга тоғимиздаги ҳамма ҳайвон ва дарахтларни бирма-бир кўрсатиб чиқамиз. Мўътабар деган синглим ҳам бор. Ҳаммамиз уни «Мўтти» деймиз. Мен билан ҳеч ҳам чиқишмайди. У куни Мўттига:

— Кел, Мўттижон, икковимиз ачом-ачом қилиб ётамиз,— дедим.

— Ҳо-ҳо, керак эмас. Сен билан ётмайман, сен Бўйноқ билан ётгансан. Устинг ҳаром бўлди, қўлларинг ҳам ҳаром,— деди.

— Ҳм-м, дадам билан аям бор-да, бўлмаса ўша эчкининг думига ўхшаган сочларнингни юлиб олардим!— дедим кўрпанинг остидан муштимни кўрсатиб.

У бўлса мени масхара қилиб, оғзини қийшайтирди. Мен индамадим. Яна бирор нима десам ҳамма гапни: Бўйноқ билан бирга ухлаганларимни, бир косада овқат еганларимни дадамга чақиб беради. Бўйноқ билан бирга ухлаб ётганимни у икки марта кўрган. «Дадамларга айтаман», деганда чумчуқ ушлаб бериб, алдаганман. Хуллас, Мўтти мен билан ўйнашдан кўра аямнинг орқасидан эргашиб, ғинғирлаб юришни яхши кўради. Менинг ҳам у билан ўйнашга тоқатим йўқ. Билмай туртиб юборсанг ҳам бақириб йиғлайди. Қизиқ, бирор нарсани сўраганда бермасанг, худди калтак егандай уввос солиб бўкиради. Буни эшитган аям мени қарғаб кетадилар. «Урганим йўқ», деб минг марта айтсам ҳам ишонмайдилар. Унинг устига, кечқурун дадамга биргаллашиб чақишганини айтмайсизми? Шундай пайтларда бирам жаҳлим чиқиб кетадики, ундан қандай қилиб ўч олишимни билмайман.

Кўпинча дадам менинг ёнимни оладилар. Бундай пайтларда Мўтти атайлаб жангарилик қилади. Дадам мени ушлаб олиб, ёлғондакам қулоғимдан чўзган киши бўладилар. Мен ҳам жўрттага: «Ҳи-и-и», деб йиғлаб кўяман. Шундан сўнг Мўттининг овози ўчиб: «Боплатдимми?» дегандай мени масхара қилади: «Мен эса: «Ва-ҳа-ҳа», деб қулиб юбораман. У: «Ҳа-а, урмабсиз уни-и», дея яна дадамга хархаша қилади. Хуллас, бундай маш-машалар тез-тез такрорланиб туради.

Лекин қанчалик хархаша қилмасин, мен Мўттини кечираман. У кичкина-да. Бироқ буни ҳеч ҳам тушунмайди. Майли, бир кун тушуниб қолар. Мен ҳаммадан

кўп Бўйноқни ўйлайман. Усиз туролмайман. У ҳам шундай. Бир оз кўринмай қолсам, аямнинг жеркиганига ҳам қулоқ солмай эшикнинг олдига келиб, чўзилиб ётиб олади. Аям койисалар ҳам менсимагандай ўқрайиб қараб тураверади. Сўнг аям мени койишга ўтадилар.

— Чиқ деяпман! Меҳрибоннинг кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирибди! Жонимга тегиб кетдинг икковнинг ҳам!— дейдилар рўзғор ташвишлари кўпайиб кетганда жаҳлга миниб.

Мен индамай Бўйноқнинг олдига чиқаман. У бўлса «Юр, нарироққа кетайлик, аянгни кўзига балолек кўриняпман шекилли! Хайриятки, милтиқ отишни билмайди. Бўлмаса, ҳозироқ отиб ташларди. Нега кўринмайсан? Қишлоққа менсиз кетиб қолибсанми деб ўйлабман», дегандек думини ликиллатиб, қирга бошлайди. Қирга чиққунга қадар у мени ўзига етказмайди. Тепаликка чиққандан сўнг орқа оёғида тик туриб, олдинги оёқларини ўйнатганча мени кутиб туради. Кейин икковимиз кураш тушамиз. Сўнг чалқанча ётиб, кўм-кўк, тубсиз осмонни томоша қиламиз. У аҳён-аҳёнда менга қараб қўйиб, жимгина ётаверади.

Қизиқ, у ит бўлса ҳам одамнинг ичидаги гапни билди. Уйимизга ёмон маст одамлар келса, ҳуриб, ижирганиб, «уларни уйга қўймаслик керак», дегандай менга суйкалаверади.

— Жим тур, иккимизни ҳам дадам уришиб берадилар,— дейман пичирлаб.

У гингшиб оғилхона эшиги томон қараб кетади. Агар дадам уйда бўлмасалар, боягидақа одамларни қўтонимиз яқинига ҳам йўлатмайди. Унинг энг ёмон кўрган одами Қодирқул носфуруш билан Мамадазим ҳеч нима эди. Агар икковидан бирортаси уйимизга яқинлашса, Бўйноқ еб ташлагудек бўлади. Улар Бўйноқдан шу қадар қўрқишадики, ҳатто суҳбатлашаётганда гапларидан адашиб кетишади. Доимо Бўйноқ уларга қаҳр билан тикилиб турар, улар эса Бўйноқнинг кўзига тик қарай олмасдилар. Бўйноқнинг бу хатти-ҳаракатларидан мен ҳайрон бўлиб юрардим. Кейинчалик ҳаммасига тушундим. Бунини Бўйноқ ҳам, мен ҳам яхши кўрадиган энам айтиб бердилар.

Ит вафодор экан. Шунинг учун ҳам мучалда итнинг номи вафодор деб аталар экан. У дунёда инсонга энг яқин ҳайвон бўлиб, одам сезмаган нарсаларни пайқаркан. Олдига яқинлашсанг, носнинг ҳидидан туриб бўл-

майдиган Қодирқул носфурушнинг гапи носидан беш баттар сассиқ эмиш. Қизиқ, гап ҳам сассиқ бўладими? Кейин билсам, энам фисқу фасод гапларни шундай деган эканлар. Мен ҳам Қодирқул носфурушнинг пичинг ва киноя аралаш гапирмаганини эслолмайман. У Бургуттепа билан Дулдулқия орасидан ўтадиган Тераклисойга яширинча келиб нос тайёрлаш учун теракларнинг пўстлоғини шилиб кетар, тушликда эса овқат егани кўзини лўқ қилиб бизникига келарди. Энамнинг айтишларича, терак пўстлоғининг кулидан энг яхши нос тайёрланаркан. Бошқа носфурушлар терак кули ўрнига оҳак ишлатганидан уларнинг бозори чаққон бўлмас экан. «Носкаш — пасткаш,» деб қўярдилар энамлар бурниларини жийпириб.

Мен ҳам Қодирқул носфурушни ёмон кўраман. Балки, у аллакимлар учун яхши одамдир. Лекин, ҳар қалай, мен ёмон кўраман. Ёмон кўриб, жимгина юрмасдим. Бўйноқ иккимиз унга қарши курашардик... У қилиб юрган жиноятни яна икки-уч киши билади. Билади-ю, ҳеч нима демайди. Бизга шуниси алам қилади. Бўйноқ бир-икки марта қопмоқчи бўлиб, ташланиб ҳам кўрди. Аммо носфуруш Бўйноқни болта билан чопиб ташлашига сал қолди. Мен додлаб ёпишмаганимда, Бўйноқни ўлдирарди.

У теракзорга кўпинча душанба кунлари келарди. Дулдулқия чўққисининг устидаги теп-текис ялангликдан теракзорнинг ҳар бир бурчаги, айниқса, остида биз қапакапа ўйнайдиган каттакон ва чиройли оқ терак яққол кўзга ташланиб туради. Кўм-кўк сой теракзорни иккига бўлиб, тўлиб-тошиб оқади. Одамларнинг оёғи кам текканлигиданми, сойнинг юқори қисмидаги тераклар каттароқ. Сой этаклаган сари теракзор сийраклашиб, дарахтлар ҳам майдалашиб боради. Сой бошидаги чақалакзорда Бўйноқ билан мендан бошқа деярли ҳеч ким юрмасди. Биз бу ерда чакалакзорнинг қўрқоқ тулкилари ва катта-кичик бошқа ҳайвонлар юрадиган ҳамма йўлларни билардик.

Тераклисойнинг осойишталигини бузадиган бирдан-бир киши — Қодирқул эди. У ҳеч қачон ҳеч кимнинг кўзига тик қаролмайди. «Кўзнинг олма-кесак термай чет», дердилар энам ҳеч кимга эшиттирмай. Унинг хатти-ҳаракатлари ҳам совуқ. Дадамнинг айтишларича, эсини танигандан бери бирор жойда ишламаган экан. У ҳамма билан ерга тикилиб ёки атрофга аланг-жалапг

қараб гаплашади. Агар у бизникига келган пайтларда энам уйда бўлсалар: «Ҳаҳ, сасимай кетсин шу ертешар носфуруш-а, тагин келдими?» дердилар енглари билан оғиз-бурунларини бекитиб.

— Нега уни ертешар дейсиз, эна? У кон қидирувчилар билан ишламайди-ку?— деб сўрардим у кетгач.

— Кўзига қара, худди бойўғлининг кўзига ўхшайди. Ерга қараса, ер ҳам озор чекади унинг кўзидан. Эсини танибдики, савдогарчилик қилади. Немиснинг уруши пайтида армияга бориб, ўзининг қўлидан ўзи отиб қайтиб келган экан. Оғзидан эшитганман. Бир кунни маст бўлиб ўзи айтди. Тагин «ранни»ман деб, давлатдан нафақа олса ҳам ажаб эмас,— дедилар энам енгларининг оғзиларидан олмай.

— Энди Тераклисойга келганида устидан тош юмалатиб ўлдирамиз!— дедим ҳаяжонимни босолмай Бўйноққа.

У: «Майли, бир боппайлик», дегандай Қодирқулга қараб-қараб қўйди. Кейин дадам Бўйноқ иккимизни қўйларни қайтариб келишга буюрдилар. Тепаликка кўтарилганимизда сурув қўтонимиздан анча узоқлашиб, баджаҳл Раҳмаг қоровул қўриқлайдиган буғдойзорга етиб қолган эди Бўйноқ: «Сен тура тур, ўзим чопиб бориб қайтариб келаман», дегандай мени бир туртди-ди, сой томон чопиб кетди. Мен кўкаламзорга узала тушиб, Бўйноқ, севимли Бўйногим ҳақида ўйлай бошладим. Бунчалик ҳам эсли-а, у!

Келаси йили ўқишга бораман. Шу йил бормоқчи эдим, ёшим бир ойга етмади. Уйга келиб, йиғлаб юбордим. Кейин дадам мактабга бориб, мени ўқишга олишларининг илтимос қилдилар. Кўнишмади. Мен мактабга борсам, Бўйноқ нима қилади? Бўйноқ ҳам бола бўлиб туғилса бўлмасмиди? Икковимиз бирга мактабга борардик, бир партада ўтирардик. Энди нима қилсак экан-а? Гоҳида аямнинг уч-тўрт кун Бўйноққа овқат бериш эсларидан чиқиб кетади. Унутадиларми ёки атайлаб бермайдиларми — билиб бўлмайди. Шунда у эшик ёки деразадан келиб, ҳеч кимга билдирмай менга қарайди. Мен яшириб, уч-тўрт бурда нон кўтариб чиқаман. Бир марта нон олиб чиққанимни дадам кўриб қолдилар.

— Жойига қўй нонни, нонкўр! Одамлар бир бурда нонни тўйиб ҳидлашга зор бўлиб ўлиб кетишган! Сен бўлсанг итга нон ташиганини ташиган! — дедилар.

Нимадандир диллари хуфтон бўлиб ўтирган экан шеклилли.

Шу кунни Бўйноқ оч қолди. Аммо эрталаб ҳеч кимга билдирмай тоқчадан битта нонни олиб эшикнинг тирқишидан узатдим. Мабодо аям ёки дадам нон еяётганини кўриб қолса, Бўйноқ ўзини нонни топиб олиб еяётганга солади. Шундай пайтда унга жуда раҳмим келади. У бир неча кун оч қолса ҳам менга гап тегишини истамайди. Аммо ундан кўра кўпроқ тартиб-интизомни мен бузаман. Шунда у кесилган қулоқларини диккайтириб, лабини чўччайтиради «Наҳотки, одам боласи бўла туриб, ақлсизлик қиласан-а?» дегандай менга узоқ ва маъноли тикилади. Мен эса яна кечирим сўраб, бўйнига осиламан. У аввалига кечирмагандай бўлиб, олдинги оёқлари билан қўлларимни секин итариб қўяди. Кейин кечирганини билдириш учун у ҳам менинг бўйнимга осилади. Токи биров келиб, халақит бергунга қадар олишиб, ўйнашамиз. Олишганларимизни энам кўрсалар индамайдиларку-я, аммо аям ёки дадам кўрсалар, койиб берадилар.

— Ит билан ўйнама, деб минг марта айтаман сенга! Қасали юқадил! Бутун оғзи-бурнинг ҳаром бўлди! Ундан кўра ишга кўмаклашсанг бўлмайдимми? Итга қўшилиб, ит бўлиб кетсанг керак эрта-индин!— дердилар аям бақриб.

Хафа бўлиб кетаман. Дадам айтганларидек, бунчалик ҳам тиллари заҳар бўлмаса аямнинг. Итга қўшилиб ит бўлсам нима бўпти? Қайтага яхши бўларди. Донмо дала-даштларда маза қилиб, ҳеч кимдан койиш эшитмай юраман. Бўйноқ иккимиз ўзимизга Дулдулқиядан ин ковлардик, теракзор ва арчаларни қўриқлаб ётардик.

Шундай аччиқ гаплардан сўнг лаб-лунжи осилган Бўйноқ индамай сойга тушиб кетади, мен эса ҳамма нарсадан хафсалам пир бўлиб, уйга томон юраман. Қуёш қорайиб, кеч киравериши билан юрагим безовта бўлаверади. Сабаб, аям ҳеч қанақа айбим бўлмаса-да, дадамга чақадилар. Агар ҳафсалалари бўлса, дадам мени қистовга олар. бўлмаса: «Қўй одам ҳиди ёқмас шу болангни. Қанча насиҳат берма, гўр ҳам бўлмайди», дердилар қовоқларидан қор ёғилиб.

Бундай кунларда эрталабга қадар менинг оғиз очиб гапиришга ҳаққим йўқ. Агар беҳосдон уларнинг кўпроқ ғийбатдан иборат суҳбатларини бўлиб қўйсам, бояги гап

кўзгалиб кетиб, койий-койий мени йнғлатишарди. Кўз ёшимдан юзим ачишиб ухлаб қолардим.

Лекин анчагача уйқум келмай, уларнинг гапини эшитиб ётаман. Улар ҳам ётгунга қадар мен ва Бўйноқ ҳақида гапиришади.

— Бекорга хафа қилдингиз гўдак бечорани,— дейдилар аям афсусланиб.

— Жағинг тинмай ёмонладинг ахир, аччиғим чиқиб кетди-да! Қилгуликни қилиб қўйиб, яна менга осиласан!— деб жавоб қилардилар дадам.

— Бунчалик қаттиқ койишингизни қаердан билай!— дердилар аям айбларига иқрор бўлиб.

— Бир-икки койиғанга шишаси ёрилмайди. Болани тергаб туриш керак. Ҳозирдан жиловини қўлга олмасанг, кейинчалик оғиз очолмайдиган бўлиб қоласан,— дердилар дадам ўзларининг пухта одам эканликларини намойиш этгандай.

Кейин гап айланиб Жондорлисойда дадам билан совхоз директори орасида бўлган жанжалга тақалар, дадам бу воқеани ўкиниб, қалтироқ босиб аямга айтиб берардилар. Бу воқеа мени ҳамон ўйлантиради. Доимо ўз-ўзимдан: «Директор нега дадамни урди?» дея сўрайман. Шундай дея ўйлайману кўзим ёшланиб кетаверади. Кўз ўнгимда ёқавайрон, юзлари, лаблари шилиниб, ранги ўчиб, камзули йиртилган, телпаги учиб кетган, йиғламанса ҳамки кўзидан ёш тирқираган дадам гавдаланаверади. Бўғзимга аллашима тикилиб, хўрлигим келиб кетади. Аям бир кунни акамга: «Худо хоҳласа, катта бўлсанг директордан дадангнинг қасдини ол», деганлари эсимда. Негадир ўшанда бу гап мевга қарата айтилгандек туюлди...

...Ушанда Ҳамро чўпонга эргашиб мен ҳам Жондорлисойга боргандим. Лекин негадир Бўйноқ йўқ эди. Бу воқеа ўша — дадам Мамадазим ҳеч ниманинг қўлидан бўшаб, отар қабул қилиб олган кўкламда тўл¹ тугаш арафасида бўлганди. Директор ўша шартларни қўйиб отар бергандан кейин дадамнинг боши қотиб қолибди. Аввалига сурувга қўчқор қўймай юрдилар. Кейин директордан ҳайиқибми ёки бошқа бирор нарсани ўйлабми, ўнта қўчқор олиб келиб сурувга қўшдилар.

Тўл охириаб, Жондорлисойни тўқли болаларининг маърашлари қоплаганда, сутранг «Волга»сини ўғлига

¹ Тўл — қўзилатиш мавсуми.

ҳайдаттириб директор келди. Биз Ҳамро чўпон иккимиз эндигина туғилган қўзичоқнинг онасини ушлаб оғизлантираётган эдик. Дадамнинг ранги ўчиб кетган, чўтни шиқиллатиб ниманингдир ҳисоб-китобини қилардилар. Машинани кўришлари билан шоша-пиша ишларини йиғиштирдилар.

— Ассалому алайкў-ў-ў-м-м!— деди директор машинадан тушар-тушмас очиқ чеҳрада.— Жуда нияти ҳолис одамлармиз-да! Ўзим ҳам шу атрофда бўлсаларинг керак, деб ўйлагандим!

— Бор бўлинг, директор бово!— дедилар дадам уни қарши оларканлар.

Кутилмаганда у дадам билан қучоқлашиб кўришди. Ноқулай аҳволда қолган дадамнинг қўлидан таёғи тушиб кетди.

— Тошкентда, юридическийда ўқийдиган ўғлим,— деди у қўнғиз мўйловли, сочи пахмоқ новча ўғлининг кифтига қоқиб.

Кейин Ҳамрони имлаб чақирди-да, ниманидир тайинлади.

— Қани, Жўравой, бир айланиб келайлик,— деди дадамни қўлтиғидан тутиб қирга бошларкан.

Мен ҳам ўйнаб юрган одам бўлиб, секин орқаларидан эргашдим. Улар қир ошиб, қўшни сойга тушишди.

— Гапнинг пўсткаласини айтсам, Жўравой, энди икковимиз бир бурда нонни бўлиб ейдиган ака-ука бўламиз,— дея гап бошлади директор дадамнинг елкасига қўлини қўяркан.— Биринчи кварталнинг якуни учун совхозга иккита супер-люкс «Жигули» беришяпти. Биттаси сеники. Давримда бир ўйнаб-кул! Ундан ташқари, келаётган сайловда депутатликка сени айтдим. Бундай бир ўзингни кўрсатиб, газеталарниям обод қиласан энди.

— Раҳмат, директор бово! Бола-чақа билан алқаб минардик-да. Катта ўғил ҳам армияда шофёрликка ўқиётган экан. Эски мотоцикл билан қишлоққа бориб-келгунга қадар чангда тегирмончига айланиб қоласан киши,— дедилар дадам қувончларини яширолмай.

— Хў-ў-ш, энди асосий масалага ўтсак,— деди директор, ранги бир оз ўзгариб.— Тўқлилардан қанчаси қўзилади?

— Икки юздан ошиқроғи,— дедилар дадам анчадан сўнг идорада бўлиб ўтган гап ёдларига тушди шеклилли, овозларини пасайтириб.

— Уттизтаси сеники. Машина олганда ишлатарсан. Қолганига одам келади. Ҳайдаттириб юборарсан.

Дадамни ўй босиб, жимиб қолдилар. Шунда дадамга бирам раҳмим келдики, қани энди, қўлимдан келсаю ёрдам берсам! Дадам жиноят билан ҳақиқатнинг чўзиладиган-у, лекин узилмайдиган чизиғи устида турар, икки оташ ўртасида ёнардилар. У кишининг оғирини на Ойқор, на сокин Сангзор, на бепоён Галахирмонжой яйловлари, унда ёйилиб юрган сурув-сурув қўйлар, уюр-уюр йилқилар ва на бутун бошлиқ кишлоғимиз енгиллата оларди. Аламимдан ўтлоққа ағанаб, ўтларни юлқилаб, тирноғимнинг орасига тупроқ кириб зирқираб оғриганига қарамай ерни тимдалардим.

Эй, тубсиз осмон! Нега дадамга директорнинг раҳми келмайди? Нега у бундай қилади? Нега унга ҳеч ким индамайди?! Ахир у давлатнинг шунча қўйини еб кетаверадими? Шунинг учун ҳам Мамадазим ҳеч нима ҳар йили отарини алмаштирар экан-да! Нега шундай?

Дадам толқон ютгандай нафаслари ичига тушиб кетган, эски латта телпакларини олиб, белбоғлари билан терларини артардилар.

— Намунча дамнинг ичингга тушиб кетди?! Қўрқма, мен бирор ишни удаламасам, оғзимга олмайман. Аммо бундай мурувватларни ҳам ҳар кимга қилавермайман. Жўжавирдек жонсан, шу баҳонада биринг икки бўлиб қолади,— деди директор дадамнинг ҳаракатидан тааж-жубга тушиб.

— Эпложмайман, қўлимдан келмайди, ака,— дедилар дадам томоқларига бир нима тиқилгандай.

— Кўйсанг-чи! Бўлмайдиган гапни гапирма! Ўзингга эҳтиёт бўлсанг, бас,— деди директор дадамга далла бериб.

— Йўқ, бўлмайди. Жон директор ака, мени бундай ишга ундаманг! Қўлимдан келмайди! Мана, Раббимдан санаб елгаи отарим, икки юз эллик чоғли кўзиси! Ревкомингизга айтнинг, барча аъзолари билан келиб санаб олсин! Қолганини ўзингиз биласиз!

— Эркакман деб юрган экансан-да, Жўравой! Аслида, одам қуриб кетгандай сен билан олди-берди қилмоқчи бўлган мен ўзим аҳмоқ!— деди директор азбаройи авзойи бузилиб.

— Мени ҳақорат қилманг, директор ака! Ердан чиққанним йўқ!— дедилар дадам лаблари пирпираб.

— Одам эмас экансан! Осмондан тушган одам ҳам гапга тушунади-ю, сен тушунмас экансан. Бўпти. Қўйни Мамадазимга топширасан! Орамиздан ҳеч қандай гап ўтмади ҳисоб. Бошқа истаган отарингни бераман. Хоҳласанг, Мамадазимникини ол, хоҳла бошқасини! Аммо ёпиғли қозон ёпиғлигича қолсин! Майли, меҳнат қилдинг, йигирмата қўзи ол,— деди директор бир оз ҳовуридан тушиб, гўё ҳеч қандай гап бўлмагандай босиқ овозда.

— Қўзига ҳеч ким тегмайди. Отарни Мамадазимга топширмайман! Бирорта ҳалол-покиза одам топилгунча ўзим боқаман!— дедилар дадам илк бор директорнинг қўзига тик қараб.

Мен эса борган сари ерга кириб кетаётгандай тўлғанардим. Яшил тўн кийган далалар бир зумда ўз гўзаллигини йўқотди. Димоғимга урилаётган телпакул ҳиди нафасимни бўғарди. Юрагимни ҳовучлаб можаронинг тезроқ тугашини кутардим.

— Уҳ-ҳў-ў! Даминг баланд-ку? Ҳали директорликни ҳам даъво қиларсан? Бургага аччиқ қилиб кўрпасига ўт қўйган лўли-ей? Чайнаб турган нонини туфуради-я, нонкўр! Бўйинингга саккизта айбни ёпиштириб, керакли жойга тиқтириб қўяйми?! Совхознинг сурувига уч юз чакана қўйни қўшиб боқиб, пулини ўзинг олиб юрганнингни билмайди, деб ўйлайсанми?!

— Сўкма мени! Директорлигингни эса пишириб е, билдингми?! Эй-й, инсофни ютган мусулмон, бир эмас, давлатнинг икки юз қўзисини кўрдим демай ютиб юбормоқчисан-а? Одамларнинг ҳақини ёрилгудек еб, яна дўқ қиласан-а? Ахир виждон деган нарсанинг «в» ҳарфи борми сенда?!

— Сендан сўрамайман! Кўп ҳаддингдан ошма! Сен билан сану манга бориш менга ярашмайди!

— Нима, сен авлиёмисан? Шохинг борми? Бўлса кўрсат! Мендан ортиқ жойинг — порахўрлигинг! Лекин турмага тиқдириш қўлингдан келмайди! Мен партбилетини олгандан бери пок асрайман!

— Партбилетни аралаштирма! Сендақа чаласавод коммунистнинг борингдан йўғинг афзал! Бас қил, деяпман, ҳеч ким кар эмас!— деди директор қўлларини мушт қилиб.

— Ҳа-а, ноинсоф! Чаласаводлик эмас, порахўрлик, виждонсизлик, имонини еб юбориш айб эканлигини тушунмайсан-да, сен. Ёки сен порахўрлик курсига ўқиб...

Дадам... дадам қолган гапларини айтолмадилар. Зарб билан тушган муштдан чўккалаб, телпаклари отилиб кетди. Мен телпакка қараб чопдим. У дадамни босиб олиб, дуч келган жойига муштлай бошлади.

— Нега урасан дадамни-и!— Мен қичқирганча унга ёпишдим. Аммо у мени силтаб отиб юборди. Тошга йиқилиб тушиб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Бор кучимни тўплаб ўрнимдан турдим-да, аям билан Шербўта акамни айтиб келаман деган ўйда уйимизга қараб чопдим. Лекин ҳеч нарсага улгурмадим. Уйимизга ҳам етолмадим...

Ҳа, шу кун у дадамни урди. Лекин уни, мен кутгандек, милиционер олиб кетмади. Мен буни ҳеч ҳам кечиролмайман. Ҳеч кимга кўринмай нафасим бўғилиб қолгунга қадар йиғладим. Ҳеч қачон бунчалик кўп йиғламаган эдим. Энди дадамга кўриниш азоб эди. Дадам энди менинг кўзимга қаролмасликларини сезиб, хўрлигим келар, кимлардандир мадад ва яна ўзим билмаган нарсаларни кутардим. «Нега директорнинг бошига тош билан урмадим?», дея ўйлардим. Дадамга кўринмаслик учун яшириниб, сут ташийдиган, ёнбошига «Молоко» деб ёзилган машинанинг шофёрига «дадам айтди», деб миндим-да, қишлоққа — энанинг олдиларига кетиб қолдим. Бу илк бор дадамдан бесўроқ қишлоққа кетиб қолишим эди... Шундан сўнг биз узоқ кўришмадик. Мен дадамнинг кўзларига кўзим тушиши билан, ўзимни тўхтатолмаслигимни, йиғлаб юборишимни билардим. Аямнинг айтишларича, дадам шундан сўнг бир ҳафтача бизга кўринишга юраги чидаёлмай, сурув билан юрибдилар...

III

Бургуттепадан Булоқлисойга тушиб келаётсам, Сиртлон билан Оқтой Бўйноқни яккалаб, алланимани юлқиб ейишаётган экан. Бир Бўйноқни ўлжага яқинлаштирмай турса, иккинчиси емишга ёпишарди. Бу ҳаракат навбатма-навбат бир маромда такрорланарди. Бўйноқ эса сўлақларини ялаб гингширди.

У мени кўриши биланоқ индамай булоққа қараб юрди... Узининг емиш талашаётганини кўриб қолганимдан уялдики ёки хўрлиги келдики, билмадим.

— Бўйноқ, баҳ! Бўйноқ!— дея чақирдим баланд овоз билан.

Сиртлон билан Оқтой мени кўриб, думларини ликиллатишди. Бўйноқ эса чақирганимни эшитмагандек ҳамон булоқ томон кетиб борарди.

— Ҳа-а-а! Иблислар! Уз онанга ўлжангдан беришга кўзинг қиймаяптими? Очкўзлар!— дедим ўдағайлаб.

Итлар менинг кутилмаганда келиб қолганимдан норози бўлганликларини яширмай ириллашар, қаердандир топиб олишгани — бир парча гўштдан нари кетишмасди. Сиртлон эса олдинги икки оёғи билан гўшт парчасини босиб, мени еб қўйгудек бўлиб ирилларди.

— Мен сенларга гўшт ейишни кўрсатиб қўяман!— дедим Сиртлонни елкам билан туртиб юбориб, гўштга ташланарканман.

У ҳам боши билан мени туртиб, оёқлари билан гўштга тармашди. Оқтой эса камзулимдан тишлаб тортиди. Камзулим йиртилиб кетди. Илгаридан сезиб юрардим: оиламиздагилар Бўйноқни ёқтиришмаганидек, Бўйноқнинг болалари ҳам мени унча хуш кўришмасди... Қизганишга ўхшаган қандайдир ҳасаддан бугун ошкора ҳужумга ўтилган эди...

Сиртлон билан Оқтой мени ғажиб ташлашга тайёр эди. Аламимдан нима қиларимни билмай чўнтагимдан гугурт олдим. Шу пайт вовуллаб Бўйноқ етиб келган эди. Унинг овозини эшитиб, қувониб кетдим. Биз ҳам икки киши бўлган эдик. Гугуртни чақиб, яна бир оз ноҳўя хатти-ҳаракат қилсам, мени еб қўйгудек бўлиб ириллаб, сўлақлари оқиб турган Сиртлонга отдим. Бирдан ловиллаб олов кўтарилди. Сиртлон даҳшат ичра фингишиб, ўзини дуч келган томонга урарди. Хиёл вақт уёқдан-буёққа чопган эди, олов баттар алангаланди. Бўйноқнинг боласига бари бир раҳми келди шекилли, Сиртлоннинг орқасидан югура кетди. Сиртлон булоқ атрофини қоплаган нам ва бўлиқ майсазорга ағанаб, оловни бир амаллаб ўчирди. Сўнг отилганча бориб ўзини булоққа ташлади. Бўйноқ булоқ тепасига бориб, сувдан бўйнини чиқариб фингишиб турган Сиртлонга бир оз тикилиб турди-да, бошини қуйи солганча қайтиб келди. Оқтой қаёққадир ғойиб бўлди.. Шундан кейин у анчага-га кўринмай юрди...

Мен гоҳ Сиртлонга раҳмим келиб, гоҳ Бўйноқни ўйлаб, жойимда ўтириб қолдим. Бўйноқнинг кўзлари ғамгин эди. Мен унинг кўзларида нимадандир норозилик, ўкинч кўрдим. Ғалвага сабаб бўлган бир парча гўшт ҳам жойида қолди. Тепаликка чиққанимизда, беихтиёр

сойга ўгирилдим. Шалаббоси чиққан, бутун танаси қора-йиб куйган Сиртлон ҳаммадан қолган суюкни очкўзларча ғажирди...

Бўйноқнинг кўнгли ғаш тортиб бораётганини сезиб турардим. У ҳозир аям мени, менга қўшиб уни ҳам койишини биларди.

— Хафа бўлма, камзулимни аямга кўрсатмайман,— дедим Бўйноқнинг кўнглини кўтариш учун бошини силаб.

У менга қараб лабини ялаб қўйди. Йиртилган камзулимни ечиб, орқа томондаги деразадан уйга ташлаб юбордим. Бўйноқ ҳам ҳеч нимани билмагандек секин бориб, оғилхона остонасига чўзилди. Аям итларга берман деб олиб қўйган овқат қолдиқларини Бўйноқнинг товоғига солиб қўйдим. Бари бир аям йиртилган камзулимни кўриб қолдилар.

— Ҳа, шерикларинг билан талашибсан-да, ҳайрият, ғажиб ташлашмабди!— дедилар жаҳл билан камзулнинг уёқ-буёғини кўрарканлар.

— Тош тилиб кетди,— дедим аям дадамга айтмасин деган ўйда.

— Алдамай қўя қол, тош тилиб кетса, бундай йиртилмайди! Қачон ақл қиради сен болага! Эсингни танибсанки, итлар билан ўйнашасан! Бунақада бир кун эмас бир кун ит бўлиб кетасан-ку, жувонмарг!— дедилар аям астойдил жаҳллари чиқиб.

Мулзам бўлиб туравердим. Бирор нима деб гап қайтаргудек бўлсам, тарсаки тортиб юборадиган шаштлари ҳам йўқ эмасди.

— Индамай енгади бу мўмин! Гапирсанг, қулоғи тош битади! Даданг келсин ҳали, билганимдек қилдирмасамми сен ўзбошимчани!— дедилар аям мени қўрқитишнинг энг юқори нуқтасига чиқиб.

Кўнглим бўшашиб турган эканми ёки бу хил койишлардан ҳаддан ташқари юрагим безиллаб қолган эканми, кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Дадамга айтманг, аяжон! Уришадилар!— дедиму ҳўнграб йиғлаб юбордим.

— Нима қилди, болажоним? Биров урдими? Ё итлар қаттиқ тишлаб олдимми? Қаерингдан тишлади?— дедилар аям оёқ-қўлларимни ушлаб кўрарканлар.

— Йўқ, аяжон! Ҳеч ким ургани йўқ, фақат дадамга айтманг!— дедим аямни қучоқлаб.

— Айтмайман, бўталогим, айтмайман! Сени яхши

одам бўлгин дейман-да!— дедилар аям бир ўзларининг, бир менинг кўз ёшларимни артар эканлар.

— Энди сираям камзулимни йиртмайман, итлар билан ҳам олишмайман!— дедим аямнинг кўзларига тикилиб.

— Биласан-ку, менинг ҳамма акаларим урушга кетиб, қайтиб келмаган. Отам ҳам, онам ҳам йўқ. Битта ёлғиз опам бор, уям Панжакентда. Отам ҳам, акам ҳам, укам ҳам — сен билан аканг. Илоҳим акажонинг эсон-омон армиядан келсин. Сен ҳам тезроқ катта бўлгин, ҳузурларингни кўрай,— дедилар аям ўзлари тикиб берган йўл-йўл кўйлагимнинг боғичини тугмасига ўрар эканлар.

— Яқинда биринчига бораман-а?— дедим астойдил катта бўлишни истаётганлигимни билдириш учун.

— Ҳа, ҳадемай катта йигит бўлиб, мактабга борасан. Қишлоқдаги қўшнимизнинг ҳозир биринчида ўқийдиган қизи Латофат китобларини сенга берар экан. Даданг шаҳарга тушса, чиройли сумка олиб келадилар.

Кейин аям нонга ёр суриб бериб, чўнтагимга бир ҳовуч парварда солиб қўйдилар. Бирам қувондимки! Аяжонимга мен ҳам кўп яхшиликлар қилай дейман-у, ёшман-да. Катта бўлсам машина оламан-да, аямни роса миндираман. Тушаман, десалар ҳам туширмай, олис-олис шаҳарларга олиб бораман. Кўйлақлар, рўмоллар олиб бераман.

Мен уч нарсани орзиқиб кутардим: биринчиси, мактабга боришим бўлса, қолганлари Бўйноқ билан энди каттакон тўқли бўлиб қолган етим қўзининг болалаши эди. Қўзининг боласини терига сўйишмаса бўлгани. Аммо Бўйноқ туққандан сўнг чўпонларнинг арлони итлар учун талашиб-тортишишларини ва урғочи кучукваччаларнинг тақдирини ўйлаб, ўйимга етолмасдим. Мана шулар кечалари тушларимга ҳам кириб чиқади? Бир кун тушимда Бўйноқнинг бўйнидаги оқ жойи қорайиб қолган эмиш. Бўйноқ хафа бўлиб, умрида биринчи марта гапирётган эмиш. Унинг гапирганидан қувониб, қичқириб юбордим!.. Уйғонсам, терга пишиб кетибман. Аям алланималар деб ўнглаб, жойимга ётқизиб кўяётган эканлар.

Ишқилиб Бўйноқ кўпроқ арлони итлар туғсин-да. Бўлмаса, уни хафа қилишади. Лекин мен сени ёлғиз қўймайман, Бўйноқ! Биласан-ку, сени ҳаммадан яхши кўраман! Ҳатто сенга атаб шеър ҳам тўқиганман. Афсус,

ҳали ёзишни билмайман-да, бўлмаса ёзиб кўрсатардим. Икки марта Дулдулқияга чиққаннимизда шеъримни айтиб берганман:

Бунча яхшисан, Бўйноқ,
Сени кутади тоғлар...

У мамнун жилмайиб қўярди. Ким билсин, ўзича: «Раҳмат, Норбўта!» демоқчи бўлармиди... Мен унинг кўзидан нима демоқчи эканини биламан. Нега ит ва қўйларнинг тили бор-у, гапиролмайдими-я? Энамдан сўраган эдим: «Худо ҳайвонларга тил бермаган», дедилар. «Нега бизга берган-у, уларга бермаган?», деб сўрадим яна. «Биз одамимиз», дедилар энам урчуқларини қўлдан қўймай. «Одамлардек ҳамма нарсани тушунадиган, яхши ҳайвонлар ҳам бор-ку?», дедим, «Бари бир ҳайвон ҳайвон-да, кўп бунақа нарсаларни сўрайверма. Худога шак келтирасан. Катта бўлсанг, ҳаммасини билиб оласан. Уқдингми?»— дедилар жиддий йўсинда.

Гапларига унчалик тушунмаган бўлсам-да, қайтиб сўрамадим. Энам: «Вой, бу тирмизак болаими-я! Йўқ ердаги гапларни ким ўргатар экан унга! Бунча ҳам тили бурро бўлмаса бунинг! Ишқилиб, яхшиликка кўринсин. Боши тошдан бўлсин», дердилар ўзларича урчуқларини айлантириб. Албатта, бу гапни мени эшитмади, деб ўйлайдилар.

Энамлар шунақа: ўзлари билан ўзлари гаплашаверадилар. Бировларга инсоф тилаб, бировларни айблайдилар, кимларгадир панду насиҳат қиладилар. Мен бунинг ҳаммасини тандирнинг панасида туриб ёки энам ўтирган сўрининг остига кириб эшитаман.

— Аҳ-ҳа-ҳа! Ҳамма гапларингизни эшитди-им!— дея сўрининг остидан чиқиб, урчуқларининг ипини тортаман.

— Вой-ей, қўрқитвординг-а! Бола эмас, бало чиқдинг сен! Ишқилиб, бошинг тошдан бўлсин! Вой, уйингга буғдой тўлгур-эй! Урчуғимга тегма, узилиб кетади!— дердилар энам ёқаларига туфлаб.

— Нега бало бўлар эканман? Нега менинг бошим тошдан бўлар экан? Мана, ушлаб кўринг, тошдан эмас! Ҳозир урчуғингизни узаман!— деймай бўйинларига осилиб.

— Вой, ҳазиллашдим-да, болажоним! Сен бўталогимсан! Болагинамнинг боласи, қандак ўрикнинг донасан, айланай! Сени ҳаммадан яхши кўраман! Ахир сени яхши кўрмай кимни яхши кўраман? Урчуғимни узсанг,

кўзим яхши кўрмайди, кейин улай олмайман!— дейдилар пешонамдан чўлпиллатиб ўпарканлар.— Бор, омборхонадан озгина савалган жун олиб келгин! Биласан-ку, сўридан тушиб чиқсам, майиб бўлган оёғим оғрийди.

Мен чопқиллаганимча омборхонага кириб кетаман. Аям саваб қўйган майин жундан бир қучоқ кўтариб чиқаман. Энам мени алқаб-алқаб урчуқларини йигираверадилар.

Дадам иш буюргудек бўлсалар. Бўйноқ жон қулоғи билан тинглаб туради. Айрим ишлар менинг қўлимдан келмаса ҳам буюраверадилар. Лекин мен бажара олмайдиган ишни Бўйноқ уддалашини биладилар. Биз индамай дадамнинг буюрганларини бажарамиз. Қўпинча эса Бўйноқ иккаламизга бирга иш буюрадилар.

— Бўйноқ икковинг сурувни қайтариб келинглари! Сен сойлардаги қўйларни тўплаб турсанг, Бўйноқ арчазор ичидагиларини қайтариб тушади! Эҳтиёт бўлинглар, битта-яримта қўй арчанингми, тошнингми панасида қолиб кетмасин! Бўри еб кетади,— дердилар дадам иккимизга бирдек ўқтириб. Чўпонлар тоғдан сурувни қайтариб тушганда битта-иккита қўй-эчки қолиб кетар, аммо Бўйноқ қайтариб тушганда сираям бундай ҳол рўй бермасди.

Албатта, шундай кунларда Бўйноқ нима биландир мукофотланар, оғилхонанинг эшиги олдида эмас, биз ўтирадиган сўрининг яқинига келиб ётарди. Ҳеч ким уни унутмас, аҳён-аҳёнда бирор егулик билан сийлаб туришарди. Бундай пайтларда Бўйноқ иккимизнинг қувончимиз ичимизга сиғмас, бу шодлик эрталабгача чўзиларди. Тонг отиши билан эса Дулдулқияга чиқардик. Иккимиз ҳам чўнқайиб ўтириб, олис-олисларни, мени доимо ўйлантирадиган, қандайдир қудратли ва беғубор тубсиз осмонни томоша қилардик.

Кечаси Бўйноқ ҳурса, бас — уйғониб кетардим. Тошдек қотиб ухлаётган бўлсам ҳам уйғонардим-да, унинг ҳуришига қулоқ солиб ётардим. Бўйноқнинг нега ҳураётганини тезда пайқардим. У чўзиқ ув тортса, узоқ-узоқларда очликдан увлаган бўрига: «Овора бўлма, биз бор», дегани. Секироқ ҳурса, бошқа итларни эҳтиёткорликка чорлагани бўлади. Қаттиқ ва тез-тез ҳурса, отарга бўри яқинлашиш хавфи бор. Даҳшат билан ҳурса, сурувга хавф солган бўрига қарши итларни тўплаб, ҳу-

жумга тайёрланаётган бўлади. Вазмин ва чўзиқ ҳуриб қўйса: «Тинчлик, бемалол ухлайверинглар, сурувга кўз-қулоқман», дегани.

IV

Қуёшнинг илиқ нурлари теракларнинг нотинч баргларида жимирлаётганда, Дулдулқияга чиқиб бордик. Қодирқул носфурушни теракзорга йўлатмаслик режаларини ўйлардим-у, лекин асло иложини тополмао эдим.

Иягимни харсангга тираганча сойнинг этагида Қодирқулнинг кўринишини кутардим. Худди у тошнинг тагидан чиқиб қоладигандай Бўйноқ иккимиз оғир нафас олиб, узоқ пойлардик. Шабада бўлмаса-да, теракзор сирли шовиллар, унга сойнинг шарқираши қўшилиб, қандайдир ёқимли куйни эслатарди. Чўққидан чўққига сакраб, бор овозинг билан қичқиргинг келади. Хаёлимга нима келса, айтиб қичқираман. Бўйноқ эса лўкиллаб орқамдан чопиб юраверади.

Ҳозир ҳам қичқаришиб роса қувлашардигу, лекин Тераклисойнинг ашаддий душмани — Қодирқул носфурушни кутяпмиз-да. Қандай қилиб уни теракзорга йўлатмаслик мумкин? У теракзорнинг ҳеч ким кўрмайдиган жойларига кириб олиб, ўроққа ўхшаш, бироқ қўш дастали бесўнақай асбоби билан теракларнинг терисини шила бошлайди. Аллақандай совуқ ва ёқимсиз оҳангда хиргойи ҳам қилиб қўяди. Товуши қулоғимга, энам айтганларидек, худди гўрдан чиққандай бўлиб эшитилади. Баъзан қўшиғини бирдан тўхтатиб, атрофга шубҳали аланглайди. Кейин яна тез-тез хиргойи қилиб, ишга киришиб кетади. Нима учундир у бугун келмаяпти. Балки, умуман келмас...

...Ниҳоят, кўм-кўк буғдойзорга туташиб кетган Тераклисойнинг этагида эшак минган бир киши қорайиб кўринди. Тез ва шошиб юришига қараганда—Қодирқул. У эгарнинг қошига чап қўлини тираб, оёғи билан эшагини ниқтаб келарди. Яғири чиққан дўпписи устидан эски, ранги ўчиб кетган белбоғ танғиб олган. Белбоғини салладай қилиб боғлаб, учини чаккасига тушириб қўйган. Эгарнинг устига ташланган эски, увада чопонининг бир энги осилиб келяпти. Эгарнинг устидан хуржун, жун қоп ва тўн ташлангани учун унинг бўйи дарозроқ кўринар, оёқлари ҳам узун туюларди. У теракзорга кириши билан эшагини халалаб, юришини тезлатди.

Бўйноқ думини ликиллатиб, тез-тез менга қараб қўярди. Мен эса ҳамон нима қилишни ўйлардим.

— Оқтой билан Кўктойни олиб келмабмиз-да,— дедим Бўйноққа.

Бўйноқ олдинги икки оёғи билан басма-бас ерни тимдалаб, ғингширди.

— Ҳозир тош юмалатсак, пастроққа бориб пўстлоқ шилади. У ерга тош етмайди. Бир оз кутиш керак,— дедим бошим қотиб, Бўйноқнинг ёнига чордана қуриб ўтирарканман.

Иккимизни ҳам оғир ва машаққатли ўй босган эди. Мен ҳали кўп нарсалар олдида ожиз эканлигимни, бизнинг ташвишимиз катта одамлар учун нега аҳамиятсиз эканлигини ўйлайвериб ўйимга етолмасдим.

Қодирқулнинг ҳаракатларини кузатиб, узоқ вақт жимиб қолдик. У теракзорнинг энг қалин жойига келиб, эшакдан тушди. Эшагини бутага боғлаб, булоққа қараб юрди. Булоқ беш панжа шаклидаги тошлар орасида сизиб чиқади. Энамнинг айтишларича, Ҳазрат Али деган ўша баҳодир кафтини қўйиб ёнбошламоқчи бўлганида, панжалари ерга ботиб, шу ердан шарқираб сув чиқиб кетибди. Бешпанжа шундан бери қайнаб чиқиб, мавжлашиб оқармиш. Ушанда одамлар тоғда сув пайдо бўлганидан суюниб, сой бўйига терак экишибди. Бора-бора тераклар бутун сойни қоплабди. Ҳар баҳорда йил янги-ланиши билан Бешпанжада қўй сўйиб, қон чиқарилмаса, булоқнинг суви камайиб кетармиш. Шу куни одамлар булоқ кўзини очиб, атрофларини тозалашади, дов-дарахтларни буташади. Тоғдаги барча чўпонлар тўпланиб қўй сўйишади, шўрва пиширишади. Кейинги пайтда чўпонлар қўй сўйишганда арақ ҳам ичишибди. Шунинг чун Бешпанжанинг суви бир оз камайиб қолибди. Дадамнинг айтишларича, партияга ўтмасдан илгари энамнинг қистовлари билан бир марта Бешпанжада қон чиқарган эканлар.

...Қодирқул чорифини ечиб, оёғини булоққа тикқанча носқовоғини ўйнаб ўтирарди. Бутун бошли икки қишлоқ сув ичадиган, энамнинг айтишларича, суви одамни ҳар қандай дарддан фориг қиладиган. Бешпанжага нега оёғини тикади? Иблис! Ҳозир сени мажақлаб ташлаймиз!..

Дадамнинг: «Булоқнинг кўзига сира тош туширмагин», деганларига қарамай, Бўйноқ иккимиз каттакон қизғиш харсангнинг остини кавлаб, зўрға булоқ томонга

ағдардик. Харсанг йўл-йўлакай катта-кичик тошларга урилиб тош довулига айланди. Саросимага тушган Қодирқул этик ва пайтавасини жойида қолдириб, оёқ яланг сойнинг нариги томонига қараб қочди. У алланималар деб сўкинар, тошларнинг гулдур-гулдурида нима дегани эшитилмасди.

У булоқдан анча юқоридаги каттакон тошнинг устига чиқиб, атрофга аланглай бошлади. Ҳар бир харсангга олазарак тикилар, тошларга жон кириб, уни босиб қоладигандай жонсарак эди. Қодирқул бу иш фақат мен билан Бўйноқдан чиқишини биларди. Қўлидаги тошни ўқталиб арчалар орасидан бизни қидира бошлади. Биз эса бир-биримизга қараб, Дулдулқияда писиб ётардик. У қўлидаги тошни ҳавода ўйнатиб, дўқ урди. Сойга қайтиб тушишга юраги бетламай, оёғини осилтирганча харсангга ўтирди. Тимдалаб тупроқ олиб, оёғининг қонаган жойларига сепди. Сўнг ўғринча писиб, сойга туша бошлади. Биз эса пастга юмалатиш учун иккинчи тошни жойидан кўчирдик. У келиб сув ичди. Пайтавасидан йиртиб, оёғининг қонаган жойига отқулоқ баргини қўйиб боғлади. Сўнгра тез-тез юриб теракзорга кириб кетди. Энди унга тош юмалатса ҳам, отса ҳам етмасди.

— Энди нима қиламиз?— дедим Бўйноққа гуноҳкорона тикилиб.

Унинг лаб-лунжи осилиб, теракзорга тикилиб турарди. Қодирқул кириб кетган қалин теракзор тепасига келдик. Ерни туртиб чиққан харсанглардан ибораг адирда қўлга иллинадиган нарса йўқ. Яккам-дуккам ёввойи бодомлар узоқдан чўнқайиб ўтирган айиқларни эслатади. Сой томондан Қодирқулнинг куйиб-пишиб пўстлоқ шилаётгани эшитилиб турарди. Ичимни алланима тирнагандай бўлиб, нафасим бўғилиб кетди.

Терак барглари шитирлашиб, ўзининг якка-ёлғиз суянчиғи, уларни бағрида бир умр ардоқлаб келаётган қорли тоғларга нола қилаётгандек эди. Тоғлар эса тошларга айланиб қолган қўлларнинг ёрдамга чўзарди-ю... иложсиз эди... Инсон шаклидаги бир малъун эса теракларнинг сип-силлиқ гўзал танасини беаёв кемирарди. Тераклар бутун мавжудотни ёрдамга чақирмоқчи бўларди-ю, лекин тили йўқ эди! Агар қўли бўлганда, ҳозироқ ўзининг юрак-бағрини тилка-пора этаётган малъунни бўғиб ўлдирарди. Барглар алам билан шитирлашарди. Энди улар куз кирмай, Ойқорни ёқимли ва оппоқ қор қопламай хазон бўлади...

Бутун тоғу тошлар, ўсимлик ва мавжудотлар, бутун борлиқ уни лаънатларди. У ўзини яратган ва ҳаёт бахш этиб келаётган опасининг кўксига ханжар санчарди. Йўқ! У пок табиатнинг, беғуноҳ хазон бўлаётган гўзал теракларнинг қарғиш ва уволидан қочиб қутулолмайди! Энам шундай деганлар! Мен бунга ишонаман!..

Беихтиёр кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Ичимдан тўлиб-тошиб йиғи келарди. Бўйноқ ўзини теракзорга отди. Орқасидан мен ҳам отилдим. У бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Теракзорни қоплаган қалин чакалакзорнинг қаеридан ёриб киришимни билмай, уёқдан-буёққа анча югурдим. Охири сийрақроқ кўринган бир жойдан ўзимни ичкарига урдим. Нимадир ҳуркиб, тепалик томон отилиб чиқди. Паҳмоқ думига қараганда, какликларнинг сувга тушишини пойлаб ётган тулки бўлса керак.

Теракларга чирмашиб кетган ёввойи маймунжонлар юз-қўлларимни тимдалар, тезроқ етиб бормасам, Қодирқул бутун Тераклисой ва Бешпанжани йўқ қилиб ташлаётгандай эди.

Бўйноқ даҳшатли ҳуриб, Қодирқулга ташланди. Қодирқул бор овози билан: «Тур кет, тур кет», дея бақирарди. Улар олишаётган ялангликка чиққанимда, Қодирқул Бўйноқни босиб бўғар, ит хириллаб қолган эди. У Бўйноқнинг қорни устига ётиб олиб томоғидан бўғарди. Қўлимга илинган кавушдек тошни кўтариб, бор кучим билан Қодирқулнинг бошига туширдим. У шилқ этиб йиқилди. Бўйноқ ҳам қимирламай қолган эди. Тезда бориб, Бўйноқнинг бошини кўтардим. У зўрға кўзларини очиб-юмарди.

Қодирқул сўкиниб, инграр, қон тўлган кўзларини аранг очиб, тош қидирар эди. Секин бориб сойга итариб юбордим. Муздек сувга ағдарилиб тушганда у яна бақириб юборди. Сўнг жимиб қолди. Улиб қолмадимикан, деб қарадим. У каттакон харсангни қучоқлаганча ютоқиб сув ичарди.

Орқа томонда Бўйноқнинг инграган товуши эшитилди. Ортимга ўгирилдим. У тез-тез нафас олар, кўзларидан тирқираб ёш оқарди. Бошини силаб, бўйнидан қучоқладим. Йиғламасам ҳам кўзимдан ёш чиқиб кетди...

— Йиғлама, Бўйноқ, ундан қасосингни олдим. Ана у, сойнинг ичида ўламан деб ётибди!— дедим пичирлаб.

Бўйноқ олдинги икки оёғининг устига жағини тираб, анча ётди. Бу орада инграганча харсангни қучоқлаб

ётган Қодирқулга икки-уч марта қараб қўйдим. У ҳарчанд туришга уринмасин, ўрнидан қўзғала олмас, ҳар туришга уринганда ўзи тўдалаб қўйган пўстлоқ уюмларига қарамоқчи бўларди. Анчадан кейин у гандирак-лаб ўрнидан қўзғалди, лекин тик туролмади. Икки қўлини ерга тираганча эмак-лаб, қирғоққа қараб юра бош-лади.

Бўйноқни суяб, ўрнидан турғаздим. Дўппимда сув олиб келиб ичирдим. Кейин ўзи юриб бориб сув ичди.

Қодирқул оёқ-қўли лойга беланиб, ҳамон қирғоққа чиқмоқчи бўларди. Тошдан тошга сакраб, сойнинг нариги қирғоғига ўтдим. У иккита теракнинг пўстлоғини бўйи етган жойигача шилиб, тўдалаб қўйган эди. У... бугун биз остида лойдан уйча қуриб ўйнайдиган оқ теракнинг пўстлоғини шилган эди. Шу қадар хўрлигим келиб кетдики... Оқ теракни қучоқлаб, Бўйноққа кўрсатмай тўйиб-тўйиб йиғладим. Уроққа ўхшаш ёйсимон қўш дастали асбобларини чакалакзорга улоқтирдим. Пўстлоқларни фақат Бўйноқ иккимиз биладиган, сурувни қайтариб келаётганимизда ёмғир ёғиб қолса кириб ётадиган инимизга бекитиб қўйдим. Дўппимда сув ташиб теракларнинг шилинган жойига қўйиб чиқдим. Доимо Қодирқул пўстлоқ шилиб кетгандан сўнг биз шундай қилардик...

— Кетдик,— дедим Бўйноққа ишора қилиб.— Пўстлоқларни яшириб қўйдим. Эртага келиб, лой билан ёпиштириб чиқамиз.

Бўйноқ орқамдан эргашди. У қийналиб юраётгани учун Дулдулқияни ёнбағирлаб кетдик.

Қодирқул қилмишимизни дадамга айтса нима бўлади? Аслида биз нотўғри иш қилганимиз йўқ-ку? Нега тоғбега унга индамайди? Энамдан сўрагандим: «Қодирқул оғзини мойлаб қўйган», дедилар. Қандай қилиб одамнинг оғзини мойлашар экан-а? Қайтага оғзини мойлаб қўйса, яхшироқ гапирмайдими? У билан бўлиб ўтган воқеани энамга бориб айтсаммикан? Келажакда Бўйноқ ва мен унинг қотили бўлишим мумкин. Шунинг учун буни ҳеч ким билмагани маъқул.

Эртага қўтонимизга мол доктори келса, Бўйноққа дори сўрайман. Бўйноқ тезда тузалиб кетса эди... Биз Қодирқулни енгишимиз керак. Агар кўнишса, қўшни отар болаларини айтиб келиб, тошбўрон қилардик. Бўйноқ ҳам болаларини эргаштириб чиқарди. Шунда биз галаба қиламиз.

Бўйноқ уйгача аранг етиб келди. Келибоқ оғилхона-нинг эшиги олдига чўзилди. Кейин кўзларини юмиб олди-да, узоқ очмади. Аям итларга пиширган аталадан унинг ялогига қуйиб қўйдим.

— Нима бўлди, Бўйноғинг боши осилиб, шалпайиб қолибди? Итлар талабдимикан?— дедилар аям олдимга косада шўрва қўяр эканлар.

— Хириллаб, зўрға нафас оляпти. Томоғи оғриганга ўхшайди. Эртага доктор келса, дори сўрайман,— дедим жиддий қиёфада.

— Итнинг ҳам томоғи оғрийдими?— дедилар аям гапимдан ажабланиб.

— Ҳа, нима у... одам эмасми?— дедим ўксик овозда, «одам» сўзи ўрнига бошқа сўз тополмай.

— Ҳа, одамми?— дедилар аям мени ошкора калака қилишга ўтиб.

— Ахир унда ҳам томоқ бор. Совуқ сув ичган бўлса, томоғи оғриган-да!— дедим аямнинг Бўйноқни камситганликларидан астойдил хафа бўлиб.

— Ҳа, хўп. Сенингча бўла қолсин,— дедилар аям мен билан тортишиб ўтиришни ўзларига эп кўрмай.

Сездим: аям ўзларича мени: «Гўдак-да, нимани ҳам тушунарди», деб ўйлаб, баҳслашиб ўтирмадилар. «Йўқ! Мен бола эмасман! Энам айтгандек баломан! Билдингизми?» Албатта, бу гапни аямга эшиттириб эмас, ичимда айтдим. Майли, нима деб ўйласалар, ўйлайверсинлар. Охири бир кун катта одам бўламан-ку! Шунда кўрасизлар Норбўтанинг қўлидан нима ишлар келади!..

Қодирқул Бўйноқни ўлдириб қўйишига сал қолди-я! Иккинчи марта шундай бўлди. Илгари Қодирқул болта билан чолиб ўлдирмоқчи бўлган эди. Энди умри узоқ бўлади, энам шундай дейдилар: кимки икки марта ўлимдан омон қолса, умри узоқ бўларкан. Биз ўзимиз учун жуда оғир бўлган, эшитган одамлар учун ақл бовар қилмайдиган, лекин теракларни бир умрга озодликка чиқарадиган курашимизни давом эттирамиз!.. Бизнинг ёнимизда Ойқор, Бешпанжа, Тераклисой ва мен севадиган тубсиз осмон бор... Буларнинг ҳамма-ҳаммаси меники! Акам келиб ўрмон хўжалигига бошлиқ бўлгунга қадар Бўйноқ иккимиз уларни қўриқлашимиз керак!..

Қодирқул бошидан қон кетиб ўлиб қолса-я! Нима бўлади? Бизни қамаб қўйишса керак. Бўйноқни эмас, мени қамаш керак. Ахир уни мен тош билан уриб йиқитдим-ку! Итларни ҳам қамашармикан? Йў-қ, Қодирқул ўл-

майди. Дадам шундай дейдилар. Ёмон одам ўлмасмиш. Шунчалик гуноҳлари учун аллақачон уни қамаш керак эди. Лекин аямларнинг айтишларича, ҳеч ким унинг мушугини пишт дея олмасмиш.

У куни аям билан дадам акамга хат ёзишди. «Сен келгунча, албатта, совхоз бизга машина беради. Иложи бўлса, ўша ёқда шофёрликка ўқиб кел. Машинани ўзинг ҳайдаб, ҳаммамизни томошаларга олиб борасан», деб ёзишди. Катта бўлсам, мен ҳам ҳайдайман. Шербўта акам бирам яхшиларки, нима десам хўп дейдилар.

Мен хат ёзишни билмайман. Лекин Бўйноқнинг расмини чиза оламан. У куни аям билан дадам роса маслаҳатлашиб ёзган хатнинг ичига Бўйноқнинг расмини солиб юбордим. Кейинги хатларида акам: «Норбўта яна Бўйноқнинг расмини чизиб юборсин», дебдилар. Шундан сўнг Бўйноқнинг чўнқайиб ўтирган суратини чизиб юбордим. Акамларни бирам яхши кўраманки, гоҳ соғинганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетади. Тезроқ кела қолганларида эди, Қодирқулнинг қилмишларини айтиб берардим. Узиям акамнинг аскарча кийимларини, шапкаларини кўриб, қўрқиб кетса керак. Ёки автомат ушлаб тушган суратларини кўрсатиб, қўрқитсаммикан?.. Тортиб олиб, йиртиб ташласа, аям уришадилар-да.

Акам ҳақида ўйлаб ўтириб, уй шифтида осиглиқ турган милтиққа кўзим тушиб қолди. «Топдим!» дедим қувониб ўзимга ўзим. Энди келса — отамиз! Узиям милтиқни кўриши билан тўққиз қир ошиб қочса керак. Лекин отишни билмайман-ку? Ундан ташқари, аям кўриб қолсалар, дадамга айтиб, теримга сомон тиқтирадилар. Қандай қилиб одамнинг терисига сомон тиқишни билмайман-у, доимо каттароқ айб қилсам, аям шундай дейдилар. Аям шаҳардан шляпали одамлар келганда, дадам сўйган эчкининг терисини шилдириб, ичига сомон тиқдилар-да, оғилхонанинг шифтига осиб қўйдилар. Ёзда эса тўрт оёғининг кесилган жойидан боғлаб қатиқ соладиган меш қилдилар. Бир куни аямдан: «Ая, одамнинг терисига сомон тиқиб нима қилишади?» деб сўраган эдим, «ана, ўшандай қилишади», дедилар жаҳл билан ўша мешни кўрсатиб.

Дадам касал бўлиб ўлган қўйларни идорага олиб кетганларида милтиқни оламан-у... Одамлар уни мен отганимни сира хаёлларига келтирмайдилар. Фақат аям кўрмасалар бўлгани. Энди сабрсизлик билан шу куннинг келишини кутардим. Энди у теракларга қўл теки-

зиб кўрсин-чи? Фашистлардек асир олиб, қишлоққа ҳайдаб бораман.

Эрталаб нима қиларимизни билмай, яна Теракли-сойга қараб кетдик. Йўл-йўлакай илгари пўстлоғи шилинган, Бўйноқ иккимиз лой билан суваб қўйган қўшни сойдаги теракзорга бурилдик. Лекин... пўстлоғи шилинган тераклар йўқ эди... Худди терак ўсмагандек ўрни хас-чўплар билан ёпиб ташланган эди... Бу ҳам ўшанинг иши. Кесилган теракларнинг томиридан хас-чўпларни ёриб, майда-майда теракчалар ўсиб чиққан эди.

Бари бир бу теракчалар ҳам бир кун катта бўлади! Ҳозир эса ариқ қазиб, бу ерга сув олиб келамиз. Кейин улар ҳар кун бир қарич ўсиб, ҳадемай бўйи мен билан тенг бўлади. Мана, ҳозирданоқ тиззамдан келяпти!

Тошлар орасидан ариқча қазиб, теракзордан сув ўтиб турадиган қилдик. Сойнинг балчиғидан теракларнинг шилинган таналарига суваб чиқдим.

V

Қодирқул йўқ қилинмаса, Ойқор ва ундаги кўм-кўк арчазорлар, шарқироқ сойлар ва азим тераклар — ҳам-ма-ҳаммаси йўқ бўлиб кетадигандай эди. «Й-ў-ўқ! Бунга йўл қўймаслик керак!» дея ҳайқиргим келар, ҳайқиригимга тоғлар акс садо берадигандай бўлар эди.

...Ойқорнинг энг баланд — Сутлиқоя чўққисига чиқиб: «Одамлар! Эшитмадим деманглар, инсон шаклидаги бир малъун Ойқорни кемирмоқда-а-а! Ёрдам берингла-а-ар! Ахир у ўзининг зилол суви билан, ям-яшил ўтлоғи билан сийлаб, бизга бутун борлигини бағишляпти-ку-у!» Наҳотки, кўриб туриб, индамасапгиз! Сизлар раҳм қилсангиз ҳам, мен раҳм қилмайма-а-ан! Пешонасидан отиб ташлайма-а-ан! Мана сенга-а!» дея милтиқ тепкисини бор кучим билан босдим. Милтиқ отилмади. Милтиқни улоқтириб, ўзимни чўққидан теракзорга отдим...

Қўрқувдан чўчиб уйғонганимда, жиққа терга ботиб кетган эдим. Кейин анчагача уйқум келмай, совуқсираб ётдим. Бу орада Бўйноқ икки-уч марта эринибгина ҳуриб қўйди. Унга Сиртлон, Оқтой ва Кўктойлар навбат-навбат қўшилиб қўйишди. Бу уларнинг: «Тинч ухлай-веринглар, сурувда осойишталик», дегани эди.

Милтиқни билдирмай олишнинг сира имкони бўлмади — дадам қўтондан нари кетмадилар.

Бўйноқ иккаламиз Ойқорнинг қуёш нури тушмайди-ган сойликларидан сўнгги қорларда сирпанчиқ ўйнардик. Атрофни аста-секин яшилликка буркаб, баҳор кириб келарди. Мен учун баҳор қўзичоқларнинг маърашидан бошланади. Баҳор келишидан Бўйноқ иккаламиз ҳам хурсанд бўлсак-да, отаримизда тўл яқинлашишидан ташвишга тушардик.

Бу ташвиш ёзданоқ, қулоғида тамғаси бор қўйларни қўрага қамаб, қон билан укол қилишдан бошланарди. Отаримизда қон билан укол қилинмайдиган қўйлар ҳам бор. Бу қўйларнинг кўпи ферма мудири билан бухгалтер деган одамники. Улар орасида бизнинг ҳам ўн учта қўйимиз бор. Мол докторлари қулоғида тамғаси бор қўйларни қон билан укол қилганда, дадам тамғасиз қўйларни сурувдан ажратадилар. Докторларнинг кўзи тушмасин, деб Ҳамро чўпон уларни тоғ орасига ҳайдаб кетади. Бу қўйлар тўл вақтида биттадан, айримлари иккитадан туғар, қўзиларини тери учун сўйишмасди. Қон билан укол қилинган қўйлар олтигача қўзилар, битта қўзисини қолдириб, қолганларини бир четдан сўйишар эди...

— Дада, нега ўзимизнинг қўйларга қон билан укол қилинмайди?— деб сўрадим бир куни дадамдан.

— Э-э, ўғлим-а! Катта бўлсанг биласан ҳали. Қон билан укол қилиб, икки йилда тўртта мушукка ўхшаган қўзи олгандан кўра, ўн йил биттадан соғлом қўзи олган маъқул эмасми? Онаси ҳам касалга чалинмайди. Қон қўйилган қўйлар узоққа бормайди. Қўзисидан яхши совлиқ чиқмайди, бўрдоқига боқсанг, ёлчимайсан,— деб жавоб қилдилар афсусланиб.

— Унда нега қулоғида тамғаси бор қўйларга қон билан укол қилишади? Энди ҳеч ҳам укол қилдирмайлик, майлими?

— Бу ишни ҳам не-не каллалилар ўйлаб топишган. Шунинг орқасидан орден-медаллар олишган. Юзта қўйдан уч юзтадан қўзи олиб, «гирой» бўлишяпти. Бу нарсадан кечиш осон бўлмаяпти... Умуман олганда, бу виждон иши эмас... Энди сеза бошлашди-ю, орқага чекинишга ор қилишяпти. Ахир бир кун чек қўйишади бунга. Шунда ўз устларидан ўзлари кулишади. Мен эса, оддий бир чўпонман, гапимга ўндан бир одам қулоқ солади. Ҳозир одамлар онасининг қорнидан ақлли бўлиб тушяпти. Мана, куни кеча тирик вазни нормадагига етмагани учун гўшт заводга минг ўрнидан бир минг уч юз қўй топ-

шириб келишди. Туёқ сони камайиб кетаётгани билан буларнинг иши йўқ. Одамларнинг гўшт учун югуриши ҳам шундан,— дедилар дадам ўйланиб.

Бир оз баджаҳл бўлсалар-да, дадам сира ёлгон гапирмайдилар. «Нима нотўғри иш қилган бўлсам, ҳаммасини буюришган», дейдилар гоҳида куйиниб. Қандай нотўғри иш қилганларига ақлим етмайди, ўзлари айтмайдилар. Менимча, ўзимизнинг қўйларни ажратиб олиб, қон билан укол қилдирмасликлари ҳам нотўғри иш бўлса керак!..

Тери тайёрловчилар қўтонимизга кела бошлаши билан Бўйноқ иккимиз дадамга билдирмасдан Дулдулқияга чиқиб кетардик. Мени фақат Бўйноқ овутарди. Аламмидан нима қилишимни билмай, Бўйноқни сўроққа тутардим.

— Айт, Бўйноқ! Ҳали онасини бир марта ҳам эмолмаган қўзичоқларнинг айби нима? Нега уларни сўйишди? Териси чиройли бўлганлиги учун сўйиш керакми? Қўзичоқларнинг йиғисини эшитдинг-ку? Уларнинг маърашидан майсалар тебраниб кетяпти-ку! Наҳотки, одамлар биргина пальтосининг ёқаси учун шундай қилишса? Айт, Бўйноқ! Бунга чидаб бўладими-и?..

Биз атрофимизни ўраб турган кўп нарсалардан ожиз эдик. Турқи совуқ Қодирқул ҳам, мусобақалашиб қўзи сўядиганлар ҳам, чўпонлар билан савдолашиб тери оладиган оғзи тўла тилла тишли шаҳарликлар ҳам, тоғбегига пул бериб, арча кесиб кетадиганлар ҳам кўмкўк ўтлоқни бузиб чим ўйиб кетадиган кишилар ҳам — хуллас, юрагимизга сиғмайдиган гуноҳ қиладиган барча кишилар бизни енгарди.

Бозор куни қассоблар келишмади. Дадам қишлоққа кетдилар, аям кир ювдилар. Мен атрофларида ивирсиб, майда-чуйда ишларни бажариб турдим.

Бўйноқ келиб қолар, деб қўтонимизнинг кунгай томонидаги ялангликда ағанаб ётардим. Чалқанча ётиб, доимо мени ўйлантирадиган тубсиз осмонни кузата бошладим.

Дарҳақиқат, мен осмон ҳақида кўп ўйлардим. Қачон хафа бўлсам, осмонга тикилгим келаверади. Мен тубсиз осмонда Қодирқул ва қассоблар йўқлигига ишонаман. Шунинг учун ҳам осмонни севаман. Нимани ўйламайин, хаёлимдан зор-зор маърашаётган қўзилар кетмайди.

Эрта-индин етим қўзи ҳам болалайди. Унинг қўзисиниям... Йўқ, мумкин эмас!.. Дадамга: «Етим қўзининг

боласини сўйдирманг, жон дадажон», дейман. Кўнмасалар, уни қишлоққа ўғирлаб кетаман.

Кейин ўзимча қўзиларни қутқариш режасини туздим. Сўнгра Бўйноқни излай бошладим. Буни Бўйноқ эшитса қувонади. У қўтоннинг соясида ухлаб ётарди. Лаб-лунжини йиғиштириб менга жиддий тикилди.

— Йўлини топдим, юр кўрсатаман!— дедим унга қўзилар қамаб қўйиладиган четан деворли қўрани кўрсатиб. У уйқусини бузганимдан норози бўлгандай, эринибгина орқамдан эргашиди.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг қўранинг эшикчасини очиб юориш керак. Мен чиқсам, дадам билан аям хабар топиб қолади,— дедим қамиш ва ингичка шох-шаббалардан тўқилган эшикчани кўрсатиб.— Ҳамма қўзиларни қутқарамиз. Сурувга қўшилиб кетгандан сўнг — тамом.

Бўйноқнинг қовоғи осилиб кетди. Бу унинг «йўқ» дегани эди. Бу ишни ўз эгаси — дадамга нисбатан хиёнат, деб биларди. Дадам нима буюрсалар, сўзсиз бажарарди. У, ит шундай бўлиши керак, деб ўйлайди-да.

— Бўпти, ўзим келиб очаман,— дедим хўрлигим келиб.— Сенинг ҳам қўзиларга раҳминг келмас экан...

Бўйноқ қўзиларимга узоқ тикилиб қолди. Бу: «Нега мени жиноят қилишга мажбур этяпсан? Менга ҳам раҳминг келсин. Ахир қўлларингга қарам, нима берсаларинг еб, бермасаларинг индамай юрадиган бир итманку», дегани эди.

— Бу жиноят эмас, шунча қўзини ўлимдан олиб қолиш, биласанми, қанча савоб?— дедим энамдан ўрганган сўзларни такрорлаб.

У индамай қўтонга қараб юрди. Қанча оғир бўлмасин, у бу ишга рози бўлган эди. Бир оз тихирлик қилса-да, доимо айтганимга кўнади.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг, ҳеч кимга билдирмай,— дедим унга етиб олиб.— Мен қоронғи тушиши билан эшикчанинг ипини бўшатиб қўяман...

...Уша куни сурув қўтонга яқинлашиб, ҳамма ўз ташвиши билан овора бўлиб турганда секингина бориб қўтон эшикчасининг ипини бўшатиб келдим. Ҳаяжонланганимни билдирмаслик учун бир оз сув ичдим-да, аям сузиб қўйган косадаги ун ошини ҳўплай бошладим.

Шу пайт қўю қўзиларнинг маърашидан тоғу тош ларвага келиб кетди. Нима воқеа содир бўлаётганини ҳис

этиб, тишимни-тишимга қўйиб жим ўтиравердим. Бўйноқ ўша заҳотиёқ эшикчани очиб юбордимкан-а? Эҳ-ҳа! Топдим! Қўзиларнинг ўзи маърашиб, сурув яқинлашганда итариб эшикчани очиб юборган. Бутун тоғ бағри онасини излаб маъраётган қўзиларнинг товуши билан тўлди. Қувонганимни сездирмаслик учун чўпонларнинг олдига яқинлашмас эдим. Қўтонимизда мен билан Бўйноқдан бошқа ҳамманинг дили хуфтон эди.

— Минг марта айтаман сенларга шу қўранинг эшигини яхшилаб бекитинглар деб!— дея ўшқирарди дадам аям билан Ҳамро чўпонга.

— Бекитгандим!— дерди Ҳамро чўпон тили зўрға айланиб.

— Қирққа кирсанг ҳам ақлинг кирмади сен дарди-сарнинг!— ўшқирдилар дадам.

— Бу бечорада айб йўқ, ўзим кўрган эдим, бекитилган эди, дадаси!— дедилар аям Ҳамро чўпоннинг тарафини олиб.

— Байталиниги қамчиламай тур сен!— бақирди дадам аямга.— Ҳамманг текинтомоқсан! Гап бўлса, ўзингни томдан ташлайсан, иш бўлса...

Шундан сўнг аям ҳам қайтиб оғиз очмадилар. Ҳамро чўпон ҳам бир нима дейишдан чўчиб, ҳай-ҳайлаганча қўзиларни қайтариб, қўрага қамай бошлади. Мен ёрдамга чақиришларини истамай, қўзилар сурув билан аралашиб кетгунга қадар ҳеч кимнинг кўзига кўринмай турдим. Онасини излаётган қўзилар ҳамон маърашар, очиққанидан дуч келган совлиққа тармашишарди. Бир-икки сўрар-сўрмас бегона совлиқ уни оёқлари билан туртиб, сузиб ташлаб, атиги икки қултум сут ютган кўзи томоғини ҳўллаб, яна изиллаб маърай бошларди. Кўп совлиқлар эса боласининг исини адаштириб, ўзига яқинлаштирмасди. Қўрадан чиқишга улгурмаган йигирма чоғли кўзи аввалгидан беш баттар маърашар, айримларининг маърайвериб товуши хириллаб қолган эди.

Қўтонимизда Бўйноқдан бошқа ҳамма раҳмсиз эди. Аламинга чидаёлмай ҳамма уйга кирганда, қолган-қутган қўзиларни ҳам чиқариб юбордим. Майли, қўзилар учун мени нима қилишса розиман.

Уйга келганимда, дадамнинг қовоқларидан қор ёғилиб, кимга заҳарларини сочишни билмай турган эдилар.

— Қаерларда санқиб юрибсан? Одамга ўхшаб сенинг ҳам бундай ёрдамнинг тегадими, йўқми?— дедилар зарда билан.

— Шу ерда эдим!— дедим паст овозда. Негадир хўрлигим келиб кетди. Доимо шундай бўлади: дадам койий бошласалар, йиғлагим келаверади. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмайман. Ҳар галгидек аям «Қўйинг, дадаси, бола бечорани нега койийсиз, унда нима айб», дейдилар, деб турган эдим, йўқ, ҳеч нима демадилар. Дадамнинг авзойи бузуқлигидан чўчидилар, чамамда. Мен индамай туравердим. Дадам ҳаммамизни бирваракайига икки-уч марта койиб, жим бўлдилар.

Тонг отиши билан Бўйноқ иккаламиз ҳеч кимга билдирмай Дулдулқияга чиқиб кетдик. Кеча озод қилинмаган қўзичоқларнинг ҳаммасини бирма-бир ушлаб сўйишларини кўз олдимга келтириб, уйда ўтиролмадим.

Эрталаб нонушта қилмаганимиз учун кун чошгоҳ бўлмай қорним қочди. Пастда — қўтонда эса қўзи сўювчилар иш бошлашган эди. Қарамайман десам ҳам беихтиёр кўзим тушиб қолар, улардан бири келиб, мени ҳам қўзилардай теримни шилаётгандай туюлаверарди. Ҳамро чўпон самосвалга териси шилинган қўзиларни ортиб, шофёр билан ҳисоб-китоб қиларди. Шофёр барра қўзиларни қишлоққа олиб бориб пуллайди. Уч-тўрт сўм бериб, Ҳамрога қўзи гўштарини орттиради. Очкўз Ҳамро нафси учун ҳар қандай ишга тайёр.

Дадам қуритиш учун адирнинг кунгай томонига ёйиб қўйилган териларни санардилар. Кечагина маъраб юрган бу қўзиларнинг энди товуши чиқмас, бир тутам терига айланган эди. Аммо қулоғим остида ҳамон уларнинг оналарини излаб маърагани эшитилиб турарди. Ичимдан тўлиб-тошиб келган йиғини тўхтата олмадим. Йиғлаганимча кимларнидир сўкиб, териларни қучоқлаганимни биламан. Тарсакидан отилиб кетдим. Бу дадам эди...

— Ҳаммангга лаънат! Албатта, қўзичоқларнинг уволи тутади сенларни!— дедим қичқириб.— Кўрасанлар ҳали, барингни қириб ташлайман.

Бу барча қатори дадамга ҳам қарши айтилган сўз эди. Шу дақиқада бу сўзларни айтмаслигим мумкин, эмасди. Улар қўзиларга қўшиб мени ҳам топтаган эдилар. Мен қўлимдаги териларни бағримга босганимча додлаб, ағанардим. Аям келиб, юз-кўзларимдан ўпиб, бағриларига олганларида, хўрлигим келиб, баттар йиғлай бошладим. Энди ўзимни йиғидан тўхтата олмасдим.

Мен энди етим қўзига нима дейман? «Кечир, дадам болангни сўйдирди», дейманми? Унинг кўзларига қандай қарайман? Унинг боласини сўяр эканмиз, нега ўзини шишада сут бериб катта қилдик?..

— Вой, боламга нима қилди-я, Хаҳ, шуни урган қўлингизга чипқон чипқин-а! Қўзига қўшиб одам сўйишдан ҳам тоймайсиз шекилли! Вой, сенга келган дард менга урсин-а! Тоғу тошларда ёлғиз юрмагин, деб қанча айтдим сенга-я? Қулоқ солмадинг! Хаҳ, сени айлантирган инс-жинсларнинг уйи куйсин!— дердилар аям энглари билан кўз ёшларимни артар эканлар.

Кечқурун дадам иккимиз гаплашмадик. Ҳеч ким билан гаплашишни истамасдим. Мўтти ҳам менга ҳазил қилмас, қўрқа-писа қараб қўярди. Ҳаммадан бурун ўрнимга чўзилдим. Эртаси куни Бўйноқ иккимиз қўтонимизнинг кун ботиш томонидаги ялангликка чиқиб, осмонга тикилганча ағанаб ётдик. Мен осмон ҳақида ҳеч нима билмасам-да, унинг қудратли эканлигига ишонар ва ундан ўзимни ўйлантириб юрадиган барча жумбоқларга жавоб излардим. У эса кўм-кўк... беғубор... мусаффо..

Сой томондан шаҳарликларнинг чўпонлар билан қичқиришиб баҳслашаётгани эшитилиб турарди.

— Гап бундай,— дер эди бизга қўшни отарнинг бош чўпони, одамлар Жумантой тентак дейдиган одам.— Мен сизга бўғоз совлиқни сўйиб, қорнидаги тўрт ойлик қўзисининг сур терисини шилиб бераман! Тўрт юз сўм берасиз! Бундай териларни Амир Олимхоннинг чўпонлари ҳам кўришмаган!— дерди у гердайиб.

— Уч юз сўм бераман!— деди овози нотаниш одам.

— Мен холис даллолман. Икковларингдан ҳам эллик сўмдан, уч юзу эллик сўм,— деди яна бир киши.

— Тўрт юз сўмдан бир тийин камига бўлмайди. Бозорда бундақа териларга беш юз беришади. Ҳалиям мен сизни меҳмон деб бир оз паст тушдим,— деди Жумантой бўш келмай.

— Битта кубанка телпакка етадим ахир?— сўради нотаниш одам.

— Бўлмасам-чи! Агар етмаса, яна битта тери берганим бўлсин!

— Бўпти, тўрт юз бераман! Шарти шу: терини эртага берасан!

— Қуримаса ҳам майлими?

— Устанинг ўзи ошлаб, қуритади. Яқинда Москвага кетаман. Телпак шунга қадар битиши керак.

— Келишдик. Пулини чўзинг бўлмаса?

— Даллол ҳақини беринглар аввал. Икковларинг ҳам яримтаданга чўзинглар!— қичқирарди: «Мен даллол» деган одам.

— Э-э, нари тур, ишни сенсиз битирди-ку!— жеркиди маст Жумантой.

— Пулни мендан оласан, Жумантой,— деди одамлар Раҳим бошмон дейдиган бухгалтер.

— Йўқ, йўқ! Узим тўлайман!— дерди шаҳарлик.

— Сиз меҳмонсиз! Фалакнинг гардиши билан айлаиб, ойда-йилда бир келиб қолибсиз! Бугун нима хизмат бўлса биздан! Жумантой пулни мендан олади!— деди Раҳим салмоқлаб.— Терини эртага ўзим етказаман.

Жумантойнинг дами ичига тушиб кетди. У бир терига ўтдек тушган эди. Ҳеч ким гапини икки қилмайдиган бош бухгалтер Раҳим бошмондан пул чиқиши осмоннинг ўйилиб тушиши билан баробар экан. Дадамдан эшитганман. Унинг гапини қайтарган чўпонни ўлган қўйини акт қилдирмайди.

Аъзойи баданим музлаб кетди. Томоғимдан Жумантой бўғаётгандек эди. Кўз олдимдан сўйилган бўғоз совлиқ ва ҳали ўзининг кўзи эканлигини ҳам билмаган териси шилинган тўрт ойлик кўзичоқ ўта бошлади. «Одамлар! Унинг кўлини ушланг!..» Афсуски, менинг нидомни Бўйноқдан бошқа ҳеч ким эшитмасди.

Сурувимиз тоғ орти яйловларига чиқа бошлаганда, кўчимизни иккита тележкага ортиб қишлоққа қайтдик. Мўтти билан аям тележканинг устига ўтириб олишди. Мен дадамнинг отига мингашдим. Бўйноқ беш-ўнта оқсоқ ва касал қўйларни ҳайдаб қишлоққа жўнаган Ҳамро билан бирга кетди.

Оқсоқ ва касал қўйларни боқиш, уларни совхознинг буғдой ва бедасига туширмаслик менинг вазифам эди. Бунинг эвазига болаларнинг кўп қизиқарли ўйинларидан маҳрум бўлардим.

Бўйноқнинг болалашини кутардим. Аям итлардан нолиб айтадиган ва мени қийноққа соладиган сўзларини яна бир неча марта такрорладилар.

Бу пайтда Бўйноқ оғилхонадаги қолган-қутган сомондан ўзига жой қилиб олиб, далага чиқмай қўйган эди... Ундан тез-тез хабар олиб, овқат келтириб турардим...

Эрталаб аямнинг аллакимни бақриб қойиётганликларидан уйғониб кетдим...

— Ҳа, туғмай туғуқсиз кет! Бир эмас, саккизта туғибди-я! Оғилхона тўла ит! Уйимни ит босиб кетадиган бўлди. Уғлингизга шу қари қанжиқни туғмасдан бурун йўқотинг, деб айтавериб, адон тамом бўлдим! Қани энди бу одам айтганингни қилса!— дер эдилар энамга.

Бўйноқ туғибди!.. Қандай ўрнимдан туриб кетганимни билмайман. Чопганимча оғилхонага кирдим. Бўйноқ ғингшиётган жажжи болаларини эмизиб ётарди. Унга қандай ҳамдардлик билдиришимни билмай бошида туриб қолдим. Қувонганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетди. Лекин Бўйноқ негадир хомуш эди. Чўккалаб, бошини силадим! Унинг кўзида оққан ёш томчилари атрофида ғимирлашиб юрган кўзи юмуқ кучукваччаларнинг устига тушди. Бу унинг: «Раҳмат», дегани эди. Ёнига ўтириб, бошига бошимни қўйдим. Сўнг унга овқат олиб келиш учун ҳовлига чиқдим.

— Бўйноқ туғибди, овқат қилиб бериш керак,— дедим аямга гўё ҳеч нарса сезмагандек.

— Ҳозир! Қозондаги сутни кўтариб олай, ювиндисига атала қилиб бераман,— дедилар аям негадир кўзимга қарамасдан.

Итоши пишмагунча ўчоқнинг бошидан кетмадим. Овқатини егунча Бўйноқнинг бошида ўтирдим, болаларини санадим. Аям айтгандек саккизта эмас, еттита экан. Учаси қуйиб қўйгандек Бўйноқнинг ўзи. Қолганлари ҳар хил. Бири тимқора, бири оппоқ бўлиб, фақат оғзининг атрофи қора эди. Бирининг эса фақат думининг учи, панжалари ва бўйнида озгина жойи оқ. Тўрттаси арлон.

Бўйноқ туққан кундан бошлаб уйимиздан кучуквачча сўровчилар аримай қолди.

— Итни сўраган ҳам ит, бермаган ҳам ит! Сал катта бўлиб, кўзини очсин, оласизлар-да. Нима, мен шунча итни сурув қилиб боқармидим! Ана, Бўйноқнинг эгаси, шундан сўранглар!— дердилар дадам мени кўрсатиб кучуквачча сўраб келганларга.

Бу орада мактабга ҳам бордим. Бир кун дарсдан келсам, Бўйноқнинг тўрттала арлон боласи йўқ эди. Дадам узоқ тоғ яйловдан келган танишларига бериб юборибдилар. Ҳеч нима демадим. Бунча кучукни боқиб бўлмаслигини биламан. Қайтага уни олиб кетган одамлар яхшироқ боқишади.

Лекин, энг ёмони, қолган уч кучукваччани ҳеч ким сўраб келмасди. Энди улар онасига эргашиб кўчага

чиқадиган бўлган эди. Учови ҳам бирам чиройли... Айниқса, биттаси пахтадек оппоқ, фақат оғзи қора. Олдинги икки оёгини кўтариб ўйнаганда худди чақалоққа ўхшайди. Доим дарсдан қайтишим билан пилдираганча олдимга чиқади.

— Сенга нима деб от қўямиз?— дедим у билан юмлашиб ўйнашарканман.

У индамай, кўзлари мўлтираганча менга тикилиб турарди.

Ҳа, ҳа! Топдим! Ўзинг оқ, оғзинг қора! Қоровуз! Эҳ-ҳа, Қоровуз! Қалай? Зўрми!— ўрнимдан туриб уйга қараб чопдим.— Қоровуз, баҳ! Қоровуз, баҳ!

У пилдираганча орқамдан чопиб келар, хас-чўпларга чалишиб, ўмбалоқ ошиб тушарди. Кейин оғилхонага кириб, сомоннинг устида ҳаммамиз кураш-кураш ўйнадик.

...Эртаси куни мактабдан келаётганимда Қоровуз ҳам, Бўйноқ ҳам, қолган икки боласи ҳам йўлимга чиқмади. Юрагим шувиллаб кетди. Чопиб, оғилхонага кирдим. Бўйноқ ҳам, болалари ҳам йўқ эди... Офтобрўяга қўйилган сўрида урчуқ йигириб ўтирган энамнинг олдида бордим.

— Бўйноқ қани, эна?— дедим нафасим тикилиб.

— Болаларини одамлар олиб кетишди. Ўзи дадангга эргашиб қўйга кетди, шекилли, болам,— дедилар энам кўзларини мендан олиб қочиб.

— Алдаяпсиз! Бўйноқ қўйга кетмаган! Сурувимиз узоқда-ку?— дедим йиғламоқдан бери бўлиб.

— Вой, ўлмасам, мендай қари энангнинг гапига ишонмайсанми?— дедилар энам жиддий оҳангда.

— Йўқ, бари бир алдаяпсиз!— дедим жаҳлим чиқиб.

— Ишонмасанг, ана, аянгдан сўра! Бошли-кўзли икки бирдек кап-катта одам сени алдаймизми?

Бирор нима дейишга асосим бўлмаса-да, энамнинг гапларига ишонмадим. Нима қилиш керак? Уйга кирсам аям хамир қораётган эканлар.

— Ростини айтинг, ая, Бўйноқ қани?— дедим умидсизлик билан. Сўнг пиқиллаб йиғлай бошладим.

— Шу ерда эди... Ҳа, айтгандай, дадангга эргашиб қўйга кетди, чамамда. Шунга ҳам йиғлайсанми?

— Болалари-чи?

— Болаларини чўпонлар сўраб келишувди-ёв,— дедилар аям ёлғон гапирётганликларидан ўзлари ҳам хижолат чекиб.

— Дадам қўйга эшак билан эмас, мотоцикл билан кетган-ку, қандай қилиб у мотоциклга эргашади?— дедим кўз ёшларимни артиб.

— Билмадим, болам. Кетмаган бўлса, болалари билан шу атрофда айланиб юргандир,— дедилар аям мени хафа қилишни, ўзлари ҳам ёлгон гапиришни истамай.

Сумкани тоқчага улоқтириб, кўчага чиқиб кетдим. Ҳеч кимдан сўрамай Мўттини излай бошладим. Уни ҳам пишиқтириб қўйишган бўлишса ажаб эмас. Лекин алдаб сўрайман.

Уни уйимиздан анча узоқда, лойқа сув оқадиган, кузда ичи қумга тўлиб қоладиган, буғдойзорга чегарадош ариқдан топдим. У мени кўрса ҳам ўзини кўрмасликка солиб, лой ўйнаш билан оворадек эди.

— Ҳа, Мўттижон? Нима қилияпсан? — дедим гапни нимадан бошлашни билмай.

У индамай ерга қараб, мендан кўзини олиб қочди. «Пишиқтиришибди», деган фикр хаёлимдан ўтди.

— Бўйноқни кўрмадингми? — дедим унинг ортиқча бепарволигидан жаҳлим чиқиб.

— Йўқ!— деди у ёлгон гапираётганини яширолмай.

— Нега ёлгон гапиряпсан? Уялмайсанми?— дедим баттар қаҳрим келиб.— Энамнинг гаплари эсингдан чиқдимми?

— Бари бир айтмайман! Билдингми? Дадам айттила, ҳеч кимга айтмагин, дедила.

— Айтмайсанми?

— Айтмайман! Норбўта урса менга айтгин дедила! Қани, уриб кўр-чи!

— Айтсанг, расм чизадиган қаламларимни бераман. Сени айтганингни дадамга айтмайман. Нима деб қасам ич, десанг, ичаман.

— Ҳо-о, бермайсан-да!

— Айтмасанг айтма, барибир билиб оламан!— дедим қайтиб кетаётган бўлиб.

— Тўхта-а-а! Айтаман! Дадамга айтмайсанми?— деди у етиб келиб.

— Агар айтсам, пақ этиб ёрилай!

Кейин у бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб берди: эрталаб мен мактабга кетгандан сўнг дадам Бўйноқнинг болаларини хуржунга солиб, тоғ этагидаги тўқайзорга қараб кетибдилар. Бўйноқ ҳам гингшиб, дадамнинг орқасидан чопиб кетибди...

Хафа бўлиб кетдим. Мен Бўйноқдан ҳам, Қоровуздан ҳам, ҳаммасидан бир йўла ажралган эдим.

— Мен тўқайзорга боришим керак. Бориб уйдан битта нон олиб чиқ! Бўйноқ роса очиққандир! — дедим Мўттига ялиниб.

Узим борсам ҳам бўларди-ю, лекин тўқайга кетганимни ҳеч ким билмаслиги керак. Билсалар, қўйишмайди. Энамнинг айтишларича, тўқайнинг ичи чиябўрилар, шакаллар ва ёввойи кучукларнинг маскани экан.

— Қўй, борма! Чиябўрилар бор у ерда! Еб қўяди! — деди Мўтти астойдил қўрққанидан кўзлари пирпираб.

— Елгон. Мен у ерга Бўйноқ билан бир неча марта борганман. Шу пайтгача қишлоғимиздан ҳеч кимни тўқайзорда чиябўри еб кетибди, деб эшитдингми? Энам эса бизни қўрқитиш учун шундай дейдилар. Сен эсинг кўп қизсан. Фақат уйдагиларга кўрсатма! — дедим Мўттинин авраб.

У ғизиллаганча уйга қараб кетди. Зум ўтмай жажжигина нимчасининг қўлтиғига тиқиб, битта нон олиб келди.

— Мени аям сўрасалар: «Болалар билан ўйнаб кетди», де. Сумкамни очиб расм қаламларимни олавер. Фақат учини синдирма. Мен Бўйноқнинг олдига боришим керак, — дедим катта одамлардай унинг бошини силаб.

Ичинини қамиш қоплаган зовур ёқалаб йўлга тушдим. Сув тўқайзор ва унинг атрофида тўпланиб кўл ҳосил бўлгандек, қамишлар оқиб бориб, тўқайзор пайдо бўлганга ўхшарди.

Тўқайзорга дадамнинг мотоциклига мингашиб, олдин ҳам икки марта келганман. Сурувимиз тоғ яйловларидан қўриққа тушганда тўқайзорга туташ кўлдан сув ичади. Доимо қандайдир сирли шовур эшитилиб турадиган тўқайзорга камдан-кам одам киради.

Зовур кавланганда ҳосил бўлган тепаликларга чиқиб чақирсам, келармикан? Чиқмаса-чи? Бари бир чақираверман. Охири раҳми келиб чиқади. Дадам кучувачаларни тўқайга келтириб ташламаган бўлсалар-чи? Унда Бўйноқни қаердан топаман? Дадамдан сўрасам... Йўқ! Сўраб бўлмайди. Нега дадам бунчалик бағритош одам-а? Ҳали яхши юролмайдиган кучукчаларга раҳмлари келмайдими? Қаҳрлари тутганда кўзларинга ҳеч нима кўринмас эмиш. Энамнинг айтишларича, урушдан қайтгандан сўнг шунақа бўлиб қолган

эканлар. Сал нарсага қизишиб, тутақиб кетарканлар. Илгари жуда мўмин, одамлар ўн гапирганда бир гапирадиган киши бўлган экан.

Бўйноқ кўриниб қолармикин, деб атрофни кузата бошладим. Аҳён-аҳёнда тулки ва юмронқозикдан бўлак ҳеч нарса кўзга ташланмасди. Бўйноқни чақирришдан бошқа иложим қолмаган эди...

— Бўйно-о-оқ!.. Бўйно-о-оқ!— Товушим негадир йиғига ўхшаб чиқарди. Шу алпозда уни анча чақирдим. Қамишларнинг учи қимирлаб алланарсанинг мен томон келаётганини сездим. Бу Бўйноқ эди! Нонни қўлтиғимга қисганча тўқайзор томон чопдим.

Мен умримда биринчи марта Бўйноқни шундай ночор ва мусибатли қиёфада кўрдим. У тўқайдан чиқиб, яккам-дуккам қамиш ўсадиган ажриқзорга чўзилди. Кўзлари шу қадар нурсиз эдики, гўё кўр бўлиб қолганга ўхшарди. Лаб-лунжлари осилиб, бирдан қариб қолгандек туюларди. Назаримда содир бўлаётган барча воқеаларга биргина мен сабабчи эдим гўё.

— Нон олиб келдим,— дедим нима деяримни билмай.

У нонга қарамади ҳам. У ҳақ эди. У ҳатто одамлар қилиши керак бўлган ишларни ҳам бажарган, эгасининг сурувини қўриқлаш учун олғир итлар туғиб берган ва оқибат-натихада бир умр садоқат билан хизмат қилган хонадонидан ҳайдалган эди... Тўғри, уни ҳайдаб чиқармадилар. Тўртта боласини талашиб-тортишиб олиб кетдилар. Учтасини эса ўзинга билдирмай тўқайга олиб келиб ташлашди. У шу ишни қилган одамлар билан бирга яшаши мумкинми?..

— Керак бўлса, мен ҳам бир умр тўқайда қолиб, сизлар билан бирга яшайман!— дедим унга астойдил раҳим келиб.

У менга: «Жинни бўлдингми, сен одамсан, одамларнинг ичида яшашинг керак. Биз итлар эса тўғри келган жойда яшайверамиз!» дегандек норози қиёфада тикилди. Лекин у менинг астойдил гапирётганлигимни биларди. Мен одамларни алдасам алдагандирман, лекин ҳеч ҳам уни алдамаганман. Бундан сўнг ҳам унинг энг яқин, садоқатли дўсти бўлиб қоламан. У кўзларимдан нима демоқчи бўлаётганимни сезиб, оҳистагина қучоғимга бошини қўйди...

— Қоровузлар қаерда?— сўрадим анчадан сўнг хавотирланаётганимни яширмай.

У тўқайзор томон ўгирилди.

— Кетдик, ўша ерга борамиз!— дедим ва сакраб ўрнимдан турдим.

Бўйноқ бир оз иккиланиб турди-да, сўнг тўқайга қараб йўл бошлади. У тўқай жониворлари изидан пайдо бўлган, битта ҳайвон сиғадиган қамишзор орасидаги, ёруғлик тушиб турадиган туйнукка ўхшаш торгинна йўлакдан бошлаб борарди. Мен ҳам Бўйноқнинг ортидан эмаклаб борардим. Йўлакка қамиш поялари тўшалиб, текис йўл ҳосил бўлган эди. Бир-икки жойимни қамиш барглари тилиб кетганига қарамай Бўйноққа етиб юришга тиришардим.

Йўлакнинг тўрида элас-элас қуёш нури тушиб турган кўм-кўк яланглик кўринди. Бўйноқ, «улар шу ерда», дегандек менга бир қараб қўйди. Ажриқзор оролчанинг биз кириб борган йўлакдан бошқа ҳамма томони сув билан ўралган бўлиб, у мен учун кутилмаган мўъжиза эди. «Энди ҳар куни мактабдан қайтаётиб шу ерга келаман. Аям мактабда ейиш учун берган нон ва конфетларни Бўйноқнинг болаларига олиб келиб бераман», деб ўйладим энтикиб.

Яланглик четидаги қуриб қолган қамишлардан ҳосил бўлган қапада Бўйноқнинг болалари ғужанак бўлиб ётишарди. Бизни кўриши билан учаласи ҳам югуриб олдимга келди. Ҳаммамиз бўзга юмалаб, олиша кетдик. Бўйноқ қувониб, бизнинг хатти-ҳаракатимизни кузатиб турарди. Сўнг нонни майдалаб, тўртга бўлдим. Каттароқ қисмини Бўйноққа бердим. «Эртага яна олиб келаман», дедим ҳаммасига эшиттириб.

Қуёш қорайганда уйга қайтдим. Дадам қаерда юрганини суриштириб қолсалар нима деб жавоб беришни ўйлаб келардим. Бахтимга дадам идорага — мажлисга кетган эканлар. «Яхши бўлди, келгунларича ухлаб қоламан», дея ўйладим ичимда. Негадир... дадамни кўришни истамасдим... Аямга эса ҳаммаси бари бир...

Тўқайзорга бир ўзим бора олишимга уйимизда ҳеч ким ишонмасди. Мен бундан хурсанд эдим. Сабаби, у ерга мендан катта болалар ҳам деярли боришмасди. Менинг эса Бўйноққа эргашиб, бормаган жойим қолмаган. Жиноятга шерик бўлгани учун Мўтти ҳам ҳеч кимга айтолмайди. Айтса ҳам, ишонишмайди. Мени ёлғиз ўзи тўқайга боришга қўрқади, деб ўйлашади. Бу эса менинг деярли ҳар куни тўқайга боришимга имкон яратарди.

Дадам ҳам ўз қилмишларини очиб қўймаслик учун Бўйноқ ҳақида умуман гапирмасдилар. Шундан сўнг дадамнинг аям айтганчалик бағритош одам эканликларига ишондим. Дадам бир эмас, тўрт жониворни сарсонун саргардон қилиб худди ҳеч нима кўрмагандек ўз ташвишлари билан банд эдилар. У киши кўпроқ даладашларда юрганликлари учун ҳам биз аҳён-аҳёнда кўришардик. Мени кўпроқ тежаб-тергайдиган киши аям эдилар. Энамнинг ҳеч нима билан ишлари йўқ. У кишига урчуқ йигиришга жун бўлса бас, эрталабдан-кечгача чой ичиб, қимирламай ўтираверадилар.

Аямнинг бошқа ташвишлари кўп бўлгани учун уйдан итларга у-бу егулик ўғирлаб чиқиш мен учун унчалик қийин эмасди. Мўттига эса буни сира сездирмасдим.

Мени синфком қилиб сайлашди. Ўзим чизган Бўйноқнинг ва пўстлоғи шилинган оқ теракнинг расмини кўрсатганимда, ўқитувчимиз ҳайрон қолди. «Ғунча» журналига жўнатамиз. Бу бола бир нарса бўлади», дедилар расмларни бошқа ўқитувчиларга ҳам кўрсатиб. Мен эса нима бўларканман, дея ўйлашиб бошим қотди.

Кўп ўтмай Бўйноқнинг болалари улғайиб, ўзлари емиш топиб ейдиган бўлишди. Мен даставвал уларнинг тўқайдаги паррандаларни тутиб ейшидан норози бўлсам-да, кейинчалик кўникиб кетдим. Ориқлаб, жунлари ҳурпайиб қолган Бўйноқ уззукун ажриқзорда ётар, болалари эса тўқайдан ов қилиб келарди. Мен ҳам энди уларга овқат ташиб етказма олмасдим. Айниқса Қоровуз овга ниҳоятда чаққон эди. У сувнинг остига шўнғиб балиқ ҳам тутарди. Гоҳида уларнинг овига мен ҳам шерик бўлардим.

Кечаю кундуз онасига овқат топиш учун тўқайда изғиб юрадиган Қоровузнинг ранги балчиқ тусига кириб қолган, бир қарашда бўрини эслатар эди. Дарвоқе, уларнинг барча хатти-ҳаракатлари бўриларникидек эди. Уларнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди!.. Бўйноқ ҳам энди тақдирга тан бериб, ҳамма нарсага бепарқ қарарди. Энг оғири — мен Қодирқулга ва қўзи сўювчиларга қарши курашдаги яккаю ягона садоқатли дўстимдан ажралган эдим...

У: «Ҳар ҳолда, уйларингга бормасам ҳам, сенга қўлимдан келган ёрдамимни аямайман», дегандек менга мунгли тикиларди. Мен эса Қоровузни бир ташланишда

Қодирқул носфурушни гажиб ташлайдиган даражада кучли бўлиб ўсаётганидан суюнардим. У шафқатсиз, олғир эди. Бир куни ёлғизоёқ йўлак орқали оролчага чиққанимда Бўйноқ болалари билан аллақандай ҳайвонни ўртага олиб ейишарди.

— У-хў-ў, ов зўр-ку! — дедим қувониб.

Лекин улар еяётган нарсани кўриб қотиб қолдим: улар каттакон қўйни ейишарди... Наҳотки Қоровуз сурувга ҳужум қилишга журъат этган бўлса? Лекин ҳеч нима демадим. Бўйноқ нимани ўйлаётганимни сезди... Улар ҳам дунёдаги барча жонзотлар сингари ниманидир еб яшашлари керак эди. Бу қандайдир ҳеч ким ўзгартира олмайдиган ҳодиса эканлигини чала-чулпа тушундим.

Не кўз билан кўрайки, қонга беланиб, кўз қорачиқлари бир жойда қотиб, хиралашиб қолган бу қўй Етимқўзи эди. Аламдан кўз олдим қоронғилашиб кетди. Йиғлай-йиғлай уйга қайтдим. Мен Бўйноқни сўроқ қилардим:

«— Нега болаларинг Етимқўзини ўлдиришди?»

«— Мен билмайман, тўқайда эдим!»

«— Ахир у сенларга ишонарди-ку?»

«— Биз ҳам инсонларга ишонардик!»

Эрта кузак бўлгани учун совхознинг қўйлари тўқай атрофида ёйилиб юрар, чўпонлар қўзи айиришни бошлаган эдилар. Ҳар йили қўзи айиришда совхоз сурувлари қўриққа тушади. Қўзилардан яна беш-олтита янги сурув пайдо бўлар ва уларга бош чўпонлар тайинланарди. Катта бўлсам, мен ҳам бир сурув жажжи-жажжи тўқлилар олардим. Лекин ўшанда бирортасини ҳам қон билан укол қилмайман, қўзичоқларини ҳам сўйдирмайман.

Кечқурун дадам, энам билан аямга тўқайда бўри кўпайиб кетганидан нолидилар... Кечаси бўри бир қўйни бўғизлаб, биттасини олиб кетибди... Сездимки, бу Қоровузнинг иши...

Шундай кунларнинг бирида Сиртлон билан Кўктой онасини излаб, тўқайга келишди. Мен кўринмай пойлаб турдим. Бўйноқ уларни кўриши билан бошини қуйи солиб, юзи тундлашиб кетди. Она-болалар гингшиб, бир-бирларига суйкалишди. Бўйноқ, «акаларинг», дегандай бегона итларга хавфсираб тикилиб турган болаларига ўгирилди. Шундан сўнг Сиртлон билан Кўктой бошини эганча тўқайдан чиқиб кетди. Улар кўздан ғойиб бўл-

гач, Бўйноқнинг олдига бордим. Уларни кўрганимни Бўйноқ сизди...

Эртаси кун борганимда Қоровузга «Қўйларга тегмаслик керак», демоқчи бўлдим. Лекин айтолмадим...

Улар учун тўқайзор оралаб ов қилишдан кўра бу анча осон эди. Қўйлар итдан ҳуркмайди. Секингина бориб, ғиппа бўғиб олади. Бечора қўй маърашга ҳам улгурмайди. Тўқайда тақдир Бўйноқ ва унинг болаларига ўхшаган итлар анчагина эди... Улар одамларни шу қадар ёмон кўришардики, менинг Қоровуз билан бирга юрганимни кўриб қолишса ҳам еб ташлагудек бўлишарди. Бўйноқ ва Қоровузнинг қандайдир ҳаракатларидан сўнггина улар индамай ўз йўлларига кетишарди.

Лекин қандай бўлмасин, мен Қоровузни бу хавфли овдан қайтаришим керак. Қўйларга тегмаслиги учун кундан-кун кўпроқ егулик олиб келардим. Бироқ улар бари бир одатларини тарк этишмасди. Улар яшаш учун ҳамма нарсага тайёр эдилар. Ҳамма нарсадан умидини узган Бўйноқ кундан-кунга озиб, кўзлари киртайиб борар, деярли кунбўйи ўрнидан қўзғалмасди. Бу эса мени руҳан эзарди. Уни бу азоблардан қутқариш йўллари ахтарардим.

Бу орада улар олтига қўйни побуд қилишди. Бунинг тўрттаси бизнинг отаримиздан эди... Нима учундир улар кўпроқ бизнинг отаримизга ҳужум қилишарди... Балки Оқтой, Кўктой ва Сиртлон ўз укаларини кўрса ҳам кўрмасликка олишаётгандир.

Дадамнинг эса асаблари бузилиб, тоқатлари тоқ бўлган эди. Одатда бўри тортиб кетган қўйнинг калла-почалари яқин атрофда қолар ва шу асосда акт қилинарди. «Тўқай бўрилари эса калла-почаси нари турсин, қачон олиб кетганини ҳам сезмай қоласан», дея жиғибийрони чиқарди дадамнинг. Бош бухгалтер тўрттала қўйни ҳам дадамнинг бўйинларига ёзгандан кейин айниқса тутаниб кетдилар.

— Узинг еб қўйиб, нега бўрига тўнкайсан! Бўри еган бўлса калла-почасини олиб келиб кўрсат!— дебди дадамга ўшқириб бош бухгалтер Раҳим бошмон.

Дадам изза бўлиб идорадан чиқиб кетибди. Энди у уйга камдан-кам келар, қўшотарни кўтариб, уззукун бўри пойлардилар. Мен эса қандай қилиб Бўйноқнинг болаларини огоҳлантиришни ўйлардим.

Дадамга кўришмаслик учун зовур ёқалаган тепаликларни паналаб, тўқайга кетаётгандим. Тўқайга туташ яйловда сурувимиз ёйилиб юрарди. Шу пайт тўқайдан эмаклаганча Қоровуз чиқиб қолди. У сурув томон пусиб борарди. Қўрқиб кетдим. Дадам пайқаб қолсалар... Тўқайнинг чети бўйлаб эмаклаганча Қоровузни огоҳлантиришга ошиқардим. Ниҳоят, орамиз жуда яқин қолди!..

— Қоровуз! Қайт орқага! Дадам...

* * *

...Қоровуз ялт этиб сенга қаради. Тўқайни ларзага келтириб қўшотар гумбурлади. Қоровуз отилганча тўқайга кириб кетди. Аммо сен жойингдан жилмадинг. Эмакламадинг ҳам. Бевақт тинчлиги бузилган қушлар галаси тўқайни ларзага келтириб тубсиз осмонга — сенинг тубсиз осмонингга кўтарилди. Улар қайтиб ерга қўнишади. Сен эса... Ўзингнинг беғубор осмонингда мангу қолдинг... Кўзингнинг сўнгги нурлари билан осмонга қарамоқчи бўлдинг-у, милтиғини улоқтириб, бошига муштлаганча фарёд солиб келаётган дадангни кўрдинг. Унинг: «Уйим куйди, хонам тутади!» деган сўзларини эшитмадинг.

Мен бу сўзларни бир неча бор эшитдим, укажон! Мен ўша — ҳарбийга кетган, сен интизорлик билан кутган акангман!..

1976—1980-йиллар
Жиззах — Тошкент

ЯНГИ ҚОР ЕҚҚАН КҮН

Ойқорга озор берган кишига юртининг тупроғи буюрмасмиш...

Халқ сўзи

... Ажал ҳовлиқмаларнинг пайнда юради.

Михаил Шолохов

БИРИНЧИ БОБ

— Мен худонинг бир неча бегуноҳ бандаларининг хунига зомин бўлганман. Уларнинг жони чиқаётгандаги

қиёфалари кечалари менга тинчлик бермайди. Кўзимни юмишим билан қаршимда ўша совуқ ва аламли юзлар пайдо бўлаверади. Бундай қиёфаларни умрим бино бўлиб кўрмаганман. Айниқса, икки қиёфа уззукун атрофимда гир айланади,— дерди у деярли ҳар келганида энамга шивирлаб, синиқ ва ёқимсиз овозда.

Энамга қандайдир узоқ қариндош бўладиган ва ҳамма Суюнбой Супрақулоқ дейдиган бу одам бизникига аҳён-аҳёнда, купинча бемаҳалда кириб келарди. Унинг барча хатти-ҳаракатлари ғайритабиий бўлса-да, қизиқарли, бироқ даҳшатли саргузаштларини эшитишдан ўзимни тиёлмасдим. У эса уйимизда фақат энам билан гаплашади. Дадам ва аямлар билан «каклиги сайрамасмиш». Узи шундай дейди. Қишлоғимизда уни тушунадиган бирдан-бир одам энам эканлар. Қишлоғимиздаги бошқа одамлар ўқиган бўлса ҳам бари бир бефаҳм эмиш. Қишлоғимиздан ҳеч қачон пичоққа илинадиган одам чиқмаган, бундан буён ҳам чиқмасмиш.

Энам эса ҳамма билан тил топишиб кетаверадилар. Узларининг айтишларича, одам шундай, барчага баробар бўлиши керак экан. Қимирлаган жон борки, худонинг бандаси эмиш. Одам боласидан ҳеч ҳам авлиё ёки фаришта чиқмаганидек, яккаю ягона бенуқсон зот парвардигор экан. Мени аса аҳён-аҳёнда, одам бўлсин, деб тергаб қўярмишлар, Узлари айтдилар.

— Нима, мен одам эмасманми?— деб сўрадим бир кун астойдил хафа бўлиб.

— Туғилганинг ҳаммаси одам бўлаверганида эди, олло таолло жаннатни ер юзи қолиб етти қават ер остига тушириб юбормасди. Сен одамлар учун ўзингдаги бор нарсалардан кеча оладиган бўлганинга, одам бўлдим, дейишга ҳақлисан! Билдингми?— дедилар энам бир зум урчуқ йиғиришдан тўхтаб жиддий ва маъноли оҳангда.

Нима деб жавоб беришимни билмай, жимиб қолдим. Энам эса гаплари менга таъсир қилганига ишонч ҳосил қилиб, яна шаҳд билан урчуқ йиғиришга киришдилар. Бундай тортишувлар уйимизнинг кун чиқиш томонидаги усти теп-текис яланглик қирда бўларди. Қуёшнинг тафти қайтиши билан энам қирга чиқиб, урчуқ йиғиришга киришардилар. Мен эса атрофларида ўралашиб, қистай-қистай охири бирорта эртақ ёки афсона айттирдим.

Энамнинг, айниқса, Муҳаммад пайғамбар ва унинг чориёрлари ҳақидаги афсоналари менга тинчлик бер-

масди. Бу афсоналарни энам қайта-қайта айтсалар ҳам маза қилиб эшитавераман. Энам эса уларни ҳар айтганларидан илгарни хотираларидан кўтарилган жойларини қўшиб, янада қизиқарлироқ қилиб айтардилар.

Пешайвонсиз уйимизнинг кун ботиш томонидан сой ўтади. Сой томондаги эшиги алоҳида ҳужрачада энам билан мен ётаман. Онламининг қолган аъзолари катта уйимизда яшашади. Ёшлигимдан энамга ўрганиб қолганман. Уйимизда фақат мен энамнинг боласи, қолган опамлар ва укаларим дадам билан аямнинг болалари экан. Энам шунақа дейдилар.

Ҳар галгидек, уйимизда ҳамма ётишга ҳозирланаётганда ғийқиллаб кўча эшиги очилди.

— Суюнбой келди-ёв, ундан бошқа ҳеч ким бундай бемаҳалда юрмайди,— дедилар энам тоқчада хира ёрур таратиб турган лампа чироқнинг пилигини кўтариб, дока рўмолларини қайтадан ўрарканлар.

У эса дадам билан кўришиб наридан-бери ҳол-аҳвол сўрашган бўлди-да, энамнинг ҳужрасига қараб юрди.

— Уларинг, Суюнбой, чой-пой ичинг,— дедилар дадам уни сўрига таклиф қилиб.

— Қорним тўқ, чой ичсам аммамга айтарман,— деди у энам томонга ишора қилиб.

— Ҳа, майли, ўзингиз биласиз,— дедилар дадам ортиқча қистамай.

У таёғини белига қўйиб, икки қўлини таёқдан ошириб осилтирганча ҳужрамизга кириб келди.

— Ассалому алайку-ў-ў-ўм!— деди у одатлагидек чўзиб.

— Ҳа, кел Суюнбойжон!— дедилар энам қишин-ёзин бир жойда турадиган тулука печканинг ёнига пўстакнинг ярғоғини ташлар эканлар. У уйга доимо этиги билан киргани учун энам пўстакнинг ярғоғини солиб берардилар.

— Қишлоққа келувдим, сиздан бир хабар олиб кетай дедим,— деди у пахталигини тирсагига қўйиб ёнбошлар экан.

— Мол-ҳолинг билан тинч-омонмисан?— дедилар энам ундан кўнгил сўраган бўлиб.

— Сурувимиз Қўшқўрада, уруғингга ўт тушгур бўрилар ҳеч тинчлик бермаяпти. Иккитасини отиб ташлаган эдим. Холбек тоғбеги акт қилиб милицияга топширибди. Ҳозир бўриларни ҳам отиш мумкин эмас эмиш. Ўргилдим сендан. Милиционерлар келувди, сўкиб-сўкиб

жўлатиб юбордим,— деди у пахтаси чиқиб кетган телпағиви олиб, киртиллатиб бошини қаширкан.

— Бўри эмас, кийик ёки олқор отган бўлсанг керак-да! Бўлмаса, нега сени милицияга ёзиб беради? Милиционерларни сўккан бўлсанг, кунинг битибди энди!— дедилар энам унга, сендан ҳар бало чиқади, дегандай жиддий тикилиб.

— Қаҳрим келса, Ойқордаги бутун жопдорларни бир кечада қириб ташлашим мумкин! Нима қилишадя мен билан ўчакишиб! Ёки Холбек тоғбегига шу кунни ҳам кўплик қилаётганмикан? Бир кунни ўлигини айиқлар саситиб еганини ўзи билмай қолади,— деди у, «керак бўлса, бир кунда тинчитаман», деган гапдан ўзини зўрғатийиб.— Ҳалиям жопиворларни илгаригидек отмаяпман-ку! Жон десин! Қўй гўшти ейиш жонимга теккан, ҳар ҳафтада битта кийик ёки олқор отаман. Шу билан камайиб қолармиди? Камайганда менга нима! Ҳеч қачон кийикларни сурув қилиб боқишмаса керак? Катталарнинг ўзи келиб хоҳлаганча отишади. Иблис Холбек уларга яхши кўриниш учун кийикларни отиш қулай бўлган жойга ҳайдаб келади.

— Тирик жонга озор бериш сенинг йўрғагингда теккан касал! Ҳамма бемазагарчиликни ақлинг етиб туриб қиласан! Ота-онанг ҳам ҳузурингни кўрмай ўтиб кетишди! Бир эмас, беш боланинг отаси бўла туриб, йўқ ердаги ишларни қилиб юрасан! Бугун кийик отсанг, эртага айиқ! Ҳеч ким қилмаган тирикчиликни қилиб, айиқларни сўйиб, ўтини пуллайсан! Ҳалиям ҳамма қилмишларнинг кўпчилиikka маълум эмас! Бўлмаса, терингга сомон тикишарди.

— Эҳ-ҳе-е! Қани ўша, сомон тикадиган азамат? Одамлар ҳамма нарсани билишади. Лекин ҳеч ким ўз бошига ортиқча ғалва орттиргиси келмайди. Иблис бўлиш учун ҳам ақл керак! Бўлмаса, ажалингдан бурун ўлиб кетасан!

Бу гапларни мен ҳам эшитаётганимдан безовта бўлаётган Суюнбой имо билан: «Чой олиб кел», дегандай чойнакни кўрсатди. Бу қизиқ гаплардан маҳрум бўлишдан қўрқиб, секингина чойнакни кўтариб ҳовлига чиқдим. Қишлоқни қалин қоронғилик қоплаган. Ёғоч қозиқларга боғланган икки говмиш ҳафсала билан кавш қайтарар, четан қўрага қамалган эчкилар бир-бирини қувлашарди. Аям ҳамон тандирхонада ғимирлаб юрар, бетартиб ағанашиб ётган укаларим аллақачон ухлаб

қолишганди. Аям дамлаб берган чойни кўтариб қайтиб келганимда знам билан Суюнбой Супрақулоқнинг суҳба-ти қизғин давом этарди. Бир зум эшик олдида гаплари-га қулоқ солиб турдим.

— Эт билан тирноқни ажратиб бўлмайди. Раҳматли амакиваччамдан қолган биттаю битта ёдгорсан. Бечора отанг ўлар чоғида: «Суюнбойга кўз-қулоқ бўлинг, сиздан бошқа ҳеч ким ундан хабар олмайди», деган эди. Сени яхши бўлгин, бола-чақангнинг бошида эсон-омон тур-гин дейман-да,— дедилар энам унга насиҳат қилиб.

— Мен ҳам насиҳатингизни олай, деб келаман-да. Биласиз-ку қишлоқда сиздан бошқа ҳеч ким билан гап-лашмайман. Қишлоқда ўзи сиздан бошқа ақли хуши жойида одам йўқ,— деди Суюнбой.

— Бу гапинг нотўғри. Тўдадан ажралганни бўри ер дейдилар. Ердан ажрасанг ҳам, элдан ажрама. Одам-нинг дардини одам олганидек, инсоннинг тобутини инсон кўтаради...

— Кунимиз битиб ўлсак бир гап бўлар. Улганинг-дан кейин хоҳ кўмишсин, хоҳ пишириб ейишсин — бари бир.

— Кофирнинг гапини гапирма! Яхши ният ярим дав-лат! Ундан кўра худодан ризқ-рўз, бола-чақангнинг бах-тини тила! Одам оғзим бор деб ҳар нарсани гапиравер-майди!...

Энамнинг гапи таъсир қилди шекилли, Суюнбой жи-миб қолди. Шу пайт секингина эшик очиб, мен кирдим. Чойни доимо ўзи қуйиб ичишини эслаб, чойнакни Суюн-бойнинг олдига қўйдим. У ҳечам бировнинг қўлидан чой ичмас ва овқат емасди. Энам бир кун: «Нега ундай қи-ласан, ахир одамларнинг кўнглига келади», деганлари-да у: «Ҳозир одамларга ишониб бўладими, чойга қўшиб дори-пори бериб юборса нима бўлади? Нима кўп, ҳозир дори-дармон кўп», деди юзи тундлашиб.

— Гапининг совуқлигини буни. Ҳозир биров-бирова ни ўлдирадиган замонми?

Энам шундай деганларида Суюнбойнинг қуёшдан қорайган юзи кўкимтир тусга кириб, кўм-кўк, бир жой-да турмайдиган биткўзлари қисилиб кетди. Пешанаси терлаб, бир зум дами ичига тушиб кетди. Энам ҳам ўз-ўзидан жимиб қолдилар. Мен ўзимни ухлаганга солиб, ўраниб олдим.

— Иккита одамни ноҳақ ўлдирганман. Уларнинг ху-ни мени тинч қўймаса керак!— деди у чуқур хўрсиниб.

— Қўй энди шунақа гапларингни. Учган чўғни кав-лама!— дедилар энам товушларини пасайтириб синиқ оҳангда.

— Инсон қачонлардир умрида бир марта тўғри га-пиради! Ҳамма нарсани ичингда асраб юраверсанг, аса-бийлашиб, одам қиёфасидан чиқиб боравераркансан! Айниқса, бу ишинг қабиҳлик бўлса! Кўз олдингда бутун борлиқ душманингга айланаркан. Оддий тошларга ҳам жон кириб, сени босиб қоладигандек туюлаверади. Юра-гинг сиқилиб, ўзингни қўярга жой тополмай қоласан киши. Шундай пайтларда сизнинг олдингизга келиб, бир зум ўша қийноқлардан халос бўламан. Айниқса, ўша икки қиёфа... Бу қиёфалар дунёдаги бор ёвузлик ва қабиҳликни менда кўрган эди. Бундай қиёфаларни ҳечам учратмадим.

— Ахир ўша пайтда худодан, уларнинг гуноҳидан қўрқмаганмидинг?— дедилар энам синиқ овозда.

— Эсимни таниб, бирор савоб иш қилмаган бўлсам, ўзимни гуноҳ қилишдан тия олармидим!

— Ҳозир ҳам савоб билан гуноҳнинг фарқига бор-майсан. Сен одамларга ҳам, қўйларга ҳам, дов-дарахт-ларга ҳам бир кўз билан қарайсан! Сен учун бунинг ҳаммаси бир чақал!— дедилар энам товушларини ба-ландлатиб, қаҳр аралаш.

— Балки шундайдир. Дунёдан кимлигимни билмай ўтиб кетяпман. Биров билан менинг ишим йўқ, мен би-лан бировнинг. Мен инсоннинг жони узилишини ҳақи-қий ўлим демайман. Инсон, уни ҳеч ким йўқламай, бор-йўқлиги аҳамиятсиз бўлиб қолганда ўлади. Шу хаёл-лар билан ўзимни чўққидан ташлаб юборай дейман-у, жоним дарров чиқмай қийналишдан қўрқаман.

— Бўлмаган гапни қўй! Бола-чақангни етим қилиб кимга ташлаб кетасан? Миянгдан чиқариб ташла бу ўйларни!

Сўнг у энамнинг эшитгилари келмаса ҳам ўша даҳ-шатли қилмишини ҳикоя қила бошлади. Бундай пайт-ларда унинг кўзларига тикилиб қараб бўлмайди. Совуқ кўзлари қинидан чиққудай бўлиб, юзлари оқимтир, энамнинг айтишларича, мурданинг рангига ўхшаб ке-тар экан. Тасодифан у билан кўзим тўқнашиб қолса, этим жимирлаб кетади. Аъзойи баданим музга айла-ниб, секингина кўрпага кираман. Қўрққанганимни сезган энам устимни ўраб, елкамга қоқиб ухламоқчи бўлади-лар. Энамни тинчитиш учун кўзларимни юмиб, миқ эт-

май Суюнбойнинг ёқимсиз ва даҳшатли ҳикоясини тинглаб ётавераман.

— Лекин менинг ҳақиқий баҳомни ўша — Саидмурод чўпон берган эди. Улар ака-ука — Саидмурод билан Абдумурод сурувини Арчалисойга ташлаб мен ўтирган Қаршиучган чўққисига чиқиб келишди, ажал ҳайдаб келган-да, бўлмаса, икки чақирим йўл босиб Қаршиучганда бало борми? Менинг инсон ҳиди ёқмас, худонинг қарғишга учраган одам эканлигини билишарди-ку! Улар аввал ўзаро гурунг қилиб ўтиришди. Мен бир оғиз ҳам гапирганим йўқ. Улар нимани гаплашмасин, бари бир менга ёқмасди. Нималарни гапиришгани эсимдаям йўқ! «Эй-й, Саидмурод! Бойқушдек мунча қақиллайсан, қиладиган ишинг йўқми! Бор, жўна! Минг гапирган ўлади дейишарди, сен ўн минг гапирсанг ҳам ўлмайсан!» дедим аччиғим чиқиб.

Уни укаси олдида ҳақорат қилганим тегиб кетди шекилли... Бўлмаса бир ўзи бўлганда дўппосласам ҳамнинг демасди.

«Сен одамзодга иснод келтирувчи иблиссан! Сени кўрсам одам зотидан ихлосим қайтиб кетади! Тур, Абдумурод кетдик!» деди укасига, ўрнидан туриб, пастга қараб юраркан.

Мен ҳеч нима демадим. Дейишга ҳушим ҳам йўқ эди. Биласиз-ку, азалдан умуман гапиришни ҳам, тинглашни ҳам ёмон кўраман! Ўзи эс-ҳуши жойида одам кўп гапирмайди. Қўлимдаги ирғай гавроннинг йўғон учи билан шакар томирига бир туширдим, холос. У гандирак-лаб чўққидан учиб кетаёзганди, укаси тутиб қолди. Суяб ётқизди. Мен ҳаммасини совуққина кузатиб турардим. Оғзидан қоп-қора қон келди. Укаси оғиз очиб, бирор нима демади. Саидмурод кўзининг сўнгги нурлари билан менга бир тикилди. Эҳ! Унинг қиёфаси... Ҳамон мени азоблайди. Сўнг укаси Саидмуроднинг бошига ўтириб пиқиллаб йиғлай бошлади. Унинг йиғиси негадир менинг шу қадар ғашимни келтирдик, ҳалигача нега шундай бўлганлигига тушуна олмайман. Унинг бўйнига ҳам гаврон билан шу қадар тезликда туширдимки, асабларим босилиб ўзимга келганимда унинг ҳам оғзидан қора қон келиб ўлиб ётарди. Юзида даҳшат аралаш совуқ табассум қотиб қолганди. Негадир энгил нафас олдим. Танам оғир бир дарддан фориг бўлгандай энгил сездим ўзимни. Ҳалигача бу ҳолатга ақлим етмайди. Ваҳоланки, бир эмас, икки кишини ўлди-

риб, қўрқувдан ўзимни йўқотиб қўйишим керак эди. Ҳеч нарсани ўйлаб охирига етказа олмасдим. Умуман, бирор нарса устидан бош қотириб ўтириш менга ёт. Бирор нарсани ақл тарозиси билан ўлчаб кўриш қўлимдан келмайдиган иш эканлигини кейинчалик билдим. Ваҳоланки, ҳеч нарсани ўйлашни истамасдим ҳам. Мен йўлимга тўсиқ бўлган, тинчлигимни бузган, яшашимга халақит берган нарсаларни ўша заҳотиёқ бартараф этардим. Шунинг учун ҳам ўйлаш менга ортиқча ташвиш эди. Кўнглимдаги ишни амалга оширганимдан сўнг анчагача ўзимни эркин ва осойишта сезардим.

Бир зум жасадларни нима қилишни ўйлаб, туриб қолдим. Атрофда инсон зоти йўқ. Шунинг учун бемалол ҳаракат қилардим. Бирдан хаёлимга Қизилтошдаги айиқлар яшайдиган Имомнинг ғори келди. Кеч кириб, қуёш ботиб борарди. Бу пайтда ҳамма айиқлар ғордан чиқиб, ўлжа излай бошлашади. Кечаси эса уёққа йўлашга юрак бетламайди. Иккисини ҳам ғорга олиб бориш қулай бўлган жойга элтиб қўйдим. Балки кечаси айиқлар кўтариб кетар, дея ҳам ўйлагандим. Тун бўйи шаррос ёмғир қуйиб, чўққидаги қон изларини ювиб кетди... Эрталаб борсам иккисининг ҳам оғзи карракдек очилиб, қандай ташлаб кетсەм шундайлигича ётибди. Айиқлар хавфининг эҳтиёт чораси сифатида ўнг қўлимга қўлбола дудамани олиб жасадларни Имомнинг ғорига судраб бордим. Ғор қудуққа ўхшаган эмасми, иккиси ҳам юмаллаганча тушиб кетди. Бир зумдан сўнг айиқларнинг ўкиргани эшитилди. Тинчлиги бузилган айиқлар тўпи ғордан чиққунга қадар мен қочиб улгурдим. Биласизми, амма, мени Ойқордаги барча жонзотлар ёмон кўради!— деди у ниҳоят хўрсиниб.

— Э-э, қўйсанг-чи, тоғу тошдаги жониворлар одамнинг яхши-ёмонлигини қаердан билиб ўтиришибди!— дедилар энам унинг гапи тўғрилигини билсалар ҳам эшитишни истамай.

— Йўқ, амма, сиз билмайсиз. Ҳайвон одамни ажрата биледи. Уша — мен жасадларни ғорга элтиб ташлаганимдан сўнг жуда қизиқ ҳодиса рўй берди. Мен айиқлар очроқ бўлса, жасадларни уч-тўрт кун кўмиб қўйиб, сасигандан сўнг ейишар, дея ўйлагандим. Уруш пайтида бундай воқеаларнинг кўп шоҳиди бўлганман. Биз армиядан қочган тўрт киши Ғовқўтондаги ғорда яшардик. Уша пайтда тоғу тошдан ҳам барака учган экан, адирда очликдан улиб изғиб юрган бўридан бўлак ҳеч нима учра-

масди. Ушанда очликдан битта ярадор бўрининг инини-кавлаб суғуриб олиб сўйиб еганмиз. Қизилтошнинг этагида эса иккита айиқ боласини бир ҳафта тандир кабоб қилганмиз. Айиқнинг гўшти жуда юмшоқ бўлади. Эсингизда бўлса, ўша йиллари Сулаймон товачининг Сайфиддин исмли ўғли ўз-ўзидан йўқолиб қолди.

— Ҳа-ҳа, эсимда бор,— дедилар энам эслаб.

— Ушани ўтин териш учун юборганимизда айиқлар тутиб олиб Имомнинг ғорига кўтариб кетган эди. Айиқлар кўп эди, қўлимиздан ҳеч нима келмади.

— Нега ўшанда ота-онасига айтмадиларинг?— Уғлини излаб бормаган жойлари қолмади бечораларнинг!— дедилар энам.

— Айтсак, «сенлар ўлдиргансан», деб ёқамизга тар-машарди-да! Уша пайтда очликдан ҳам қанча одам ўлди-ку, урушга боргандаям бари бир ўлиб кетарди.

— Гапинг қурсин сени! Ҳар бир сўзингдан лаҳаднинг иси келади! Бўлди, бас қил энди! Бошимни оғритиб юбординг!

— Унисиям, бунисиям майли-ю, кўп шерикларини ўлдирганим учун тоғдаги ҳамма жониворлар мени яхши таниб қолишган. Бир кун эмас, бир кун гўштимни бурдалаб кетишмаса, деб қўрқаман.

— Бўлди, бас қил, Суюнбойжон! Азбаройи худо, менга ҳам раҳминг келсин!— дедилар энам бўғилиб.

— Хўп, майли, ўша воқеанинг давомини айтай бўл-маса. Эртаси куни Қаршиучганининг орқа томонидан Имомнинг ғорини кузатиб, ёқамни ушладим. Айиқлар уч-тўрттадан бўлишиб, иккала жасадни ҳам ғорнинг қаршисидаги ялангликка кўтариб чиқишди. Бу воқеани Саидмурод ва Абдумуродларни излаб, сойма-сой ёйилиб кетган сурувини тўплаётган Абдусалом чўпон ҳам кўрди. У итлари билан ҳай-ҳайлаб, айиқларга ҳамла ҳам қилди. Бу ёвуз қотиллик ўзларига юкланган айбсиз айбдор айиқлар олдинги оёқларини маъносиз осилтириб, жойларида узоқ туриб қолишди. Қани энди, у бечораларда тил бўлсаю: «Буларнинг қотили биз эмасмиз, ана у», дея мени кўрсатишса! Булар энди мени азоблаяпти. Анчадан кейин қўйларини суриштириб олдимга келган Абдусалом: «Чўпонларимни айиқлар бўғиб ўлдиришибди», деди. Шу-шу, бутун қишлоқ айиқларни ёмон кўриб қолди.

Астойдил хафа бўлганларидан юзлари оқариб, ўзла-

рини йўқотиб қўйган энам энди унинг ҳикоясини бефарқ тинглаб ўтирардилар.

— Ҳақиқатан ҳам, айиқ одамдан мард бўларкан. Бир куни сурувни Қўшқўтонда қолдириб, ўзим Бўриўй-нарнинг кун ботишидаги тепаликка чиқиб ётдим. Чарчаган эканман, кўзим илинибди. Ниманингдир шарпасидан уйғониб кетдим. Мендан беш-ўн қадамлар нарида бир тўп қорамтир-малла айиқлар турарди. Бир айиқ эса менинг уёқ-буёгимни искаб кўрарди. Мен қўрқув аралаш ўрнимдан қўзгалганимдан сўнг у тўдага қараб юрди. Тўдада уч-тўртта айиқ болалари ҳам бор эди. Қўрқувдан ётган жойимга қапишиб кетгандай бўлдим. Аҳмоқ ҳаммани ўзига душман деб билади. Кўз олдимга айиқлар еган ўша Сайфиддин келиб кетди. Шошганимдан пичоғим борлигини ҳам унутган эканман, пайпасланиб ўрнимдан турмоқчи бўлаётганимда қўлим пичоқ қинига тегиб, танамга жон кирди. Уни қандай қинидан суғуриб олганимни билмайман. Айиқлар тўдаси бирдан орқага тисарилди. Қўрқитмоқчи бўлиб, пойинтар-сойинтар қадам ташлаб уларга қараб юрдим. Қўлларим дағдағ қалтирар, ўзимни қабиҳ ва номард одам эканимни ҳайвонлар олдида ҳам ошкор этгандим. Шунда бир айиқ тўдадан чиқиб, менга рўбарў бўлди. У менга ташланмай, инсоф кутгандай олдинги оёқларини ҳайрат билан осилтириб, орқа оёқларида тик турарди. Менинг эса ўшанда ҳеч нарсадан қайтмайдиган даражада қоним қайнаб кетган эди. Қаддимни бир оз эгиб, човига пичоқ солдим. Мўлжалим ноаниқ кетди. Юзтубан ерга йиқилдим. Тоқати тоқ бўлган айиқ устимга ўзини ташлади, кўкраги билан мени ерга ишқалай бошлади. Бир амаллаб ўгирилдим-да, кекирдагидан ушлаб олдим. Шу ушлаганимча қайтиб қўйиб юбормадим. Тўрт оёғининг орасига кириб, қорнига ёпишиб олганим учун у мени ҳеч нима қилолмасди. Ниҳоят, айиқнинг оёқлари бўшашиб, гурсиллаб йиқилди. Ушлаган жойимдан тирқираб қон чиқиб кетди. Айиқнинг жони тез чиқмаслигини билиб, ҳамон кекирдагини қўйиб юбормасдим. Унинг косасидан чиқаёзган кўзлари қонталаш бўлиб, хириллаб, қимирлашга мажол қолмагандагина қўйиб юбордим. Аммо қўлим кекирдагини тешиб ўтиб, қотиб қолган эди. Уни қанча бўғиб турганимни билмайман. Ҳар ҳолда, ўн минутлар чамаси бўғдим. Ушанда миямга келган фикрлар... Шу вақтга қадар яшаган умрим бир бўлди-ю, шу ўн минут бир бўлди. Шунда қўлим томоғидан чиқиб

кетса борми, суягимгача ғажиб ташлайди. Орқага ти-
сарилган шериклари унга кўмакка келиб қолса-чи!...
Хуллас, ўшандаги кечмишларимни танҳо ўзим у худо
билади.

Бир амаллаб қўлимни суғуриб олдим. Утлар орасини
пайпаслаб, пичоғимни топдим. Ҳеч ўзимга келолмасдим.
Тушимни, ўнгимни — билолмасдим. Шу ўйда баданим-
нинг бир-икки жойини чимдиб кўрдим, ўнгим эди. Бат-
тар қўрқиб кетдим. Негадир атрофдаги айиқлар кўри-
масди. Бир оз енгил тортгандай бўлдим. Оёқларни шал-
пайиб, сулайиб ётган айиқ бир-икки хириллаб қўйди.
Оёқ-қўлим ақлимга бўйсунмас, ўзимни йўқотиб қўйган
эдим. Вақт ғаниматлигини фаҳмлаб, шоша-пиша тепа-
ликдан пастга туша бошладим. Бўриўйнарга чиқишдан
ҳам тушниш қийин. Тепаликнинг ярмидан тушиб ҳам
улгурмаган эдим, орқамдан ўкирган овоз эшитилди.
Қайрилиб қарадим. Уша айиқ тўпи ортимдан қувиб ке-
ларди. Лекин болалари кўринмасди. Улар болаларини
хавфсиз жойга қўйиб келишганди. Баттар қоча бошла-
дим. Неча марта йиқилганимни билмайман. Йўлни кў-
риш учун кўзимни тер ва қондан тозалаб борардим.
Айиқлар юмалатган тошлар ён-веримдан ўтиб кетар ёки
арчаларга тегиб, тўхтаб қоларди. Менга етишига кўзи
етмаган айиқлар энди тош юмалатишарди.

Қўшқўтондан ҳурганча қўриқчи итлар отилиб чиқ-
ди. Улар дастлаб танимай менга ташланишди. Овозим-
ни эшитгач, думларини, ликиллашиб, айиқларга қараб
ҳура бошлашди. Зўрға қўтонга етиб келиб, Бўриўйнар-
га қарадим. Айиқлар тепаликнинг ярмигача келиб, чўн-
қайганча пастга қараб ўтиришарди. Қўтонга бостириб
келишга айиқларнинг, айиқларга ҳамла қилишга ит-
ларнинг юраги бетламади. Одатда, битта айиққа ҳам
итлар рўбарў бўлолмайди. Тўрт кун деганда зўрға ўзим-
га келдим...

Энди билсам, айиқлар мени ўликми-тирикми, деган
ўйда атрофимда уймаланиб туришган ва бири келиб
искаб кўраётган эди. Бошимни кўтарганимда оёқларим-
ни искаб турган айиқ тўдага қараб юриб кетди. Агар
улар ёмон ниятда келган бўлса уйқудалигимдаёқ ғажиб
ташлаши мумкин эди-ку!.. Тўдадан ажралиб менга рў-
барў бўлган айиқ ҳам мендан нажот кутиб, човут со-
ганимга қадар тек турди-ку! У, мен тегмасам, инсон
боласи ҳам индамаса керак. дея ўйлаганди. Ваҳоланки,
мен инсон бўлсам ҳам ундан йиртқич ва бераҳм эдим!

Бунн кўзлари мўлтираб турган айиқ бечора қайдан билсин! Одамзодни дунёдаги энг кучли, ақлли ва мард жонзот деб ўйлашлари, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди! Дарвоқе, улар Ойқорда виждонли одамларга ҳам дуч келишган, мени ҳам шундай дея ўйлашганди! Ҳа, улар мендан меҳр-шафқат кутишганди! Одам зотига яхшилик қилмаган менинг айиқларга раҳмим келармиди! Бу жондорлар ўшандан бери мени пайимда! Жуда яхши таниб қолишган!

Ҳайрият, ҳалиям куч-қувватим бор! Учраган тўсиқлардан ўтиб келяпман! Аслида мен енгилга ўрганиб қолганимни энди сезяпман! Атрофимдаги мен билан боғлиқ барча нарсалар мен истагандай бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Акси бўлган куни менинг куним битади...

— Кўйсанг-чи шунақа гапларингни!— деб унинг гапини бўлдилар энам.— Сен ёмонсан! Ёмонга ўлим йўқ!— дедилар сўнг қаҳрларини яширмай.

— Йўқ, амма! Ёмонлар кунидан бурун ўлади! Айтганингиздек, ўлиш билан ўлишнинг фарқи бўлади! Иззат-икром билан юрганлар иззат-икром билан ўлади! Менчи? Узим ўлдирган ўша айиқдек!..

Энам унинг гапини эшитишни истамаётганликларини сездириб, ётиш учун ўзларига ўрин ҳозирлаган бўлдилар. Унинг эса эшитган-эшитмаганингиз билан иши йўқ. Кўзлари ола-кула бўлиб гапираверади. Уни койиндиган бирдан-бир киши энам бўлсалар-да, гоҳида энам ҳам унинг совуқ кўзларидан ва асабий титрашларидан сесканиб, овозлари чиқмай қолади. Бундай пайтларда мен баттар қўрқиб кетаман. Супрақулоқнинг кўзига кўзим тушмаслиги учун бошимни кўрпага ўраб, биқиниб оламэн. Аммо кўзимни юмишим билан қоронғилик қаъридан бир жуфт совуқ кўз мен томон яқинлашиб келаверади. Қўрқувдан яна кўзимни очиб юбораман. Унинг даҳшатли саргузаштларидан қанчалик қўрқмайин, бари бир эшитгим келаверарди.

— Леким Абдусалом чўпон Абдумурод билан Саидмурод ғойиб бўлган куни бу атрофда меникидан бошқа ҳеч қандай сурув йўқлигини яхши билади. Бироқ ўзидан қўрқиб ёнинг демайди. Мени хавфсирамасин, деб «чўпонларимни айиқ бўғиб ўлдирибди», деди. Менинг эса у билан гаплашгим ҳам келмасди. Тўғри-да, унга ҳам жон ва тинчлик керак. Соғ бошини гаврога қўйиб юрадими? Аммо бу ишнинг хамирдан қил суғургандай

осон кўчиб, гап-сўзсиз бости-бости бўлиб кетгани мени азобга соляпти. Балки шу ишим учун қамалганимда бир умр ўзимдан-ўзим рози бўлиб ўтармидим. Отиб ташлашганда эса ундан ҳам яхши бўларди. Беминнат тинчирдим. Агар ҳозир милицияга бориб: «Уша икки кишининг қотили менман», десам: «Жинни бўлгансан», деб ишонилмайди. «Гувоҳлар топиб кел», дейди. Одам гувоҳ билан одам ўлдирадими? Милиционерларга ҳам тинчлик керак-да, Йўқ ердаги жиноятни қўзғаб, бошини қотириб юришадими? Унинг ўрнига кийик отганларни сўроқ қилишади!

— Бошимни оғритиб юбординг-ку, Суюнбой! Бас қил энди! Вақт алламаҳал бўлди! Ҳадемай тонг отади! Мен қари кампирга озор берадиган гапларни айтиб бунча қийнайсан! Бир оёғим ерда бўлса, бир оёғим гўрда, қўй сенинг дўзахи ишларингга шоҳид бўлишни истамайман! Агар ҳадеб шунақа гапларни айтаверсанг, майли, келмай қўя қол!— дедилар энам охири кўзлари ёшланиб.

Суюнбойнинг юзи тундлашиб, бирдан жимиб қолди. Пешонасидаги ажинлар кўпайиб, бир жойда қотганча кўкиш тусга кирди. Кўзлари ерга қадалганча қотиб қолди. Энам эса узун енглари билан кўз ёшларини артардилар.

— Ҳар ҳолда, оз бўлса ҳам сизга дардимни айтиб ёзилдим-ку! Тоғда ойлаб ҳеч ким билан гаплашмай юраман. Умуман, одамлар билан гаплашишни ёмон кўраман! Ҳаммаси бачкана, майда гап. Бир-бирини иғво қилишдан нарига ўтмайди. Сиз билан гаплашсам ҳузур қилиб, ўзимни анчагача енгил сезиб юраман. Бошқаларга қанчалик кўринмасам, шунчалик тинч юришади. Мен улар учун бахтсизлик ва фалокатнинг тирик тимсоли бўлиб қолганман. Бу эса менинг уларга бўлган нафратимни баттар оширади. Ҳаммасини ер билан яксон қилиб ташлагим келади.

Энам ётмоқчи бўлиб, ўринларига чўзилдилар. Юзларидан Суюнбойга бўлган нафрат яққол сезилиб турарди. Буни сезган Супрақулоқ гаврон таёғини қўлтиғига қистирганча совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Кўрпадан бошимни чиқариб орқасидан қараганимда, кўзимга ликопчадай келадиган иккита қулоғигина кўринди. Эшик ёпилганда енгил нафас олиб, беихтиёр хўрсиниб юбордим.

— Ҳа, келмай кетиқсиз кет! Бу кунингдан беш баттар бўл! Гапидан лаҳаднинг ҳиди келади-я!— дедилар энам ўзларича койиниб.

Мен нафасимни ичимга ютиб, миқ этмай ётардим. Саргузаштлари қанчалик қизиқ бўлмасин, энди ҳечам унинг уйимизга келишини истамасдим. Энам ҳам ундан қандай қилиб қутулишни билмасдилар. Энам ухлагунларига қадар пичирлаб калима қайтариб, тоат-ибодат қилиб ётдилар. Бу билан бугун эшитган жамики гуноҳ гап-сўзларидан фориг бўлмоқчи эдилар гўё...

ИККИНЧИ БОБ

Эртаси кунни уйимизда катта янгилик рўй берди. Қишлоғимиздан бир гуруҳ одамлар Мирзачўлга кўчиб кетадиган бўлишибди. Дадам кўчиб кетадиганларга бош бўларканлар. Эшитиб, суюниб кетдим. Бирдан хаёлимдан: «У ерларга Суюнбой совуқ бора олмайди», деган фикр ўтди. Бу орада дадам чўлга бориб, ҳамқишлоқларимизга ажратилган жойни кўриб, ажойиб-ғаройиб гаплар топиб келдилар. Бу гаплар менга тинчлик бермасди. Қандай қилиб кўчиб кетишимиз ва чўлда мени кутаётган воқеалар кечалари тушларимга кириб чиқарди. Кўчимиз ортилган машинанинг устига чиқиб олганимда кўтариб кетиш учун қизил алвондан байроқча ҳам қилиб қўйдим. Синглим Ойхон: «Менга ҳам», деб ғингиллаган эди, унга ҳам ясаб бердим.

Энди эртаю кеч уйимизга сомон ортиб келган каттакон кўкиш машинанинг келишини кутардим. Ундан ташқари уйимизга бир марта самосвал машина ҳам келган. У устидаги буғдойни тўкканида энам:

— Вой тавба-ей, ана худонинг қудрати! Юкини ўзи туширади-я!— дегандилар ёқаларини ушлаб.

— Дада, машинани худо яратмайди-ку! Нега энам ундай дейдилар?— дея сўрадим дадамдан.

— Энанг ҳамма нарсани худо яратган, деб биладилар. Тагин машинани худо яратмаган экан, деб айтмагин, хафа бўладилар,— дедилар дадам секингина.

Уйимизда энамдан бошқа ҳамма чўлга кўчиб кетишимиздан хурсанд эди. Бу хабардан сўнг энамнинг юзлари тундлашиб, кўзлари нурсизланиб қолди. Уйимизда эса сафар тайёргарлиги авжида эди. Дадамнинг айтишларича, қишлоғимизда кўп ишлар мавсумий бўлиб, одамларнинг қимматли вақтлари бекорга ўтаётганмиш. Шунинг учун ҳам қишлоғимизда аризабоз ва шикоятчи-

лар кўпайиб кетибди. Меҳнат бор жойда бундай бўлмагур ишлар камроқ бўларкан. Худди чўл каби тоғларда ҳам сув омборлари қурилиб, тоғ яйловларини ва лалми ерларни сугориш масаласи ҳал этилгунга қадар чўллар ўзлаштирилиб бўларкан. Сўнгра тоғ ёнбағирларига хужум бошланаркан.

— Мен чўлга боролмайман, болам!— дедилар дадамлар эрта кетамиз деган куни энамнинг кўзлари ёшланиб.

— Нега, энажон? Сизни ташлаб кетсак ким бизга бош-қош бўлади? Чўл ҳавосидан бир нафас олиб кўрсангиз ёмон бўлмас?— дедилар дадам ташвишга тушиб.

— Отанг раҳматлига: «Мени ҳам албатта сизнинг ёнингизга, Ойқор кўришиб турадиган жойга кўмишади», деб ваъда бергандим. Улигим чўлу биёбонларда қолиб кетсинми?!— дедилар энам йиғидан ўзларини тўхтата олмай.

— Нималарни ўйлаб юрибсиз-а, энажон! Худо хоҳласа, ҳали юз элликка кирасиз!— дедилар дадам бу гапдан ўзларини йўқотиб.

— Мени қолдириб кета қол, болам! Уй-жойларингга кўз-қулоқ бўлиб ўтираман! Тез-тез келиб турарсизлар! Ота жойингни қандай кимсасиз ташлаб кетасан! Агар кўнса, Донавойни қолдириб кетарсизлар, кўнмаса...

— Ҳеч хафа бўлманг! Сиз нима десангиз айтганингиз бўлади! Сизнинг маслаҳатингизсиз бир чўпни иккинчи жойга олиб қўймаймиз!— дедилар дадам энамга тасалли бериб.

— Болаларингнинг ҳузурини кўр!— дедилар энам алқаб.

Дадамнинг жавобларидан мен ҳам қониққан эдим. Аммо бу кутилмаган таклифдан дадам шошиб қолдилар. Шоша-пиша маслаҳатлашгани уйда бўхча тугаётган аямнинг олдиларига кириб кетдилар. Мен дадам билан энам орасида бўлиб ўтган гап-сўзларни орқа деразадан эшитиб турардим. Негадир шу пайтда энамга бирам раҳмим келиб кетдики, олдиларига югуриб бориб: «Энажон! Ўзимнинг меҳрибонгина энажоним! Ҳеч ҳам хафа бўлманг! Сизни ёлғиз қолдириб кетмаймиз! Мен албатта сиз билан бирга қоламан! Иккимиз боғларимизга қараймиз! Сиз менга ўзимизнинг қиримизга чиқиб, янги-янги эртақлар айтиб берасиз!» дегим келиб кетди.

Шу хаёллар билан турганимда Ойхон дадам чақи-
раётганини айтиб келди. Качон чўлга кўчиб кетишимиз,
у ерларда нима ишлар қилишимиз тўғрисида савол бе-
равериб дадамнинг бошларини қотириб юрганим, чўлга
бориш иштиёқида кечалари мижжа қоқмай чиққаним
учун дадам энамнинг гапларини қандай қилиб менга
айтишларини билмай турардилар. «Майли, энам билан
қишлоқда қоламан», демоқчи бўлдим-у, гапларига қу-
лоқ солиб турганлигимдан хижолат бўлмасинлар, деб
индамадим.

— Донавойжоннинг эси кўп. Сиз бирор нима деган-
нингизда йўқ деган жойи борми?— дедилар аям дадам-
нинг гап очишларига имконият яратгандай.

— Ахир, ўнга кирдинг — сонга кирдинг, дейишади!
Донавойимизнинг ҳам эси кириб, борди-келдини тушу-
надиган бўлиб қолди-да!— дедилар дадам менинг қиш-
лоқда қолишга гап-сўзсиз кўнишимни астойдил истаёт-
ганликларини яширолмай.

— Энанг! «Мен қишлоқда қоламан. Донавойжон ҳам
мен билан қолсин», деяптилар,— деди аям дадамнинг
оғзидан гапини олиб.

— Майли, қолсам қолавераман,— дедим.

Улар ишни бунчалик осон битганидан суюнишиб,
бир-бирларига гал бермай мени мақтаб, ваъдалар бера
кетишди.

— Уқиш бошлангунга қадар тура тур, сўнг яна ўй-
лашиб кўрамиз. Балки унга қадар бизсиз зерикиб, энанг-
нинг ҳам чўлга кетгиси келиб қолар,— дедилар мени
ташлаб кетаётганларидан дадамнинг кўнгиллари хи-
жил бўлиб.

— Сенсиз мен нима қиламан? Укаларингга энди ким
қарайди?— дедилар аям қилгуликни қилиб туриб.

Мен ҳеч нима демадим. Қишлоқда қолишга рози
бўлганимни эшитган энамнинг кўзлари ёшланиб кетди.
Шунда негадир менинг ҳам йиғлагим келиб кетди. Ҳа,
энам иккимиз бир-биримизни ҳаддан ташқари яхши
кўрардик. Дадамнинг айтишларича, энам умрлари би-
не бўлиб бировга бирор оғиз ножўя гап айтмаган экан-
лар. Мен ёки укаларимдан бирортаси гуноҳ иш қилса
ҳам: «Ҳаҳ, илоҳим уйингга буғдой бўлсин», дея қийи-
дилар.

— Эна, нега сиз аямга ўхшаб ҳеч кимни қиймай-
сиз?— сўрадим бир кун энамдан.

— Ҳе-ей, болам-эй! Нима қиламан гуноҳимни кўпайтириб? Ақлим киргунга қадар қилган гуноҳларим ҳам етар. Одамнинг икки елкасида икки фаришта ўтиради. Унг томондаги фаришта инсоннинг умр бўйи қилган савоб ишларини, чап томондаги фаришта эса гуноҳларини ёзиб боради. Дунёда энг ёмон гуноҳ — одамнинг одамга озор бериши. Дунё бино бўлганда худо инсонларни туғилладиган-у, ўлмайдиган қилиб яратган экан! Инсонни ер юзидаги барча ишларга бош-қош бўлиб, тинч-тотув яшайди, деб ўйлаган экан-да. Аммо худо ҳам янглишибди. Инсонлар кўпайиб ер юзини қоплагач, бир-бирини иғво қилиб, ўлдира бошлабди. Олло-таолонинг бошқа жонивор ва ўсимликларига ҳам озор бера бошлабди. Худо бундай қараб турса, одамлар бутун ер юзига ўт кўядиган. Шундан кейин у одамларни маълум ёш ва ризқ-рўз билан яратадиган бўлибди. Ҳозир одамлар борган сари ўзбошимча, бепарво ва тўқликка шўхлик қиладиган бўлиб боришияпти. Инсоннинг бошига етадиган нарса бепарволик экан. Инсон инсонни бошига кўтармаса, бу дунё барбод бўлади!— дедилар энам урчуқларининг бир маромда айланишига узоқ тикиларканлар.

Энамнинг айтишларича, ёлғон гапирган одамдан ҳамма нарсани кутиш мумкин экан. Шунинг учун ҳам мен ҳеч ёлғон гапирмайман. Агар киши бирорта ёлғон гап гапирса ёки бировни ҳақорат қилса ҳам чап елкасидаги фаришта гуноҳини ёзиб қўяркан. Мабода киши тасодифан гуноҳ иш қилиб қўйса ҳам дарҳол уни оқлаш учун савоб иш қилиши керак экан. Қилинган савоб гуноҳини қопласа, фаришта гуноҳни ўчираркан. Лекин одам қандай яшамасин, оддий туғилиб оддий ўларкан.

У куни болалар билан Заргул момонинг ҳандалак-зорига ўғирликка тушдик. Мен бундай ишларга сира қўшилмасдим. Болаларни йўқ ердаги номаъқулчиликларга бошлаб юрадиган миқтигина Ражаб калта қўймади. «Бу ҳеч ўғирликка кирмайди. Заргул момодан ҳандалак сўрасак ҳам беради. Аммо ўғирлаб еган ширин бўлади. Тоғу тошларда юрган қароқчилар каби ҳандалак ўғирлашнинг ҳам гашти бор-да. Сен Заргул момо билан чайласида гаплашиб ўтирсанг бас. Ўзи ким билан гаплашишини билмай, зерикиб ўтиргандир»,— деди қистаб. Истар-истамас рози бўлдим.

Шувоқзорга туташ ҳандалакзорга яқинлашишим билан димоғимга шувоқнинг аққимтил ҳидидан сўнг ҳандалакнинг ёқимли, тинни яйратиб юборадиган ҳиди урилди. Ҳандалакзорнинг кун ботиш томонидаги қуриган шох-шаббалар устига ташланган янтоғи сарғайиб кетган чайлада уззукун урчуқ йигирадиган Заргул мома ўзича гинғиллаб хиргойи қиларди. Чайлага яқинлашгач, бир зум тўхтаб, ашулаларига қулоқ солиб турдим:

Шафтоли шохи ларзон,
Йигит қиммат, қиз арзон.
Қизнингни қиммат сотсанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

Заргул мома ашулани шу қадар таъсирчан қилиб айтардики, нега келганлигимни унутиб, жойимда туриб қолдим. Анчадан сўнг келаётганимни билдириш учун йўталган киши бўлиб, чайлага яқинлашдим.

— Ким у-у-у?— деди Заргул мома чайлада туриб.

— До... До... Донавойман!— дедим тутулиб.

— Ҳа, Донавоймисан? Ке! Энанг яхши юрибдими? Ҳар замонда айланиб келиб турарди, кўринмай қолди?— деди Заргул мома ўзи ўтирган пўстак ярғоғининг четини кўрсатиб. — Утир болам. Она-бола зерикмай ўтирибсизларми? Сени ҳам энанг билан бирга қолдириб кетишибди-да. Нимаям қиласан ўша қақраган чўлда. Айтишларича, тўқайлар тўла чиябўри эмиш, кечаси билан увиллаб уйқу бермасмиш. Одамларнинг ўпкасини қўлтиқлаб чўлга жўнаётганини кўриб ҳайрон қоласан киши. Худди чўлда бир нарса пишириб қўйгандай. Чўлнинг пашшаси жонига теккач, ҳаммаси қайтиб келади ҳали.

Заргул момонинг гапларига қўшилмасам-да, пўстакнинг четидан чиқиб турган жунларини ўйнаб, индамай ўтиравердим.

— Отанглар кўчиб кетгандан бери Супрақулоқ уйлариингга кўпроқ келадиган бўлиб қолгандир?— сўради Заргул мома савалган жун ўрамини йигираётган урчуқ ипига уларкан.

— Келгани йўқ!— дедим ердан кўзимни узмай.

— Энангга айт, уни кўпам уйлариингга йўлатавермасин! У дариган жойдан қут-барака кўтарилади!

— Ҳозир келмай қолган,— дедим ёлғондан.

— Боридан йўғи маъқул ўшанинг. Қорасини кўрсам

этим жунжикади. Ҳеч кимнинг кўзига тикилиб қаролмайди. Сўзингга тикилиб қаролмайдиган одамдан тирнк умри яхшилик чиқмайди.

Мен Заргул момога Суюнбойни ҳаддан ташқари ёмон кўришимни айтай дедим-у, оғзи бўш Заргул момо уни кўрганда: «Қўй, Суюнбойжон, Шаҳзода момонгникига кўпам бораверма! Улар сени ёқтиришмайди», деб гуллаб қўйишидан чўчидим. Дарвоқе, Заргул момонинг ким билан гаплашса ўшани мақтаб, кетгандан сўнг иккинчи одамга ёмонлаб тураверадиган одати бор. Шунинг учун дамимни ичимга ютиб ўтиравердим.

Дарҳақиқат, Заргул момо айтгандек дадамлар чўлга кўчиб кетганларининг иккинчи куни гаврон таёғини қўлтигига қисганча Суюнбой кириб келган эди. Умримда биринчи марта уни мамнун тиржайган ҳолда кўрдим. Унинг келаётганини кўриб, энамдан узоқлашдим. Энам эса дадамлар чўлга жўнайдиган куни тўй қилганимизда сўйилган қўйнинг терисини ошлаш билан овора эдилар.

— Ҳа, кел, Суюнбой,— дедилар энам одатдагидай унинг юзига қарамай совуққина.

— Кетишибди-да,— деди у бу воқеадан хурсанд бўлгандай ёқимсиз иржайиб.

— Ҳа, кетишди. Нима, одамлар кетиб сен яйраб қолдингми?— дедилар энам бир оз баланд овозда аччиқ билан.

— Кўпчилик кетиб, қишлоқ ҳам тинчиб қолибди. Бир-бирининг устидан ёза-ёз қилиб, охири ҳаммаси тишчиди. Баттар бўлишсин.

— Ҳа! Сен одам ёввойининг куни туғиб қолди! Мурод-мақсадингга етдинг! Улар ўз виждонлари билан чўлларни обод қилишга кетишди.

— Яширмайман. Рост. Қани энди, қолган-қутгани ҳам кўчиб кетса эди!— деди у.— Аммо, мен сизга айтсам, улар ҳеч ҳам ўз истаги билан кўчиб кетишгани йўқ. Давлат мажбуран кўчирма қилди-ку. Ўша бир-бирининг устидан ёзиб юрганларнинг беш-олтитаси қишлоқ аҳли номидан: «Бутун қишлоғимиз билан чўлга бориб ишлаймиз», деб ёзиб юборибди. Шунинг касрига мана энди бутун қишлоқ кўчини кўтариб, овораю сарсон.

— Бекор айтибсан! Бу сенга ўхшаганларнинг топган гапи! Қишлоқда фақат қари-қаранглар қолди. Ҳадемай булар ҳам чин дунёга кетишади. Сўнгра бойўғлидай сўппайиб бир ўзинг қоласан. Билсанг, одамлар ичида

ўлиш ҳам бир давлат. Акс ҳолда тобутингни кўтаришга одам топилмай, тўғри келган чуқурга тиқиб ташлашади.

— Худди мен ўлишдан қўрқадигандай гапирасиз-а! Биламан, мен енгилган куним ўламан. Аслида ўлишни истаган ёки ўламан деган одам ўлмайди. Ҳеч ким ўлишни хаёлига келтирмаган одам ўлади.

Энам индамадилар. Супрақулоқ этигининг қўнжидан халачўпини олиб, учини ўткирлаб ўтираверди. Энам узоқ вақт гапирмай, ўз ишлари билан овора бўлганларидан сўнг Суюнбой кетишга ҳозирланди. У энам қанчалик койимасинлар, индамасди. Энамдан бошқа ҳеч ким унга қаттиқ гапиролмасди. Энам ҳам унинг гапларидан унчалик хафа бўлмасдилар.

— Хўп, амма, мен кетдим. Вақтим бўлса, яна айлаиб келарман,— деди у худди унга бировнинг кўзи учиб тургандай.

— Яхши бор, болаларингни сўраб қўй. Ҳай, Суюнбой, айтгандек, эшитдим, ўтган якшанбада хотинингни урибсан. кўчага додлаб чиқибди. Иягинга ота соқоли битиб, қачонгача хотинингни урасан? Ахир раҳминг келсин ўша бечорага. Сенга тегиб, нима кўрди, шўрлик? Ҳеч ким сенга қизини бермай, одамгарчиликдан чиқариб ташлаганда бетимнинг суви беш томиб, ўша етимчанинг тоғасини кўндирганман. Энди инсоф қил. Ёшлигида урганларинг ҳам етар. Ноҳақ ураверсанг охири қўлинг куяди, бола. Одамлардан қўрқмасанг ҳам, худодан қўрқ. Агар қаттиқроқ урганнингда худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса болаларингни ким боқадир? Улар қўй эмаски, сурувга қўшиб боқиб юрсанг. Ўғри бўл, фар бўл, эвбилан бўл. Энди ёшлигинг қолмади. Эрта-индин қизингни куёвга берсанг, неварали бўласан. Энди бу қилиқларингни ташламасанг, одамлар оғзи қолиб, бошқа ери билан кулади.

У: «Хўп», дегандек бошини ирғаб, гавронини қўлтиғига қисганча ғовдан чиқиб кетди. Мен бир оз енгил нафас олгандай бўлдим...

Заргул момонинг гапларини тинглаб ўтириб, шулар хаёлимдан кечди. Ростдан ҳам энди у бизникига кўпроқ келарди.

— Гап билан бўлиб, сенга ҳандалак сўйиб бериш ҳам ёдимдан кўтарилибди,— деди Заргул момо урчуғини ерга қўйиб, ўрнидан тураркан.

— Раҳмат, момо емайман. Энам: «Заргул момонгинг аҳволидан бир хабар олиб кел, тинч ўтирибдимикан», дегандилар. Шунга келувдим,— дедим ёлғон гапирганимдан қулоғимгача қизариб.

— Энангни худо сўрасин. Тўхтаб тур, бўлмаса, иккита ҳандалак узиб берай. Биттаси ўзингга, биттаси энангга. Бу йил ҳандалагимиз яхши бўлди, бутун қишлоққа етади.

Заргул момо чирқиллаб пишган иккита ҳандалакни узиб, икки қўлтигимга қистириб қўйди. Мен ўзимдан нафратланиб, мени Заргул момони чалғитишга юбориб, ўзи ҳандалак ўғирлаган Ражаб калтани сўкиб борардим. Емон ниятда келган мендек иблис одамга бечора Заргул момо иккита хандалак ҳам берди-я! Кошки мен шу иккита ҳандалакка арзисам!

Келишилган жойга етиб борганимда болалар тўп бўлишиб, ҳандалак ейишарди. Улар ўғирлаб чиққан ҳандалаклардан беш-олтита чамаси қолган эди.

— Эҳ-ҳе-е! Яшасин ҳақиқий доно бола Донавой-ой! Бир йўла ўз ҳақини ҳам олиб чиқибди! Ҳандалакларни бемалол тушираверинглар-а-р!— деди Ражаб ҳандалак пўчоғини ҳафсала билан кемираркан, иккинчи қўлидаги ҳандалакни ёрмоқчи бўлиб.

— Тўхта, Ражаб!— Ҳандалакни ёрмай тур! Урнига мана, ўзимникини бераман!— дедим баланд овозда.

Болалар ҳайрон бўлиб менга тикилиб қолишди.

— Биз нотўғри иш қилдик,— дедим титроқ овозда.— Ҳаммамиз кўра-била туриб, гуноҳ қилдик. Энди ҳаммамиз дўзахи бўламиз. Қолган ҳандалакларни Заргул момога қайтариб бериб, кечирим сўраш керак. Шунда ҳам гуноҳимиз ювилмайди. Ҳаммамиз биттадан гуноҳимизни қоплайдиган савоб иш қилишимиз керак!— дедим ўкинчли овозда.

Бу гапни шу қадар таъсирланиб ва эътиқод билан айтдимки, болалар бир зум ҳайратдан қотиб қолишди. Фақат безбет Ражабгина пишиллаб ҳандалак ерди.

— Сенга айтяпман, очофат!— дедим қўлидаги ҳандалак пўчоғини уриб юбориб.

У менга ҳамла қилмоқчи бўлиб, жаҳл билан ўрнидан турди. Бироқ болалардан бирортаси ҳам унинг тарафини олмаслигини сезгач, яна жойига ўтирди. Лекин аламини қолган ҳандалаклардан олди... Биз тўпланишиб, Ражабни урмоқчи ҳам бўлдик. Аммо у ҳамма айбни бизга тўнкаб, сиримизни очиб қўйишидан чўчиб индамадик.

Заргул момонинг энамга деб берган ҳандалакларини қўлтиқлаганимча уйга келдим. Бугунги гуноҳимни ювиш учун қандай савоб иш қилиш ҳақида ўйлардим. Ҳандалак олиб келганимдан энам суюниб кетдилар. Коса қилиб, нон тўғраб едилар. Сўнг урчуқ йигиришга киришдилар. Мен эса гоҳ кўзим илиниб, гоҳ уйғониб ёнларида думалаб ётдим. Шу пайт хаёлимга келган фикрдан сакраб ўрнимдан туриб кетдим.

— Вой-ей! Қўрқитиб юбординг-а! Худди ёв қувгандай иш қиласан-а, болам!— дедилар энам ёқаларига туфуриб.

Ноўрин ҳаракат қилган эдим. Дарвоқе, бу ишни энамга билдирмай қилишим керак эди. Энам урчуқ йигиришдан чарчаб, садақайрағочнинг соясига чўзилганларида оёқ учида уйга кириб, дадамнинг бир-икки кийилган янги этикларини олиб чиқдим. Этикни қўлтиғимга қисганимча ҳеч кими йўқ Ёрбек бобоникига қараб кетдим. Аҳён-аҳёнда энам қишлоғимиздаги Ёрбек бобога ўхшаган «қўли калта» одамларга мендан бирор кийим ёки егулик нарса бериб юборардилар. Айниқса қурбон ҳайит ва рўза ҳайитларида доимо шундай қилардилар.

— Энам бериб юбордилар, кияркансиз!— дедим этикни Ёрбек бобога тутиб.

От, эшак, хуллас, дуч келган ҳайвонларга нўхта тикиб, эгар-жабдуқларга тери қоплаб зўрға тирикчилик қиладиган Ёрбек бобо суюниб кетди. Болалар каби қувониб, ўша заҳотиёқ этикни кийиб кўрди. Ўлчагандай тўғри келди. Менга қандай миннатдорчилик билдиришини билмай бир зум ўзини йўқотиб қўйди. Кўзи беихтиёр намланганини ҳам пайқадим. Менинг ҳам кўнглим бўшашиб кетди.

— Чоринг йиртилиб, тоққа — ўтинга боролмай турган эдим. Ҳозир бир-икки эшак қуриган шох олиб келмасам тоғларга қор тушгандан сўнг Ойқорга боришга қани менда мадор!— деди Ёрбек бобо кўзи ёшланганини менга билдирмаслик учун тор томон ўгирилиб. Сўнг инқиллаганча уйга кириб, тўйларда дастурхондан дастурхонга ўтавериб бир оз кирланган бир сиқим парварда олиб чиқди. Қўллари қайтмасин деб парвардани олдимда, изимга қайтдим. Шу билан бугунги гуноҳимни ювгандай эдим.

...Энди мени ҳаммадан кўп ўйлантирадиган нарса Суюнбой Супрақулоқнинг яна уйимизга келиши эди.

Уни эсладим дегунча аъзойи баданим жунжикиб кетарди. Гоҳида: «Нега у уйнимизга келса нидамайдилар?» деб энамдан норози ҳам бўлардим. Қишлоғимизда эса одамлар камайиб, кечалари кўчаларда ҳеч ким юрмайдиган бўлиб қолган эди. Кеч кириши билан қолган-қутган болалар уй-уйларига кириб кетишар, бутун қишлоқни Каттасойнинг шарқираши ўз оғушига оларди. Мен ҳам кечки ўйинимизни чала-чулпа тугаллаб худди орқамдан Супрақулоқ етиб келадигандек уйга шошилардим. Бир оз кечиккудай бўлсам энам қирга чиқиб, мени кутиб турардилар. Лекин энди энам иккаламиз Суюнбой ҳақида деярли гаплашмасдик. Энам у ҳақда сира оғиз очмасдилар. Мен эса у ҳақда гапириш нари турсин. эсласам қўрқиб кетардим. Кўз олдимда у ноқаҳ ўлдирган одамлар ва айиқлар гавдаланаверарди...

УЧИНЧИ БОБ

Уқувчилари озайиб қолган мактабимизда энди ўқини бошланган эди. Доимо шов-шув гап тарқатиб юрадиган Ражаб нохуш хабар топиб келди: Ғаффор овчи кийик отаман, деб чўққидан учиб кетибди... Одамлар икки кундан сўнг Учқўл чўққисининг этагидан ўлигини топишибди...

Шу кунни мактабдан нохуш кайфият билан қайтдим. Энам Ғаффор овчиникига жанозага бориб келдилар. Тушдан кейин энам иккаламиз ўрмин кечикиб, доплаб кетган бедани ўришга киришдик. Қош қорайиши билан энам овқатга унадилар. Мен подадан эчкиларни айириб келишга кетдим.

Ойқорнинг икки-уч жойида гулхан милтираб, тоғ тимқора тусга кирган, хира чироқ ёруғида энам урчуқ йигирар. мен эса дарс тайёрлаб ўтирардим. Шу пайт бехосдан ғовнинг ёғочлари шарақлаб кетди. Иккимиз ҳам чўчиб тушдик.

— Кимса-ан?— дедилар энам қўрқув аралаш баланд овозда.

— Ме-ен, Суюнбойман!— деган товуш келди ғов томондан.

— Овоз бериб келмайсанми? Арвоҳга ўхшаб бемаҳалда юрганинг-юрган!— деб койиган бўлдилар энам.

Чироққа яқинлашганда унинг супрадек катта-катта қулоқлари, япалоқ бурни ва ёрилган қалин лаблари кўзга ташланди. Худди елкамдан биров совуқ сув қўйиб

юборгандек бўлди. Қўрққанимни билдирмаслик учун яна китобга тикилдим. Қанча уринмайин, ўқиётган жойимни тополмадим. Назаримда ҳарфлар Суюнбой ва Ғаффор овчи шаклига кириб кўз олдимдан ғизиллаб ўтаётгандек эди. Китобни ёпиб қўйиб, энам билан Суюнбойнинг гапларига қулоқ солишдан бошқа иложим қолмаган эди.

— Дастлаб унчалик билилмаган экан, ростдан ҳам қишлоқ бўшаб қолибди,— деди у сўрининг четига ўтирар экан.— Худди уруш пайтларини эслатади.

— Сен ҳам одамга ўхшаб илиқроқ гаплардан гапирсанг-чи, Суюнбой! Одам деганнинг гапи бунча совуқ бўлмайди!— дедилар энам ундан астойдил хафа бўлиб.

— Э-э, амма, қани энди шундай илиқ гапларни билсам. Одам боласи менга мана шундай дегин, дея ўргатмади. Ўзим ҳам доимо одамлардан олис юрдим. Мактабга бориш уёқда турсин, китоб бетини кўрмай ўтиб кетдик. Биздан нима гап чиқарди,— деди у ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлиб.

— Эски замонда ҳеч ким ўқимаган. Шунда ҳам ҳамманинг эс-ҳуши жойида бўлган. Ҳеч ким жинни бўлиб кетмаган. Билсанг, ота-онангнинг ўлими, бошингга тушган катта-кичик ташвишлар, одамларни борди-келдисининг ўзи ҳам мактаб. Сен эса аслидан бўлмайдиган эдинг.

— Шундай экан, нима қиласиз менга насиҳат бериб? Қандай туғилган бўлсам, шундай ўламан. Мени ҳеч ким ўйламайди. Мен ҳам ҳеч кимнинг ташвишини чекмайман. Ота-онам ҳам мендан ризо бўлиб ўлмаган. Болаларим ҳам мени бошига кўтариб, қабримга мрамартош қўйишмайди. Мени фақат бир нарса ўйлантиряпти. Сизнинг ўша гапингиздан сўнг шу ҳақда ўйлаб қолдим. Одамлардай, тинчгина, ўз ажалим билан ўлсам, дейман.

— Ҳа, баракалла! Сендан ҳам тузук-қуруқ гап чиқаркан-ку! Шундай экан, болаларингга, муштилар хотинингга озор берма! Сени кўмадиган ўшалар!

— Менинг одатимни биласиз-ку, амма. Менга гапиршмаса, ғашимга тегишмаса ҳеч ким билан ишим йўқ. Ҳадеб кўзимга кўриनावерган одамни ҳам ёмон кўраман. Нима қилай, одат экан.

— Одатинг қуриб кетсин. Одат экан, деб болангни, хотинингни тутиб олиб ураверсанг, кўмиш нари турсин, ҳаммаси бир бўлиб сени ўлдиради-қўйишади.

— Сиз ҳам қизиқ одам экансиз. Мени қўрқитмоқчи

бўляпсизми? Ғаффор овчига ўхшаб, чўққидан учибми, бошқа бўлибми ўлсам керак. Чунки мен нима номаъқулчилик қилсам тоғларда қилганман: Бутун тоғ, ўсимликлар ва мавжудот мендан озор чеккан. Улар қачондир мендан қасос олишса керак. Ғаффор овчининг ҳам тоғда отмаган жонивори қолмаган эди. Айтишларича, ўнг биқинини алланима еб кетибди.

— Куни битган экан бечоранинг, бугун кўмишди,— дедилар энам урчуқ йигиришдан тўхтамай.

— Тоғдан тушаётиб қабристонга бораётган одамларга дуч келдим. Сўнг ноилож қабристонгача бордим. Энг ёмони, амма, уни оёғи букилганча кўмишди. Жасади тоғда бир неча кун қолиб кетгандан сўнг нима бўларди.

— Жағи, оёқ-қўли боғланмагандан сўнг шундай бўлади. Синдирсанг ҳам ўз ҳолига келмайди...

— Ёмон бўлди. Энди қишлоғимиздан кўп одам ўлади. Оёғи букилган ҳолда кўмилган киши ортидан одамларни чақираверар экан.

— Чакки иш бўлибди. Ростдан ҳам оёғи букилганмиди? Ўз кўзинг билан кўрдингми?— деб жиддий сўрадилар энам урчуқ йигиришдан тўхтаб.

— Шундай қоронғи кечада сизни алдайманми? Тобутда тиззаси ва оёғининг учи дўппайиб бораётганини ҳамма кўрди. Кўп одамлар шунинг учун ҳам қабристонга етмасдан қайтди. Беш-олти қариндошигина тобутни кўтариб кетди. Мен Отажон бобонинг уйи олдидан қайтдим. Дўстмурод бобонинг айтишича, кимга унинг қабрининг тупроғи тегса, шуни тез ёнига чақирар экан.

— Эй, худо-ей, ўзинг сақлагин-да! Бахт ҳам, яхшилик ҳам одамлар билан экан! Ҳамма кўчиб кетиб, қишлоғимиздан хайр-барака кўтарилди.

— Қизиқ, у биринчи бўлиб кимни ёнига чақирар экан-а?

— Нафасингни иссиқ қилсанг-чи! Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди. Худодан астойдил ризқ-рўз сўраган одам қиёматдан ҳам омон чиқади.

— Қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади-ю, лекин синдириб бўлса ҳам унинг оёғини тўғрилаб кўмиш керак эди,— деди Суюнбой юзи тундлашиб.

— Тўғри айтасан, шундай қилиш керак эди. Бўлмаса, қишлоғимизда катта жанжал бўлади. Қариндоши ўлган одамлар Ғаффорнинг уруғларига тармашади.

— Ҳалиям кеч эмас, жасад айнимасдан очиб, оёғини тўғрилаб кўмиш керак.

— Ким қилади дейсан бу ишни? Тоғдек юрак керак бунга.

— Бектўра гўрков билан Сувон мурдашўйга юз сўмдан беришсин, ўнга гўрни деса ҳам очиб беришади.

— Ўзлари билади-да, ҳозир бировга ақл ўргатсанг ҳам балога қолиб кетасан. «Шу айтувди», деб ёқангдан тутиб олади.

— Унинг касофати бутун қишлоққа урмасдан оқсоқоллар Гаффорнинг қариндош-уруғларга айтишлари керак.

Энам индамадилар. Мен ҳам тахтадек қотиб, уларнинг гапларига қулоқ солиб ўтирардим. Энам менинг қўрқувдан рангим оқарганлигини сездилар шекилли, Суюнбойни жўнатиш тараддудига тушдилар.

— Вақт ҳам алламаҳал бўлди. Сен ҳам уйингга бор энди, Суюнбой,— дедилар энам дастурхонни йиғиштирарканлар.

Суюнбой гап-сўзсиз оғир қўзғалиб ўрнидан турди-да, ғовга қараб юрди.

— Оти ўчсин-эй шуни! Одам бўлиб илиқ гап топиб келган куни бўлмади жувонмаргнинг! Илоҳим гапинг оғзингдан чиқиб ёқангга тармашсин!

Ўрнимга чўзилганимда ҳам энам алланималар деб сўри атрофида ўралашиб юрардилар. Ётишга ётдим-у, лекин ҳеч уйқум келмасди. Кўзимни юмишим билан қаршимда чайқалиб бораётган тобут ва унинг орқасидан ўғринча писиб кетаётган Суюнбой гавдаланаверарди. Энам ўринларига чўзилгач, ачом-ачом қилиб ётдик.

— Эна, энди Суюнбой уйимизга келмасин!— дедим анчадан сўнг осмонга, бир-бири билан рақобатлашиб чарақлаётган юлдузларга энтикиб тикиларканман.

— Нега, болам?— дедилар энам менинг кутилмаган саволимдан ажабланиб.

— Унинг ёмон одам эканлигини ўзингиз ҳам биласиз ку! Биласиз-у, индамайсиз! У ҳеч кимни, ҳатто сизниям яхши кўрмайди. Заргул момо: «У йўлаган жойдан қут-барака кўтарилади», дедилар,— дедим Суюнбойга бўлган нафратим жунбушга келиб.

— Заргул момонг тўғри айтган! Ўзи Суюнбой бечораям ўлим талвасасига тушиб қолибди, узоққа бормаса керак... Қўй, майли, куни битаётганда уйимиздан ҳайдамайлик... Агар у келганда биз билан ўтиргинг келмаса ўйнагани Норқулларникига чиқсанг ҳам майли.

— Нега... Сиз қаердан биласиз, эна?— дедим нафасим ичимга тушиб.

— Айримлар ўлими яқинлашса шундай талвасага тушиб қолади... Унинг ҳам юзидан ажал шамоли эсиб турибди...

— Суюнбой энди ўладими?

— Ажаб эмас! Тавба қилдим-эй! Эй худо, худованди карим, осий бандангни ўзинг кечиргин! Меҳр-оқибат кўтарилиб боряпти! Бандаларингга ўзинг инсоф ато қил!

Шу кундан бошлаб энам ҳам кўзимга афсонавий ва қўрқинчли кўрина бошладилар. Ўрнимдан турганимда энам эчки соғардилар. Шу кеча қандай кўзим илинганини билмайман. Бет-қўлимни ювиб, эчкиларни подага қўшиб келдим. Энди Суюнбой кўз олдимда жонсиз қиёфада гавдаланарди.

Энам билан бўлиб ўтган гапдан сўнг у яна икки марта уйимизга келди. Болалар билан Ўртақирда тун оққунга қадар ўйнаб кечроқ уйга қайтганимда, у говдан чиқиб кетаётган экан.

— Ҳм-м-м,— деди у менга аллақандай совуқ табасум билан.

Унинг юзи на кулганга, на йиғлаганга ўхшарди. Унга қандай жавоб беришимни билмай, говнинг оғзида серрайиб туриб қолдим. У эса менга қайтиб қарамай, қирга чиқиб кетди. Шу кунлари қишлоқда: «Ғаффор овчининг қабрини очишармиш», деган гап юрарди. Ҳовлига кирмасимданоқ энамнинг койинаётганларини эшитдим. У киши куйиб-пишиб Суюнбойни қарғардилар:

— Ўлган биров, кўмган биров, сенга нима! Келиб менга нуқул: «Ғаффор овчининг қабрини очдириш керак», дейди. Нима, мен худомидим, одамларга: «Ғаффор овчининг қабрини очинглар», деб буюрсам. Э-э, ўша Ғаффор овчи ёнига чақирсин сени!..

Энамнинг жиғибийрони чиқиб тургани учун ҳеч қандай гап қўшмадим. Секингина бориб, садақайрағоч остидаги сўрига чўзилдим. Энам Суюнбойни жўнатиш билан овора бўлиб, эчкиларни соғолмаган эканлар, улоқларни ушлашиб турдим. Энам эчкиларни соғиб бўлганларидан сўнг улоқларни онасини эмишга қўйиб юбордим-да, яна сўрига чўзилдим. Осмоннинг ҳар ер, ҳар ерида милтиллаб юлдузлар кўринди... Негадир юрагим орзиқиб кетди. Бирдан кўз олдимдан чети уфққа туташ бепоён чўл, оппоқ пахтазорлар ва унда сузиб юрган кўм-кўк пахта териш машиналари, сўнг аям, дадам ва укаларим пайдо

бўлди. Бу манзара ҳеч нарсага тенглаб бўлмайдиган даражада гўзал ва бетакрор эди. Соғинчдан кўнглим бўшашиб, беихтиёр кўзим ёшланди. Энамни қанчалнк яхши кўрмай, бари бир тезроқ чўлга кетгим келарди. Дадам тезда келаман дегандилар. Дараклари бўлмаяпти.

...Кейинги пайтда энам тез-тез чўлни мақтайдиган бўлиб қолдилар. Одам чўлга бориб тўйиб-тўйиб ишласа, соғлом ва бақувват бўларқан. Қишлоғимизнинг ҳамма меҳнатсевар, юрагида ўти бор одамлари чўлга кетиб, бу ерда Суюнбойга ўхшаган нуқул дордан қочганлар қолган эмиш...

Шундан кейин у уйимизга яна бир марта келди. Энам иккаламиз ўриб қуритилган бедани ялпиздан боғлиқ қилиб боғлаётган эдик. У мен томонга қайрилиб қарамади ҳам. Мен ҳам ишдан бош кўтармадим. Энамнинг айтишларича, унинг кўзи одамни чақар эмиш. Қизиқ, кўз ҳам одамни чақадими?

У энам билан нималарни гаплашганини билмайман. Одатдагидек узоқ ўтирмади. Гавронини қўлтиғига қисганча ҳовлининг ўртасида узоқ тик туриб қолди. Эчкиларнинг елинхалтасини ечаётган энам унга ёлвориб алланималарни уқтирардилар. Ғовдан чиқаётганида кўз ёшларини артаётганини пайқадим. Шунда негадир унга раҳмим келиб кетди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Кейинчалик бу ҳис — унинг тўлақонли одам эмаслигига ачиниш ҳисси эканлигини пайқадим.

...Бу хабарни совуққина қабул қилдим. Суюнбойнинг юз-кўзлари ўзига ўхшаш япалоқ, қулоқлари катта-катта ўғли йиғлаганча ғовдан кирганидаёқ ҳамма нарсага тушунган эдим... Отасини Жийдалининг даштида биров ўлдириб кетибди. Жарбулоқлик ўтинчилар келиб айтишибди. Бу хабардан энам шошиб қолдилар.

— Ҳаҳ, бечора-ей, ҳаҳ, бечора-ей! Охири жувонмарг кетди-да! Шаҳид кетди-я, шаҳид!— дер эдилар катта дока рўмолларини ўрарканлар.

Кейин мени қўшнимиз Баҳром бобога юбордилар. Бу хабарни эшитиб, Баҳром бобоникига келган иккита меҳмон ҳам бизникига чиқди. Энам Баҳром бобога алланималарни тайинлаб, Суюнбойнинг ўғли билан уларникига қараб кетдилар.

— Уйдан ҳеч қаёққа жилмай ўтира тур!— дедилар ғовдан чиқаётиб менга.

Бош ирғаб, «хўп», ишорасини қилдим. Баҳром бобо

меҳмонлари билан қишлоқдан яна иккита одамни олиб, Жийдали даштига қараб кетишди. Оёғим тортмаса-да, уларнинг орқасидан эргашдим. Менга Баҳром бобонинг шўх, текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиган қорамағиз ва чайир ўғли Норқул ҳам қўшилди. Одамлар тўпини қоралаб, тоққа қараб кетавердик.

Жийдали даштининг ғаллазорга туташ ерида сурув яйловда эмас, ғаллазорда ёйилиб юрарди. Таёғини ўн қўлтиғига қисиб, эшак минган чўпон сурувни атайлаб ғаллазорда ҳайдаб боқарди.

— Кимнинг суруви экан-а? Нега яйлов қолиб, ғаллазорда боқиб юрибди?— деди Норқул синчковлик билан сурувни кузатаркан.— Яқин атрофда бошқа отар кўринмайди. Суюнбойнинг суруви қаерда экан?— қўшиб қўйди анчадан сўнг.

— Уша сурув Суюнбойники!— дедим кўнглим сезиб.

У менга бир қараб қўйди-ю, индамади. Сурувга яқинлашган одамлар даҳшатдан қотиб қолишди: эшак минган киши Суюнбой эди. Сурувга ўрганиб қолган эшак қўйларни қоралаб ўтлаб юрар, унинг устига ўтқазилиб қўлтиғига таёғи қистириб қўйилган Суюнбойнинг оғзи карракдек очилганча қотиб қолган эди... Оёқлари болдиридан бир-бирига боғланган бўлиб, у шу ҳолатда бир неча кундан бери юргани билиниб турарди.

Норқул иккаламиз бўлиқ ўтлар орасига писиб олиб, қилишни билмай ҳангу манг бўлиб қолишди.

— Эрта кунни кеч қилайлик. Бўлар иш бўлибди. Энди уни уйга олиб бориш керак. Жасад айниган кўринадди, бугундан қолмай чиқариш керак,— деди Суюнбой боқадиган сурувнинг бош чўпони Мамараҳим исмли камгап киши.

— Қандай қилиб олиб кетамиз?— деди Баҳром бобо.

— Шу туришда олиб кетилса ҳам бўларди-ю, бироқ уят бўлади. Эшакка юз тубан ўнгариб, устига чакмонини ёпамиз!— деди Мамараҳим биринчи бўлиб унга яқинлашаркан.

Мен одамларнинг хатти-ҳаракатини кузатсам-да, Суюнбойга қарашга юрагим бетламасди. Унинг даҳшатли қиёфаси қараган сари кишининг вужудини музлатиб юборарди.

Одамлар унинг бир-бирига боғланган оёқларини ечиб, эшакдан зўрға тушириб олишди. Сўнг худди қўйни воқеани гап-сўзсиз кузатардик. Одамлар бир зум нима

ўнгаргандек эшакка ўнгаришди. Биз улар ўтиб кетгунча жойимизда писиб ётавердик. Мамараҳим чўпон сурувни галлазордан чиқариб, яйловга ёйиб юборди.

Қишлоқдаги юракни эзадиган ёқимсиз сукунат ва шов-шувнинг чеки йўқ эди. Негадир ҳеч ким йиғламасди. Жанозага келган саноқлигина одамлар ҳам унинг уйига яқинлашмас, уни нега ва ким ўлдирганлиги тўғрисида ҳеч ким оғиз очмасди.

Энамнинг елиб-югуришларига қараганда мурдашўй ювмайман ва гўрков гўр қазимайман, дебди. Қишлоқ оқсоқоли бир амаллаб, алдаб-сулдаб кўндирибди. Мен, Пардавой ва Ражаб учаламиз Заргул момонинг томига чиқиб, бўлаётган воқеаларни кузатиб турдик. Аҳён-аҳёнда Ражаб калта бориб, янгилик топиб келарди.

Тобутни кўтариб кетишаётганда кўз олдимга Суюнбойнинг Ғаффор овчини қандай кўмишганини сўзлагани келди. Тобут устида худди учта одам ўтириб, устига битта мурсакни ёпиб олгандай эди. Қабристонга кўп одам бормади. Шунинг учун ҳам уни кўмиш чўзилиб кетди. Энди биз Дунётепанинг устига чиқиб уларни кузатардик. Доимо вайсаб юрадиган Ражаб калта ҳам ўз-ўзидан жимиб, миқ этмай ўтирар, Пардавой эса аҳён-аҳёнда менга мўлтираб қараб қўярди.

— Одамлар жаноза ўқиб, қабрдан етти қадам узоқлашганларидан сўнг унинг олдига Мункар-Накир киради,— деди Ражаб қўрқинчли овозда.

Бу гапга журъат қилиб ҳеч ким жавоб қайтара олмади. Мен истамасам-да, ўзимча Суюнбойнинг Мункар-Накир билан учрашувини тасаввур эта бошладим.. Мункар ва Накир қабрга киришиб, шармандаларча ётган Суюнбойни кўриб, бир зум ҳайратдан ёқа ушлаб қолишди. Улар миллионлаб одамларни дўзах ва жаннатга жўнатиб, ҳеч бундай хунук ўлган одамни кўришмаганди.

— Ўрнингдан тур, худонинг шарманда бандаси!— деди у Суюнбойга ҳазар билан тикилиб.

— Гапиравер, нима ишинг бор менда!— деди Суюнбой унинг юзига тескари қараб.

— Мункар-Накир келганда ҳамма ўрнидан туради! Ортимдан юр, Дўзахга борасан!— деди Мункар ер остига қараб юраркан.

— Нима қилсанг шу ерда қилавер, ортингдан эрга-

шиб юрмайма! Ундан ташқари шаҳидлар дўзахи бўлмайди, нима, билмайди дейсанми?

— Кўп ғашимизга тегаверма! Нима бир ўлган сенми? Дунёни сўраб турган одамлар кўзи тўрт бўлиб бизни кутиб ўтиришибди! Ҳар кун мен сенга ўхшаганларнинг минги билан мулоқот қиламан! Жонингни мен эмас, Азроил олган.

— Азроил эмас, мени одамлар ўлдиришди,— дейди бир оз бўшашиб Суюнбой.

— Азроил ўша одамларга буюрган-да!

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди. Уларнинг юрагига сен ўлдириш ҳиссини солган,— деди Накир Суюнбойнинг ёнига қайтиб келаркан.

— Қани энди! Қўлимга тушганда...

— Гап-сўзингга қараганда сен ҳақиқий тошбағир ва айтганингни қиладиган одам кўрипасан. Шу феълинг бизга ёқди. Сен билан бемалол гаплашса бўлар экан. Агар бизни айтганимизни қилсанг, ҳозироқ жаннатга ўтказиб юборамиз!

— Айт!

— Қиласанми?

— Ушэ сени ўлдиртирган Азроил ер юзида бизга яқин бўлган бир неча кишининг кунидан бурун жонини олди. Қандай қилиб қасос олишимизни билмай юрибмиз. Азроилнинг жони худо ўтирадиган тахтнинг остида. Хонақога киришингдан ўнг томондаги токчада. Шуни ўғирлаб чиқиб, қиймалаб ташлаш керак. Шунда Азроил абадий ўлади. Кейин ўзимизнинг одамни Азроил қилиб тайинлашади. Худо билан ўзимиз гаплашамиз.

— Сўнгра мени бир йўла яна ер юзига чиқариб юбора оласизми?

— Мумкин. Фақат бошқа қиёфада ва бошқа юртга. Бўлмаса худонинг сирин очилиб қолади.

— Розиман. Лекин битта шартим бор. Мени бир кунга ер юзига чиқариб юборасан! Ўзимни ўлдирган одамларни бир ёқлик қилиб келаман!

— Бунинг учун аввал Азроилни ўлдириш керак. Бўлмаса — у сени чиққанингни пайқаб худога айтади. Кейин ҳамма режамиз барбод бўлади,— деди Мункар Суюнбойни ер юзига чиқарса, қочиб кетишидан кўрқиб.

Суюнбой бир зух хаёл суриб жимиб қолди. Хаёлидан «Балки мени Азроилни ўлдиришда фойдаланиш учун

атайлаб Мункар-Накир ўлдиртиргандир» деган фикр кечди. Аммо фикримни Мункар-Накир сезиб қолмасин, деб, дарҳол ўрнидан турди...

...Баданим музлаб, чўчиб тушдим. Шунда чарчоқдан ўтирган жойимда ухлаб қолаётганимни сездим. Анчагача ўзимга келмай жойимда ўтириб қолдим. Рангим оқариб кетган шекилли, Ражаб билан Пардавой менга тикилиб туришарди. Ҳеч нарсани сездирмаслик учун ўзимни дадил тутиб, ўрнидан турдим.

Ниҳоят, одамлар қайтишди. Биз ҳам аллақандай нохуш кайфият билан қишлоққа қайтдик. Назаримда Суюнбой эрта-индин тирилиб келадигандек, қишлоғимиз ағдар-тўнтар бўлиб кетадигандек эди...

Уйга келсам, энам ҳали жанозадан қайтмаган эканлар. Кечқурун, подақайтар маҳали келдилар. Рўмолчага тугиб олиб келган нон, қанд ва гўштларини олдимга қўйдилар.

— Ҳаҳ, энанг ўлсин! Бир ўзинг очиқиб кетгандирсан! Рангинг ҳам синиқиб қолибди. Келди-келди билан бўлиб, анча ушланиб қолдим,— дедилар оғир уҳ тортиб.

...Шу кундан бошлаб энам иккаламиз Суюнбой ҳақида гаплашмай қўйдик. Энам кунора ёки ҳафтада унинг болаларидан хабар олиб турар, гоҳида мендан бир челак шафтоли ёки узум бериб юборардилар. Аввал унинг уйига ҳеч бормаган бўлсам-да, энди бораварардим. Етим қолган, усти юпун болаларига раҳмим келди. Уларга катта-катта яхшиликлар қилай дейман-у, ҳозирча қўлимдан энам берган нарсаларни элтиб беришдан бошқа иш келмайди.

Суюнбойнинг хотини Энаой хола эрини биров ўлдириб кетганидан додлаб ҳеч қаерга бормади. Миллиционерлар келиб алланималарни ёзиб кетишибди. Шу билан Суюнбой ҳақидаги гап-сўзлар тинчигандай эди.

Ҳаммаси Суюнбойнинг ўзига ўхшаган, Панжакент томонда қўй боқадиган супрақулоқ укаси Исрофил қишлоққа келиб, акасининг ўлимидан хабар топгандан сўнг бошланди. У қишлоққа келган кунийёқ: «Заҳар бериб акамни сен ўлдиргансан», дея янгасини, иккинчи кунни совхоз буғдойзорининг қоровули Асадулла паканани судга берди. Кейин қишлоқда кимни ёмон кўрса, ҳаммасининг устидан бирма-бир ёза бошлади.

Қишлоғимизда Суюнбой Супрақулоқнинг ҳақиқий жанжали энди бошланган эди. Қишлоқдан районга — милицияхонага чақирилмаган одам қолмади ҳисоб. Ҳансираб, куйиб-пишиб Исрофилни қарғаганча энам ҳам икки марта пойи-пиёда районга тушиб, милицияга сўроқ бериб келдилар.

...Бу гапни менга Ражаб айтди: докторлар Супрақулоқнинг қабрини очишармиш, қандай ўлганини текширишармиш...

— Бориб пойлаймиз, энам Суюнбой дўзахи дегандилар, — деди Ражаб ёқимсиз илжайиб.

— Докторлар қўйишмайди, — дедим бу нохуш воқеани кўришни истамай.

— Улар келмасдан бурун бориб, очиқ қабрлардан бирортасига кириб оламиз.

Унинг гапига Пардавой ҳам қўшилди. Қишлоғимизда болалар кўплигида пистин-пистин ўйнаганимизда яширинишга жуда қулай ва рақибларимиз излашга юраги бетламайдиган эски очиқ қабрларга бир эмас, бир неча марта кириб чиққанлигимиз учун мен ҳам индамай рози бўлдим. «Докторлар келармиш», деган кун эрталаб сигир ва эчкиларимизни подага қўшдигу ёввойи мушуклар миёвлаб юрадиган Мушукжарни ёқалаб қабристонга қараб кетдик. Моллар ёйилмагани учун қабристонни бўлиқ қовжираган ўт қоплаган, ўнг томони Мушукжарга ва чап томони ғалласи ўриб олинган яйдоқ ангорга туташган. Қабристонда изғиб юрган беш-олтита ёввойи итлар бизни кўриши билан Мушукжарнинг одам йўламайдиган чакалакзорларига кириб ғойиб бўлишди.

Докторларнинг келишини кутиб, кичикроқ бир тепаликка чиқиб ўтирдик. Қуёш Ойқор ортидан кўтарилиб, Замонаро чўққисининг қоқ тепасига келганда қабристоннинг Барлос қишлоғига туташ томони биқинига қўшув белгиси туширилган кўк машина келиб тўхтади.

Биз югуриб бориб, дуч келган ҳандаққа ўзимизни ташладик. Исрофил учта доктор, иккита милиционер ва яна бир кишини эргаштириб қабр бошига келди. Исрофилдан бошқа ҳамма противогаз кийиб олишди. Кейин Исрофил ҳам бориб машинадан ўзига противогаз олиб келди. Биз қаттиқроқ нафас олишга ҳам чўчиб, миқ этмай ерга қапишиб ётардик.

Ниҳоят, улар қабрнинг тупроғини тортиб бўлишди.

Исрофил противогазнинг ичида пиқиллаб йиғлаган киши бўлди шекилли, противогазга қўлини суқиб кўз ёшларини артди. Гўрдан атрофга тарқалган қўланса ҳиддан нафасимиз бўғилиб, жойимизда туролмай қолдик. Бу пайтда улар мурдани ўртага олишган эди.

— Противогаз кийиб слишганларича бор экан-да,— деди Ражаб қўли билан оғзи-бурнини бекитиб зўрға нафас оларкан.

— Баттар бўл! Сени биров бу ерга келсин деганмиди!— дедим қаҳримни яширмай.

— Кетдик, бўлмаса ўлиб қоламиз,— деди Пардавой йиғлагудек бўлиб.

Бошқа иложимиз ҳам йўқ эди. Биринчи бўлиб очик қабрдан оқ сурп кўйлак-иштон кийган Ражаб калта отилиб чиқди. Унга кўзи тушганлардан бири додлаб юборди. Мушукжарга етганимизда бараварига орқамизга қарадик. Уна додлаб юборган одам ҳушидан кетган эди.. Саросимага тушиб қолган кишилар уни кўтариб, машина томон борар, Исрофил қабр атрофида зир югурарди...

Илонизи йўлнинг Мушукжарни кесиб ўтадиган жойидан шоша-пиша сув ичдик-да, дам олмасдан Дунётепага чолиб чиқдик. Тепаликнинг устига узала тушиб уларнинг хатти-ҳаракатини кузата бошладик. Исрофил билан яна бир киши қабр тупроғини ўяр, қолганлар машина атрофида уймалашарди...

Мен учовимизнинг ҳам уст-бошимизга назар солдим. Ражабнинг иштон-кўйлаги, мен билан Пардавойнинг иштонимиз оқ, менинг сариқ кўйлагим қуёшда оқариб қолган, Пардавойнинг кўкимтир-қора кўйлагининг елкасини офтоб урган, орқадан оқ кўринарди. Биз уларнинг капалагини учуриб юборган эдик...

Қўрқа-писа уй-уйимизга тарқалдик. Уйга келсам, энам чўлга кетишга тайёргарлик кўраётган эканлар.

— Даданг кела қолганда эди, биз ҳам чўлга кетардик. Меҳнат бўлмаган жойда шундай йўқ ердаги гап-сўзлар бўлаверади. Чўлнинг нимасини айтасан. Тўйгунингча ишлаб, мириқиб ҳордиқ чиқаришга нима етсин,— дедилар кичикроқ бўхчани тугар эканлар.— Аммо, болам, ёдингда тут, дадангга айтасан: куним битиб оламдан кўз юганимда ўзимизнинг қабристонга олиб келиб кўмишсин.

Кейин Суюнбойдан гап очдилар:

— Ёмонлигидан ергаям сизмади бечора. Қабрини

очиб, ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилишибди,— дедилар секингина.

Автобуслар пахта теримига одам ташиётгани учун Мирзачўлга усти ёпиқ юк машинасида кетдик.

— Суюнбойнинг қабрини очганлар яхши кўмишмаган экан,— Мушукжарнинг ёввойи итлари жасадини еб кетибди,— деди биз билан кетаётган ҳамқишлоқлардан бири.

— Қабрни очишганда укасининг кўзига инсу жинс кўринган экан, ўзига келмай ётганмиш, докторлар одам бўлиши гумон, дейишибди,— деди кимдир.

Бу пайтда Ойқорга янги қор тушиб, тоғ қаърида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз ҳам оқариб қолган, оппоқ, беғубор қор уни мен ҳаммадан яхши кўрадиган Ойқорга, қорли чўққиларга қўшиб юборгандай эди... Чўққилар қуёшда товланиб, зумрад водийга нур таратар, этакда эса кузнинг салқин шамоли димоққа намиққан ўт-ўланларнинг ҳидини уради...

САНГЗОР

Мени дардим қаттиқ болам,
Менга дардинг айтма сан.

Э н а м н и н г қ ў ш и ғ и

БИРИНЧИ БОБ

Ҳаммаси тоғ этагидаги адирлар ўрмон хўжалигига ўтиб, сурувлар даштга ҳайдаб кетилмасидан сал бурун бошланди. Чўпонлар нечоғли норози бўлишмасин ўрмон хўжалигининг қоровуллари билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Уйимиз атрофидаги қир-адирларга «қонунчи», ҳар бир нарса устида одамлар билан эринмай тортишадиган Худойқул чағиркўз тоғбеги¹ бўлди. Илгари дуч келган жойда ишлаб, қўним тополмай юрган Худойқулга тоғбегилик тегди-ю, одамлар юрак бетлаб тоққа чиқолмайдиган бўлиб қолди. Шундай тинч, ташвиши камроқ ва аҳён-аҳёнда бўлса ҳам одамлар илтимос қилиб келадиган амалнинг орзусида юрган Худойқулнинг оёғи олти, қўли саккиз эди.

Илгари унинг саломига алиқ олмай юрган бош чўпонлар қўтир байталини йўрттириб тоғ кезиб юрган

¹ Тоғ қишлоқларида ўрмон қоровулларини тоғбеги деб атайдилар.

Худойқулнинг олдига гурунглашиш баҳонасида келишар, битта-яримта қўйи бўлса сурувларига қўшиб қўйиши мумкинлигини айтишарди. Худойқул ичида жонжон деб турса ҳам ўзича сир бой бермай: «Беш-тўртта қўй бўлса бир амаллаб боқармиз», дейди ўзини ҳалол-покиза кўрсатмоқчи бўлиб. Чўпонлар ҳам унинг қўйини боқадиган кўп бўлса керак дея ўйлаб ортиқча қисташмасди. Худойқул эса бирорта бош чўпон уйига келиб тўртта тирриқ қўйини қўярда-қўймай ҳайдаб кетишини истарди. Кунни кеча пулидан қочиб қўйини қишлоқ отарига қўшмай ўзи боқиб юрган Худойқул энди уни ҳайдаб бориб, бирорта сурувга қўшишдан ор қиларди.

Урмон хўжалигининг директори Унғар Тилововнинг «кўчат ўтқазилган участкаларга молларни йўлатманг», деган топшириғини у бутун қишлоқ тўпланган маъракада «тоғда мол боқиш умуман тақиқланди», деб эълон қилди. Унинг гапини ранги ўнгиб кетган эски мотоциклни тириллатиб қишлоқдагиларни қулоғини танг қиладиган ҳовлиқма Алимурод милиционер ҳам маъқулади.

— Бекор айтибсан! Бутун тоққа эмас, фақат янги кўчат ўтқазилган участкаларга,— деди кимдир.

— Бўлмаса бор молимизни сотар эканмиз-да,— деди яна биров.

— Кейин Худойқулни соғиб ичасанми?

— Унга қўйиб берсанг нималар демайди! Айтаверади-да!

— Мўлтонидан ботир чиқса, чодирига ўт қўяр деб шуни айтади-да!

Бироқ, ҳеч ким дангал чиқиб Худойқулнинг гапи нотўғри эканлигини исботламади. Одамлар ўзи билан ҳисоблашадиган бўлиб қолганлигидан бир қоп семирган Худойқул қўриқчиси билан юрган приставдай Алимурод иккаласи бирга кетишди. Шу-шу у қишлоқ подасини Ўртақирдан нарига ўтказмай қўйди.

— Ҳаҳ, хом сут эмган одам боласи-я! Итнинг кейинги оёғи бўлиб юарди. Отга тақа қоқса эшак оёғини кўтарганидек, қаердан ҳам унга амал тегди-ю, бир ўзи бутун қишлоққа бас келадиган бўлиб қолди,— дерди энам олисдан унинг қорасини кўрганда.— Ҳалиям кўмир кўпайиб, одамлар тоғдан ўтин ташимай қўйди.

Ёши қирқдан ошганига қарамай, меҳр қўйиб бирон жойда уй қурмаган ва ишламаган Худойқулнинг яй-

доқ даштда кал одамга ўхшайдиган лойсувоқ уйи кечалари оддий тепаликка, гоҳида эса ердан бошини чиқариб ниманидир пойлаётган алвастига, олдинги ёлғиз деразаси эса алвастининг кўзига ўхшайди. Бизнинг уйимиз Яссиқирдалиги учун этакдан барча уй ва довдарахтлар қўғирчоққа ўхшаб кўринади. Ҳовлиларида ғимирлашиб юрган одамларнинг хатти-ҳаракатини кузатсанг борган сари уларнинг тирикчилиги кишига жўн ва бачкана туюлади. Аслида ҳаёт шунақами ёки уйимиз тепаликда бўлгани учун менга шундай туюладими, билмадим.

— Бир ҳисобда Худойқулнинг қаттиққўл бўлганиям маъқул. Одамларга қўйиб берсанг Ойқорни бўлиб олишдан ҳам қайтишмайди,— дердилар гоҳо энам.

Бирор фикр билдирмасам-да, энамнинг гапларига қўшилардим. Одамлар ўз боғлари ва томорқаларига ҳеч кимни йўлатишмайди. Нега энди тоғда дуч келган одам истаган номаъқулчилигини қилиш керак экан. Энамнинг гаплари билан айтганда Ойқорнинг қорли чўққиларида осилиб турган оппоқ сочларига, кўм-кўк, барқут арчазорларига, какликларнинг сўлим тоғ шамоли олиб келган ёқимли сайрашларига қулоқ солиб ўтиришнинг ўзи бир давлат эмасми?! Унинг покиза бағридан отилиб чиқиб, инсонларни, ям-яшил далаларни оби ҳаётга қондириш учун тўлиб-тошиб оқадиган шарқироқ Маржонбулоқсой олиб келадиган қувонч-чи!

Шуларни ўйлаб туриб, юрагим ҳапқириб кетарди. Қувончимни ичимга ситдиролмай Маржонбулоқсой билан басма-бас югураман. У билан эсимни танигандан бери яқинига йўлашга юрагим бетламайдиган Мушукжаргача чопиб бораман. Илгари унинг жарга туташган ерида тегирмон бўлган экан. Қишлоғимизга электр токи олиб келиш жанжали кўтарилганда райондан одамлар келишиб, тегирмоннинг ўрнига электр станцияси қурмоқчи бўлишибди. Энамнинг айтишларича тегирмонимизни бузганларнинг иши узоққа бормабди. Мушукжарнинг кун чиқиш томонидаги Дунётепанинг деви уриб, қурилишда ишлаётганлардан биттасининг оғзи қийшайиб қолгандан сўнг, иш тақа-тақ тўхтабди. Илгари Мушукжар анча қуйидан, Жарбулоқ қишлоғидан бошланар экан. Сув емиравериб уни қишлоғимизнинг этагигача олиб келибди. Электр станцияси қуриш учун қуйилган бетон қоплама Мушукжарни емирилишдан сақлаб қолган.

Маржонбулоқсой билан қувлашиб келардиму Мушукжарга етишим билан дамим ичимга тушиб кетарди. Қуёш нурида кўзни қамаштириб ярқираётган тошлар билан ўйнашиб оқадиган сой, ичини тиканаклар босиб кетган, қоронғи кечалари ёввойи мушуклар миёвлашиб юрадиган жаҳаннамга ўхшаш жарликка тушиб кетишини ҳечам юрагимга сиғдира олмасдим. Сой ёқасида ўсаётган жамики дов-дарахтлар ўт-ўланлар уни қучоғида асраб қолиш учун курашар, лекин Мушукжарнинг муздек дами уни ўз комига тортиб кетарди. У ўзини бағрида ардоқлаётган она ер, сеvimли Ойқор бағридан отилиб чиқарди-да, майин шивирлаётган мажнунтолларнинг сочларини тортқилаганча ялпизлар билан ўйнашиб, минг бир қувонч оғушида қишлоғимизга кириб келарди. Сахийлик билан боғ-роғларни суғориб, кишилар ташналигини қондириб ўз йўлида давом этарди. Юзида қуёшни жилвалантириб, қувончдан ўмбалоқ ошиб оқарди-ю, Мушукжарга етганда ёйилиб шаршарага айланарди-да, буралиб-буралиб тушиб кетарди. Жарликдан эса «мен ер юзида оқишни истайман ва бари бир сени доғда қолдириб, яшил далаларга чиқаман», дегандек гумбурлаб оқарди. Мен ҳам унинг Мушукжарнинг зимистон қаъридан олис, мен кўрмаган яшил далаларга оқиб чиқишини жуда-жуда истайман.

Эркин ва ёйилиб оқиш учун ҳам жарликлардан ўтиш керакдир... Маржонбулоқсой Мушукжардан чиққан жойни фақат дадам кўрган. Мен катта бўлсам, албатта, энамни у ерга олиб бораман. Энамга шундай дегандим: «Худо хоҳласа албатта борамиз»,— деди.

Тоғдаги сурувлар Тайпоқсой даласига, ундан Жиззах даштига кўчиб, тоғда фақат эчки сурувлари қолармиш деган гап чиққандан сўнг Худойқулнинг тихирлигига ҳеч ким эътироз билдирмай қўйди. Эчкибоқарларнинг қулоғи оғзида, қўйчивонларнинг эса шом туби қоронғи эди. Дадам билан олди-берди қиладиган бош чўпон, қишин-ёзини солдатларнинг латта телпагини кийиб юрадиган Саттор сергап уйимизга келиб, узундан-узоқ алланиманинг маслаҳатини қилди. Аям олдиларига кулчатоининг туппасидан тўғраб қўйганларидан сўнггина суҳбат мавзуи сурувни тоғ этакларига ҳайдаб тушишга кўчди.

— Ҳар қалай тоғ совуқ бўлсаям бўрон-чопқиндан панароқ эди-да,— деди дадам Сатторни овқатга таклиф этаркан.

— Э-э, тоғнинг нимасини айтасиз! Қирққиздаги қўтонларга бўрон нари турсин тош ёғсаям тегмайди. Қўйнинг ётар жойи қуруқ бўлса бас. Қорнини қор ялаб бўлса ҳам тўйдиради,— дерди Саттор тез-тез овқат еяркан.

— Қор қалин ёғса даштда қўйнинг озиқ топиши амри маҳол. Тоғнинг шамолпана жойида қовжираган ўт-ўлан бўлиб туради. Қирларга мол оёғи кам тегади-да.

— Қўй очиқса дуч келган нарсадан тап тортмай еб кетаверар экан. Раббим чўпоннинг айтишича олтмиш саккизинчи йилги қаҳратонда сурувида юз бошдан ортиқ қўйнинг ошқозонига тупроқ тиқилиб нобуд бўлибди.

— Мен ҳам кўрганман. Қўй қўтондан чиқолмагандан сўнг деворни кемиравераркан. Ушанда пичан олиб келишни яна бир печа кунга кечиктиришганда қўтон шифти шундоққина сурувни босиб қоларди.

— Садағаси кетай, чорванинг бир қишлик ташвиши бир йилга татийди.

— Уйлаб қарасам чўпонлик қон-қонимизга сингиб кетибди. Лекин одамлар чўлга кўчиб бориб не-не ишларни қилишяпти. Биз бўлсак ҳамон таёғимизни судраб сурувнинг ортидан эргашиб юрибмиз, оғайни.

— Сурувнинг ҳиди димоғимизга уриб турмаса уйқумиз келмайди, оғайни. Ҳаммасиям майлику-я, тоғ қишлоққа яқин, қирга чиқиб қичқирсанг уйдагилар эшитарди. Ундан ташқари тоғда одам боласи оч қолмайди. Айниқса қишда, оч жониворлар ўзини ўт милтираган жойга уради. Битта сочма ўқ билан бир тўп какликни тинчитса бўлади,— деди кўзлари ўйнаб Саттор.

— Давлат ҳам шуларни ҳисобга олган-да. Уша олтмиш саккизинчи йилги қаттиқ қишда қўтон атрофида умрим бино бўлиб кўрмаган паррандаларни кўрдим. Оч бўлгандан кейин парранда ёки ҳайвоннинг авлиёси ҳам одамдан ҳайиқмас экан. Қорайган нарсага ўзини уради. Милтиқ нари турсин, таёқ отсанг элликтаси жойида қолади. Чўпон болалар ёш десангиз, қўй деганга қулоқ солишмайди.

— Урмон хўжалигининг тракторлари ҳам юролмай Ойқор ва Моргузардаги бутун жониворлар оч қолган эди-да.

— Қиш тушмасдан бурун шундай нарсаларни ғамлаб қўйиш керак.

— Тўғри гап. Каклик сайраб турмаган тоғнинг тоғлиги қолдимми?

— Лекин бўрилардан хўп қутулиб кетадиган бўлиб-мизда! Ойқорнинг уч-тўртта ўқ тегмайдиган қари бўрилари бизнинг аламимизни ҳам эчкибоқарлардан оладиган бўлди-да.

— Эчкининг онаси шайтондан тарқаган, бўрига панд беради. Бироқ чўлда ҳам чиябўрилар мўл дейишяпти-ку? Бўридек келадиган шақаллар кўзиларни шундоққина қўлтиқлаб кетавераркан.

— Лоф ҳам эви билан-да, қўлтиқлаб нима у одамиди? Қайтамга чўлнинг жондорлари қўрқоқ бўлади. Бир қийқирсанг ғойиб бўлади. Ҳай-ҳай Ойқорнинг бўрилари-я, қичқирмоқ туриб отаман десанг ҳам кўзини лўқ қилиб ириллаб тураверади. Айтишларича ҳозир мамлакатимизда қирқ мингга бўри бор эмиш.

— Қўйдек қилиб шуниям санашибдимми, а?

— Шунинг орқасидан ойлик оладиганлар бўлгандан сўнг санайди-да.

— Чўлда ер текис, итлар сираям бўрини сурувга йўлатмаса кераг-ов?

— Йўлатмайдиям-у, қувиб етолмайдиям-да. Шоферлар теп-текис чўлда жондорларнинг кўзини ёруғда қамаштириб, отиб олишаркан.

— Ҳозир итларга ҳам ишониб бўлмай қолди. Илгари ит деган нарса оғзига илинганини ерди. Ҳозир эса гўштни пишириб бермасанг емайди.

— Айб итларда эмас, одамларда. Одамлар уларни шунга ўргатишяпти. Буям тўқчиликнинг оқибати. Бир ҳисобда яхши, ит беғам чўпондан афзал.

— Ҳақ гап. Лекин даштда шuvoқ мўл бўлса қишда ҳам қўй семиради. Қуриган шuvoқ ёгин-сочинда ивиб, шунақа роҳатижон бўладики, асти сўраманг.

— Бир ноқулай томони қор ёғиб, қаттиқ бўрон бўлса қўтонни таппа қор босиб, қўй-эчкининг билан қор остида қолиб кетишинг ҳеч гап эмас!

— Бунисиям бор. Шунинг учун эҳтиёт шарт: қўтоннинг шамол эсадиган тарафига ҳашак босиб қўйиш керак. Бўронни тўсади, ҳам ёмон куннинг яроғи. Лекин мен сенга бўладиган гапни айтсам чўлга бориб ер очмоқчиман. Тўйиб-тўйиб ерга кетмон уришни орзу қиламан.

— Қўйсанг-чи! Эсингни едингми? Китоблардагига ўхшаб гапирясан! Худо сен билан мени таёқ учун

яратган! Ота-боболаримизнинг чўпонлигига дуо кетган экан. Буям қасамдай гап! Қандай қилиб бу мўътабар таёқни ерда қолдирасан?— дерди куйиб-пишиб Саттор.

— Мени аврамай қўя қол. Ҳозир сен билан мен қўйни таёқ билан боқамиз. Бошқалар эса мотоцикл билан боқишяпти.

— Менга бари бир, бугун бўлмаса эртага фикрингдан қайтиб қоласан,— деди Саттор кўрамиз ҳали деган маънода.

Овқатни еб бўлишгач, Саттор серҳашам носқовоғини олди-да, каштасини келтириб тилининг тагига нос ташлади. Уларнинг суҳбатига диққат билан қулоқ солиб, урчуқ йигириб ўтирган энам гапга аралашди:

— Дунёнинг ташвиши икковингга қолгандек боядан бери ниманинг маслаҳатини қиляпсизлар? Киндик қонларинг тўкилиб, ўсиб-улғайган қишлоқларингдан сизларга нон тегмай қолдимиз?— деди бир Сатторга, бир дадамга қараб.

— Шунақа бўп қозди, Оймўма хоза. Кўчирма қи-зишяпти,— деди Саттор оғзида носи борлиги учун «л» ҳарфини «з»га айлантириб.

— Бормаймиз денглар. Ота-бобомиз қўйни чўлда эмас, тоғда боққан денглар,— деди энам дашном бергандек бир оҳангда.

— Бизнинг айтганимизга давлат кўнармиди?— деди елкасини қисиб Саттор.

— Давлатни бошқарадиганларнинг ҳам сенга ўхшаган боши юмалоқ, бути айри. Яхшилаб тушунтириш керак!

— Ўша юмалоқ каллалар бизникидан яхшироқ иш-ласа керак-да!— деди Саттор.

Энам билан Сатторнинг гапига ҳаммамиз кулдик.

Энам оиламизнинг, қолаверса барча ҳамқишлоқларимизнинг кўчиб кетишини ҳечам истамасди. У кишининг назарида Ойқорни, Маржонбулоқсойни ва қишлоғимиз Бешбулоқни ташлаб кетиш ота-боболаримиз руҳига хилоф иш, етти пуштимиз кўмилган она тупроққа ҳурматсизлик эди. Дарвоқе энам учун дунё — чўққисидан қор аримайдиган Ойқор, олисдан тоғ бағрида қорайиб кўринадиган қишлоғимиз Бешбулоқ ва ялпиз ҳидини анқитиб мажнунтолларнинг сочини юлқилаб оқадиган Маржонбулоқсой эди. Энам ҳар куни эрта тонгда туриб Маржонбулоқсойнинг кўпириб оқадиган муздек

сувига юзларини ювиб тушларини айтар, Ойқордан эл-юртимизга ризқ-рўз, бағри бутунлик тилардилар. Энам Ойқор билан Маржонбулоқсойни боладек яхши кўрарди.

— Бир ҳисобга пахтакор районларга кўчиб борган маъқул. Терим пайтида одамлар бола-чақанинг орқасидан югуришдан қутулади,— деди дадам оралиқдаги жимликни бузиб.

— Ўзбек деганнинг туғилганда танглайи пахта билан кўтарилган. Термасаям ичига бир ораламаса хумори ёзилмайди,— деди Саттор худди пахтани биладигандек.

— Даштлик чўпонларнинг айтишича терим тугагандан сўнг сурувни ҳосилдан тозаланган жойларга ёйиш, қўйни ангорда боқишдан ҳам яхши экан. Қўй ҳам, сизир ҳам тили билан чаноқда қолиб кетган чигитларни илиб олавераркан. Қорамол шунақа семириб кетарканки, ҳайдаб чиқармасанг ёрилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас экан.

— Ахир чигитнинг турган-битгани ёғ-да...

Шу пайт қўш табақали кўча эшигини тақиллатиб кимдир Сатторни сўраб келди. Дадамнинг айтишларича салом-алик ва хайр-маъзурга унча уқуви йўқ Саттор наридан-бери хайрлашган бўлди-да, қақриб келган одам билан Жийдали даштига қараб кетди.

— Борма чўлга! Нима сенга бирор нарсани тайёрлаб қўйибдимиз? Саттор сергапнинг ўзи бораверсин! Қўй боқмасанг, эчки боқарсан! Ҳамма сурувларда чўлиқ стишмайди,— деди энам у кетгандан сўнг худди ёш боладек дадамни зиқновга олиб.— Эркак рўзғордан узоқлашса, уйда фаришта кўтарилади. Ундан ташқари болаларинг ёш. Ота-онасининг қўлидан ишини оладиган бўлгани йўқ. Хотининг шўрлик мол-қолга қарасинми, рўзғорга. Менинг эса фойдамдан кўп знёним тегади.

— Ҳозир кетаётганимиз йўқ-ку! Ҳали директор ким кетиб, ким қолишини аниқ айтгани йўқ. Аммо чўлга бораман деб ариза берганларга йўл харажатларини тўлашяпти. Иссиқ овқатга сўйиш учун уч-тўрт отар Ойқорда қолса керак. Балки бизни ҳам қолдиришар,— деди дадам энамни тинчлантириш учун.

— Худодан етти қайтган Саттор сергапнинг гапига кўпам эргашаверма. У иши битгунча «ҳа,ҳм», деб коса лаби каж келиб, оғирлигинг тушган куни «алдаб олдим қизингни, боболар ювсин юзингни», деб кетадиган одам.

Ер бориб айтмасин, худо раҳматли отасиям шунақа икки гапли одам эди. Бир туки кам эмас. Анави директор деганнинг алдаганига кўнма, бир оёғи ерда бўлса бир оёғи гўрда турган қари энам бор, судраб қаерга ҳам олиб бораман дегин,— деб уқтирарди энам.

Дадам ўтин ёрмоқчи бўлиб, ўтинхонага кириб кетди. Мен эса тезроқ чўлга кетишни ва йўлда Маржонбулоқсойнинг Мушукжарни доғда қолдириб тушларимга кириб-чиқадиган яшил далаларга отилиб чиқишини томоша қилишни орзиқиб ўйлардим...

ИККИНЧИ БОБ

— Ҳа, ўзим уни шундай бир сўзли қилиб тарбиялаганман. Отасиям шунақа, отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган одам эди раҳматли,— деди энам ниҳоят онламининг даштга кўчиши аниқ бўлгач.

— Энди бизга оқ фотиҳа берасиз, Оймўма хола!— деди кўча эшигидан ҳовлиқиб кириб келган Саттор пахталигининг енги билан терини артиб, сўрига оғир чўқаркан.

Дадам эса бўхчаларни арқон билан боғларди. Аям ҳам кўчиб кетишимиздан норози бўлса-да, дадамдан ҳайиққанидан индамай майда-чуйдаларни йиғиштирарди. Бўлаётган ишларга биргина Саттор айбдорлек унинг гапини эшитмаганга олиб ўтирган энамнинг юзлараридаги ажинлари кўпайиб кўзлари киртайиб қолган эди. Йиғираётган иплари тез-тез узилиб кетар, асабийлашиб узилган ипни тиллари билан узоқ уларди. Дадам эса иложи борича энамнинг нигоҳидан ўзини олиб қочарди. Ниҳоят дадам ишларини тугатиб, ёш боладек кўзлари жавдираб энамнинг қаршисига келиб ўтирди. Менинг энам билан қишлоқда қолишим аниқ эди.

— Қандай қилиб сизларни ташлаб кетамиз?— деди дадам оғир нафас олиб.

— Боланга ачинаётган бўлсанг олиб кета қол, ўзим ўтиравераман,— деди энам дадамга қарамай.

— Уни ўйлаётганим йўқ. Бизсиз қийналиб қолмасмикансиз? Биргаям, минггаям ош-сув, қозон-товоқ, ўтин-чўп керак. Ҳаммасини ғамлаб берамиз-у, уршиб қоласиз-да...

— Сен мени ўйласанг, мен арвоҳни ўйлаяпман, болам. Қандай қилиб отангинг арвоҳини чирқиллатиб

ташлаб кетасан? У қидириб келади,— деди энам кўзларига ёш олиб.

— Тез-тез келиб тураман. Фақат сиз хафа бўлма-сангиз бўлгани. Ҳар ҳолда элдан ажраб қишлоқда қол-сак яхши бўлмас. Узингиз буни яхши тушунаси.

— Худо омадингни берсин, болам! Минг қатла розиман! Чўлга борганлар ёмон бўлаётгани йўқ! Қайтамга биринг минг бўлиб, даштни обод қилганга нима етсин!

— Бўлмаса бизга фотиҳа беринг! Мен кўчни ташлаб, шу машина билан қайтаман. Сўнгра сурувни ҳайдаб кетамиз.

Ҳамма кўч ортилган юк машинаси турган ялангликка чиқди. Режам амалга ошганидан бир оз кўнглим ҳижил бўлса-да, энам билан қолаётганимдан хурсанд эдим. Ундан ташқари энам ҳечам уришмайдилар. Дадамдан ҳайиқиб каптар ушлагани болалар билан Мушукжарга боролмай юрган бўлсам, энди бемалол кетавераман. Шу хаёллар билан банд бўлиб турганимда энам урчуқ ва калаваларини қўлтиқларига қисиб, фотиҳага қўл очди.

— Илоҳи омин! Эсон-омон, бағри бутун, тўрт кўз тугал манзилларингга етиб олинглар! Йўлларинг оқ, йўлдошларинг ҳақ бўлсин, бўталарим! Олинглар, олдирманглар! Омин облоҳу акбар!

Ҳамма қўлини бетига сийпади. Кейин улар жўнаб кетишди. Олди тоққа қараган, қуёш нуридан пешайвонининг устунлари оқариб кетган уйда энам иккаламиз қолдик. Энди энамнинг бирдан бир суянган кишиси, маслаҳатчиси мен эдим. Энам мен билан худди катта одамлардек сизлаб гаплашар, бедани қачон ўриб боғлаш ёки ейишдан ортган узумларни майиз учун қаерга ёйиш кераклигини эрипмай маслаҳатлашар, мен ҳам жиддий туриб фикримни айтардим. Шу кундан бошлаб илгаригидек кўча чапгитиб ўйнай олмаслигим, ёш болага ўхшаб қолган энамдан хабардор бўлиб туришим кераклигини илк марта астойдил ҳис этдим.

Назаримда кунлар одатдагидан секинроқ ўтарди. Қишлоғимизда бирга ўйнайдиган болалар ҳам деярли қолмаганлиги учун кунни кўпроқ энам билан Яссиқирда ўтказардик. Қолган болалар ҳам сомон ташиш билан банд, энамнинг эса урчуқ йиғириш ва намоз ўқишдан бошқа ишлари йўқ эди. Энам ҳар кун беш марта намоз ўқийдилар. Шу пайтда негадир бир-биримиздан аж-

ралиб қоламиз. Зерикканимдан ўзимни ҳар ёққа уриб, атрофларида ағнаб ётаман. Бир кун нима қилишимни билмай беихтиёр намоз ўқиётганларида ёнларига чўкка тушиб, пичирлаб гапларини ва ҳаракатларини такрорлай бошладим. Дастлаб энам «нари тур» дегандек бирикки туртиб қўйдилар. Мен эса индамай, жиддий ўтиравердим. Шундан бошлаб энам жойнамозга ўтириши билан тақлид қилиб, ёнига чўккалардим.

— Нияткардам бигизорам дурракат суннати намози бомдод, рўовардам ба қибла, қиблаи ман жатти каъва! Холиси лиллоҳу таолло облоҳу акбар! Субхоно рабби карабби иззати аммо ясифун ба саломи алаал мурсалиғ! Илоҳи омин савобини ота-онамнинг арвоҳига бағишладим!

Кечқурун ўқиладиган бомдод намозининг энам доимо шу сўзлар билан якунлайдилар. Мен ҳам пичирлаб ичимда такрорлайман. Бу гал энам фотиҳага очилган қўларини юзларига сийпамай давом этдилар.

— Эй, худо худованди карим, жуфти ҳалолоимни ноҳақ жаҳаннамга жўнатган Раҳим хира билан мулла Мансурнинг жанозасини кўрайин! Сўнг жонимни олсанг розиман!

Мен албатта энамнинг бу сўзларини такрорлай олмадим. Энам жойнамозни йиғиштириб олиб, ишга ун-наб кетганларида ҳам чўккалаганимча жойимда ўтирардим. Нега энам бундай дедилар? Нега бировларга ўлим тиладилар? Ахир доимо ўзлари: «Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила», дейдилар-ку! Энам ўчоққа қўйган офтоба вақирлаб қайнаб чўғларни жизиллатиб ўчираётганда судралиб ўрнимдан турдим. Энамнинг қўлидан қуруқ чой солинган чойнакни олиб, чой дамлаб келдим.

— Эҳтиёт бўл! Устингга тўкилмасин!— дедилар энам овқат сузарканлар.

Чойнакни келтириб олдиларига қўйдим. Энам лампа чироқнинг пилигини кўтариб, урчуқ йиғиришга киришдилар. Мен эса сўрининг панжарасига суяниб, осмонни тўлдириб жимирлашаётган юлдузларни томоша қиламан. Кеча сутдек ойдин. Тоғ томондан салқин шабада эсиб, кишини аллалайди. Сойнинг шарқираши орасидан элас-элас эчки ёки сигирини излаётган кишининг овози эшитилади. Урганиб қолганинг учун итларнинг вовеуллаши одатий туюлади. Дадамлар шу вақтда нима қи-

лишяпти экан? Уёқда тоғ йўқ. Теп-текис далалар... Нега энам ундай деди, а?..

— Ҳа, бунча хаёл суриб қолдинг? Ота-онангни соғиндингми?— деди энам урчуқ йигиришдан тўхтамай.

— Йў-ў-ўқ,— дедим чўзиқ оҳангда.

— Бўлмаса муштдек бола бўла туриб, намунча хаёл сурасан? Дунёнинг қай бир ташвиши елкангга тушиб қолди.

— Сизнинг гапингизни ўйлаяпман,— дедим ўзлари суриштирганларидан фойдаланиб.

— Қанақа гап?— Энам урчуқ йигиришдан тўхтаб, жиддий тасилди.

— Бировларни ўлсин дедингиз-ку! Шунини,— дедим секингина.— Нима улар бобомга ёмонлик қилишганми?

Энам кутилмаганда хаёл суриб жимиб қолдилар. Урчуқ ипдан чиқиб юмалаб кетди. Чувалиб кетган ипни урчуққа ўраб, қўлларига тутдим. Ниҳоят энам оғир хўрсиниб, гап бошладилар.

— Ҳа бўтам, ёмонлик қилган. Менинг хат-саводим бўлмаса-да, виждоним бор. Бекордан-бекорга бировга худодан ўлим тиламайман. Инсон тили нима демасин дилидагисини қиларкан. Тилингга эргашсанг яшагинг келмай қоларкан. Бобонг саводли одам эдилар, худо раҳмат қилгур. Не-не машаққатлар, билан, оч-наҳор юриб, Бухоро мадрасани битириб келганди. Қишлоқ болаларини тўплаб, мачитдами, бошқа ердами, ўқитмоқчи бўлди. Қайда дейсан, одамлар қўй-эчки боқтиришдан қизғаниб болаларини ўқишга беришмади. Кишиларга ариза, хат-хабар ёзиб бериб, тирикчилик қилиб юрди. Шу орада «оқ подшо ағдарилиб, омон-омон бўлибди» деган хабар келди. Зум ўтмай босмачи деган бало пайдо бўлди. Босмачилар қишлоғимизни босганда, ўтов тикиб Ойқорга кўчиб чиқдик. Шу тоғнинг борига минг қатла шукур, ҳаммамизни омон асраб қолди. Ҳамма гап «колхоз бўлармиш» дегандан сўнг бошланди. Қандайдир каттакон бобонгга «раис бўласан» дебди. Бобонг: «Бу иш етти ухлаб тушимга кирмаган бўлса, қандай эплейман», дебди. Шунда бир кун кечаси уйимизга тўртта аскарни эргаштириб Раҳим хира билан ҳозир қишлоғимизнинг ювуқсиз муллеси бўлиб қолган Мансур совуқ кириб келди. Бобонгни қўлини орқасига боғлаб олиб кетишди... Трибунал деган жой отишга ҳукм қилгандан кейин дарагини эшитдик. Жасадиниям алақандай чуқурдан, мурдалар орасидан зўрға тошиб

велишди. Эҳ, мен кўрган кушларни, худо душманимга ҳам кўрсатмасин. Орқасидан югурадиган одами ҳам йўқ эди... Шунинг учун ноҳақ жувонмарг кетди. Сўнг-ра Раҳим хира раис, Мансур совуқ дўм¹ бўлди. Бобонгни «мулла, эскилик тарафдори» деб оттириб юборган Мансур қариганда сўфи бўлиб мулла Рустамга айланди қолди. Имонсиз Раҳим хира мулла Раҳим бўлиб, Боғмозор қабристонининг тупроғини ялаб ётибди. Ҳамма нарсаси йўқ одамни кечириб мумкин, лекин виждони йўқ одамни кечириб бўлмас экан. Одам бошида одам бўлиб тугиларкану яшаш учун инсонлигидан ҳам юз кечиб ўзини минг бир қиёфага соларкан. Худодан яккаю-ягона тилагим жонимни шу икки виждонсиздан кейин олса! Тупроқнинг олдида ҳамманинг тақдири биру лекин душманингдан бурун ўлгинг келмас экан. Шу иккиси қишлоғимиздан ўттиз нафарга яқин кишининг ёстиғини қуритди. Ҳамма ичида уларни ёмон кўради. Раҳим хира ўзи хунига зомин бўлган одамларнинг болаларини кўзига кўринишдан кўрқиб, Жиззахга кўчиб кетди.

Мен мум тишлагандай индамай ўтирардим. Бирор нима дейишга ақлим етмасди. Бу энамнинг биз билмадиган сирини эди. Лекин умуман энам ҳақ эди. Ҳамма кўни-қўшнилариимизнинг маслаҳатгўйи энам бўлмайдиган гапини гапирмасди.

Шу кундан бошлаб энамнинг гапи бутун ўй-хаёлларимни банд этди. Айниқса энам намозга ўтириши билан ўша гап ёдимга келаверар, энам бир худо билан уларни ўлдириб қўядигандек туюлаверарди. Одатдигидек намоз сўнггида худога ўз тилакларини айтиб, юзларига фотиҳа тортарди. Бундай воқеа яна бир бор такрорланди.

— Эй художон! Ойқорнинг тупроғидан бенасиб этма! Жасадимни ўзга юртларда қолдириб узоқ умр берганингдан кўра, киндик қоним тўкилган жойда тезроқ жонимни олгин!..

Менинг омин қилишга жуфтлаб турган қўлларим ҳавода муаллақ қолди. Тавба, нега энам худодан ўзларига ўлим тиладилар. Илгари ҳам шундай дермиди ёки оиламиз кўчиб кетгандан сўнг шунақа бўлиб қолдимми?

Мен учун энг яхши эрмак — энам билан уйимизнинг кун чиқиш томонидаги тепаликда ўтириб Маржонбу-

¹ Дўм—Қишлоқ Советининг раиси.

лоқсойнинг шовуллаб оқишини томоша қилиш эди. Сойнинг бир маромда шарқираб оқиши энамнинг пиррилатиб урчуқ йигиришларига қўшилиб кетарди. Беғубор осмонга тикилиб, Маржонбулоқсой осмоннинг Ойқорга туташган уфқидан бошланиб кўз илгамас даштларга туташадиган уфқда тугайди дея ўйлардим. Аҳён-аҳёнда олдимизга саман байталини қамчилаб эми суягига тармашган, қоқбурун Худойқул келиб қоларди.

— Ҳорманглар эна-бола? Яхши ўтирибсизларми?— дерди у деярли ҳар келганда бир хил киноя аралаш оҳангда.

— Худоба шукур, сўраганингдан бери. Ўзинг яхшимисан, бола-чақанг тинчми?— дердилар энам урчуқларини айлантириб.

— Давлатнинг мулкини қўриқлаб юрибмиз,— деди у жуда муҳим ишни бажараётганлигини уқтиргандай.

— Нима, дов-дарахтларни суяб турасанми? Сурувлар бўлса даштга кетди,— дедилар энам унинг юзига қарамай.

— Қўй бечора садағаси кетсанг арзийдиган жонивор. Тоғда юрса ҳам дов-дарахтга озор етказмайди. Ҳай-ҳай отинг ўчгур, онаси шайтондан қочган эчки-я! Худонинг тирик балоси. Дарахтларни қайчилангандек қилиб ейди. Аслида қўй сурувларини қолдириб, эчкиларни даштга жўнатиш керак эди,— деди Худойқул чордана қуриб ўтираркан.

— Қўйингни қўшадиган сурув қолмагани алам қилаётгандир? Одамлар қатори сен ҳам чаканага¹ бер! Нима, тоғбеги бўлсанг, шохинг борми? Одам ердан ажраса ҳам элдан ажрамайди,— деди энам Худойқулни бошлаб.

— Тўртта қўй бўлса бир гап бўлар. Эчки сурувига қўшса, эчки тугмас!— жавоб қилди қизариб Худойқул.

— Яхши одамсану Худойқул, бир оз ичкикирнароқсан-да,— деди энам.

Эсанкираб қолган Худойқул каламушникига ўхшаш кўзларини қисиб, ёқимсиз илжайди. У бу ҳаракати билан энамнинг гапларини ҳазилга йўймоқчи бўлди. Энам эса жиддий гапирарди.

— Раҳматли энанг дугонам эди. Ростини айт, Худойқул. Мени аллаганинг энангни алдаганинг. У дунёга борсам «ўғлинг мени алдади, деб айтаман. Тоғбеги-

¹ Чакана отар — қишлоқ суруви.

ликни қандай қилиб олдинг. Жаббор тоғбеги ҳеч кимга оғзидагини олдирадиган одам эмасди-ку? Ёки пора-мора бердингми?

Худойқулнинг кўзини икки чети тиришиб, оғзининг таноси қочди. У довриаб гоҳ у тиззаси, гоҳ бу тиззаси билан чўккалар, гоҳ чордана қуриб ўтирарди.

— Нима ичингга қурт кирганми дейман?— деди энам калавага ип ўрарканлар,— Бозорвойжон! Урчуқни ушлаб тур, калавамни ўраб олай,— гапида давом этди энам урчуқни менга узатиб.

Мен одатдагидек ҳар икки кўрсаткич ва бош бармоғим билан урчуқнинг икки томонидан ушлаб турдим. Энам калава ўрарди. Худойқул эса мум тишлагандай ҳамон миқ этмасди.

— Ҳа Худойқулжон, даминг ичингга тушиб кетди. Бир гапинг бор экан-да,— деди энам уни баттар ноқулай аҳволга солиб.

— Э-э Оймўма хола! Нима гап ҳам бўларди... Ҳей бола, бор сен бир ўйнаб кел. Катталар гаплашганда ёш бола қулоқ солиб ўтирмайди. Урчуғингни мен ушлаб тураман,— дея урчуқни мендан олди Худойқул.

— Майли, Бозорвойжон, бор ўртоқларинг билан ўйнаб кела қол. Сен урчуқни ушлаб олмайсан, ўзимга бер. Оёғимнинг орасига қистириб ўзим ўрайвераман,— деди энам унинг қўлидан урчуқни олиб.

Мен ноилож пастга қараб юрдим. Мушукжар томонга бориб ўйнаб келмоқчи бўлдим. Лекин негадир Худойқулнинг гапларини эшитгим келди. Тепаликнинг орқа томонига ўтиб ағнаганимча уларнинг суҳбатига қулоқ солиб ётдим.

— Ҳаммаи алдай оламану сизга келганда тилим айланмай қолади-да, Оймўма хола. Нега шундайлигига ўзим ҳам ҳайронман. Сизни бир балонингиз бор. Ё авлиёсиз ё кўзбойлогич!.. Энг муҳими сизга ҳар қандай нарсани айтиб, маслаҳат олиш мумкин. Яхши одатингиз — бировнинг гапини иккинчи одамга айтмайсиз,— дерди қизариб-бўзариб Худойқул.— Энди ростини айтсам бу тоғбегиликни оламан дегунча она сутим оғзимга келди. Лаънати Жаббор сариқнинг томири чинорникидек мустаҳкам экан. Унта пайғамбардан битта худо маъқул деганларидек, шу ўрмончилар энг каттасини қўлга олдим. Оёғига йиқилиб «Ёруғ дунёдаги ёлғиз паёғим бўлинг!» деб бор будимни сарф қилдим. Қараб-сизки, икки ҳафта ўтмай бизга приказ келиб турибди.

— Ҳа қуриб кетсин қилган ишинг!— деди энам ка-
лава ўрашдан тўхтаб.— Ҳай Худойқул! Менга қара,
шундай ишларни қила туриб, кечалари қандай тинч ух-
лайсан? Виждонинг қийналмайдими?

— Нима десам экан сизга? Бундай ишларни умрида
бир-икки марта қилган одамнинг виждони қийналиши
мумкин. Шу ишни сен қилмасанг бошқа биров қилиб,
оғзингдаги ошни олиб кетади. Хўш, шундай бўлгандан
сўнг нима қилиш керак?..

— Тавба-а! Одамлар қанақа бўлиб кетишган-а?
Ўғрилигингни, ғарлигингни билардим у лекин бу дара-
жага етганлигингни билмасдим. Эҳтиёт бўл, бола, худо
бу номаъқулчиликларингни жазосиз қолдирмайди. Энди
соқолингга битта-яримта оқ тушиб, қарияпсан. Қуюл-
гин. Бўлмаса юрт орасида юруқсиз бўлиб қоласан. Сен-
дақаларга одам боласи бас келолмайди! Энг ёмони сен-
га ўхшаган харомхўрларнинг дарёси тошаётганидан
хавотирдаман. Сенинг тегирмонингга сув қуяётганлар-
нинг тагига ҳам сув кетар бир кунмас-бир кун...

— Керак бўлса худо ҳам бас келолмайди! Ёмонмиз!
Шунинг учун юраверамиз! Отсангиз ўқ ҳам тегмайди!
Таъбингиз қалай! Худонинг ҳам бизга ўхшаган боши
юмалоқ, бути айри бўлса керак!— деди у ҳам бўш кел-
май.

— Худонинг номини булғам! Тўғри айтасан! Сенга
худоям бас келолмайди. Қулоқ сол, сенга бир гапни
айтиб бераман. Шундан кейин ўзингни кимлигингни
билиб оласан,— дея бир оз энгашиброқ сўзлай бош-
лади энам.— Сенга ўхшаган бир беимон ўлибди. Барча
қатори уни ҳам чин дунёга элтиб қўйишибди. Одатдаги-
дек одамлар қабрдан етти қадам юргач, унинг олдига
Мункар Накир келибди.

— Тур, эй, худонинг бандаси! Сўроқларимизга жа-
воб бер!— дебди унга жон киргизиб.

— Ахир бир одамни неча марта сўроқ қиласизлар?—
дебди у ўрнидан туриб.— Ҳозир биттаси келиб сўроқ
қилиб кетди-ку?

Нима деб жавоб қайтаришини билмай қолган Мун-
кар Накир ноилож орқасига қайтиб, хуноб бўлиб худо-
нинг олдига борибди.

— Мункар Накир фақат бизми ёки бошқасиям бор-
ми?— дебди у худога бўлган воқеани айтибди.

— Унинг алдамагани сенлар қолувдинг. Сенларни
ҳам алдабдики, қўй энди унга тегма, ётаверсин! Жон

киритиб жаннат ёки дўзахга ўтказиб юборсанг ўша ёқдагиларни ҳам йўлдан уради,— дебди худо.— Ана кўрдингми, бундайларга худо ҳам бас келолмайди!— деди энам шаҳд билан урчуқларини айлантириб.

— Жа-а пухта одам экан-да, Мункар Накирни ҳам алдабдими-а?— деди иршайиб Худойқул.

— Хайрият ҳамки сенга ўхшаганлар кам. Шунини эсла сам кўнглим жойига тушади. Сендақалар умринг бино бўлиб, содда одамларнинг нонини яримта қилиб келасанлар. Қошки ўша йўл билан топганинг ўзингга буюрса. Униям ўзингга ўхшаганлар еб кетади.

— Енгилдим. Оймўма хола! Энди нима иш қилсам сиздан сўраб қиламан!

— Сўрама! Кўзим учиб тургани йўқ! Фақат кўзимга камроқ кўрин! Сендақаларни кўрсам яшагим келмай қолади,— деди энам жиддий.

Худойқул индамай қолди. У катта гуноҳ қилиб қўйган боладек бўзарганича ерга тикилиб ўтирар, аҳён-аҳёнда кир телпагнини кўтариб қўйиб пешонасининг териини артар, бурнини ёқимсиз тортиб қўярди.

— Бор энди ишингга! Тоғни қўриқла!— деди энам янгида урчуқ йиғиришга киришаркан.

— Бизникига ўтиб туринг, бир ўзингиз зерикиб қоласиз. Келнингиз ҳам ёлғиз,— деди у кетаётиб энамга.

— Қўлим тегса ўтарман. Каттакон ҳовлини мен билан шу зарғалдоқдек болага ишониб ташлаб кетинган,— деди энам уйимиз томонга ишора қилиб.

У тепаликнинг кун ботиш тарафидаги бўлиқ ўт қоплаган ариқ бўйида ўтлаб юрган отига қараб юрди. Эгасининг келаётганини ва серўт ариқ бўйидан маҳрум бўлишини пайқаган от тез-тез ўт тишларди. Худойқул имиллаб отнинг тушовини ечди-да, эгарнинг устига ташлади. Сўнг ҳафсала билан узаингга оёқ қўйиб, эгарга қўнди. Энам эса шитоб билан урчуқ йиғирарди.

УЧИНЧИ БОБ

Салқин адирларда хандалак пишиғи охирлаб, янтоқ гуллай бошлаганди. Қирлар истар-истамас яшил тўнини сариқ рангга алмаштирар, Ойқорнинг тиниқ сувидан яшшаб ётган ям-яшил сойларда ҳамон баҳор барқ урар эли. Зарғалдоқлар гулхайридан гулхайрига қўниб, саратон яқинлашаётганлигини жар солиб чулдирашар, тўрғайлар ҳам уясини хавф-хатардан кузатиш учун ҳа-

вода муаллақ туриб қанот қоқадиган вақт келиб қолган эди. Кунлар исиган сари Маржонбулоқсойнинг суви кўпириб, тўлиб-тошиб оқарди.

Қишлоқда қолган одамлар сойларни бўлиб олишиб, пичан ўришарди. Биз ҳам бедамизни иккинчи марта ўриб, боғладик. Шундан сўнг сал ўтар-ўтмас энамнинг тоби қочиб қолди. Хонадонимизда ҳаммани югуртирадиган ташвишлар илк бор менинг зиммамга тушди. Икки марта энди тухумдан чиққан каклик жўжаларини овлаш учун тоққа борамиз деб ваъдалашиб, боролмай қолганимдан сўнг болалар менга хонаки товук деб лақаб қўйишди. Лекин мени кўпроқ кечалари ўз-ўзи билан гаплашиб чиқадиган энам ташвишлантирарди. Чўлга бориб-келиб турганлардан дадамга хабар юбордик. Икки кундан кейин дадам келди. Мен энди энам дадамга: «Қўй чўлингни, куним битиб ўлиб қолсам, ўлгим кўчада қолиб кетмасин», десалар керак дея ўйлардим.

— Даштга ўрнашиб қолдингларми? Болаларнинг эсон-омонми? Зайнабнинг аҳволи қалай?—дедилар энам ётган жойида дадам билан кўришгач, ёшланган кўзларини арта туриб.

— Шукур, ҳаммалари салом айтиб юборишди!—жавоб берди дадам энамнинг бош томонига оғир чўқаркан.— Ўзингиз яхшимисиз?

— Мени қўявер, туппа-тузукман. Сизлар тинч бўлсаларинг мен яхшиман. Болалар кенг даштда яйрашиб қолгандир-а?

— Чодир тикиб яшаяпмиз. Қурилиш қиляпмиз. Уёғини сўрасангиз пахсадан девор ҳам кўтариб қўйдик.

— Яхши қилибсизлар. Одам бошпана қурган жойига меҳр қўяди.

— Уйнинг томини ёпишга ёғоч тополмаяпмиз. Агар сизлар ҳам чўлга бора қолсаларинг уйимизни бузиб, ёғочни ишлатармидик...

Энам сергакланиб дадамга бир қаради-да, яна шифтга тикилиб олди. Дадам бу қарашнинг маъносини тушуниб, қизариб кетди. Гапини қандай тўғрилашни билмай анчагача жимиб қолди. Бенхтиёр энамнинг «Қушлар ҳам, бошқа паррандалар тухум қўйган уясини бузмас экан», деган гаплари ёдимга келди.

— Ер олганмиз! Ҳозир бригадирман, эна!—деди дадам гуноҳини оқлаган бўлиб.

— Шундай ишга қўл уришларингни билардим. Пахта теримида неварам иккимиз кўмакка борамиз. Унгача

Бозорвойжон ҳам тўртинчига ўтади!— деди қувончдан кўзлари ёшланиб энам.

— Сиз бориб бошимизда турсангиз бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшилади. Бозорвой ҳам қаторга кириб қолди,— деди дадам хурсанд бўлиб.

— Лекин нима қилсанг ҳам ота юртингдан ажралмай қилгин, бўтам. Акс ҳолда биринг икки бўлмайди. Дадам энамнинг гапларини маъқуллаб, бош чайқади. Кечга бориб энам ўрnidан туриб, овқатга уннаб кетди. Мен энамнинг бирдан ўзгариб қолганларидан таажжубда эдим.

— Бозорвойжон билан мактаблар очилгунга қадар бориб келсакмикан,— деди энам дадам жўнаётганда.

— Илгари «чўлга бормайман, чўлни оти ўчсин», деган эдингиз. Энди нега чўлга кетгингиз келиб қолди?— сўрадим дадам кетганидан кейин.

— Одамларнинг ғайрат билан чўлга отланаётганини кўриб, ичимга ўт тушган эди, болам. Тушимда бобонгни кўрибман. Худо раҳмат қилгур оппоқ соқолларини тутамлаб, пахта териб юрганмишлар. Мени имлаб, ёнларига чақирармишлар. Дадангни ёлғиз чўлга юборганимдэн хафа бўлганлар шекилли. Чўлга бориб, бир хабар олиб келмасам бўлмайди. Отанг шу ердалигида касал ва бевақт қўзилаган қўйларни боқиб ёрдамим тегарди, маслаҳат бериб турардим. Бунн ҳам худо кўп кўрди. Назаримда кераксиз одамга ўхшаб қолдим,— деди энам урчуқни иягига тираб менга маъюс тикиларкан.

Шундагина энамнинг чўлга отлангани оддий истак ёки уйимиздагиларни қўмсаш эмас, қандайдир ҳеч нимага тенглаб бўлмайдиган ва ҳали менинг унчалик ақлим етмайдиган туйғу эканлигини пайқадим. Бу туйғу олдида менинг Маржонбулоқсойнинг Мушукжарни доғда қолдириб яшил водийларга оқиб чиқиши ҳақидаги ўйларим оддийгина туюлиб кетди.

Якшанба кунн энам мени эргаштириб Ойқорга қараб жўнади. Одатдагидек биз Маржонбулоқсойнинг Ойқоридан оқиб чиққан жойидаги тегирмонга туташ қияликдаги қабристон томон кетмоқда эдик. Энамнинг айтишларича, ўтмишда шайбонийлар билан курашда енгилган ота-боболаримиз сиёсат ва урушлардан безиб, Ойқорга келгандан бери бу қабристонга ўн икки аждодимиз кўмилибди. Энам ҳам ўн иккинчи аждодга ки-

раркан. Дадам ўн учинчи ва. мен ўн тўртинчи авлод ҳисобланарканмиз.

Энамнинг айтишларича, Маржонбулоқсой: «Бу дунё ўткинчи», дегандек бир маромда шарқираб оқармиш. Сой ота-боболаримиз абадий уйқуда ётган тепаликнинг қаъридан сизиб чиқиб, уларнинг меҳр-муҳаббати бўлиб она ер узра таралаётгандек. Сойга салом бераётган ўйчан мажнунтоллар улар хотираси олдида абадий бош эгиб турибди. Тегирмондан чиқаётган узлуксиз оппоқ гарддан теварак-атроф қор ёққандек оппоқ. Тегирмон тоши бутун дунёнинг ташвиши елкасига ортилгандек ҳансираб айланади. Тегирмон теварагида ўралашиб юрган, ўз рангини йўқотган чумчуқ ва мусичалар оппоқ гард орасидан дон-дун ахтаришади.

— Тавба, ўзи унга беланиб яна дон ахтаради-я?— Дунё шунақа экан-да, жониворлар ҳам одамга ўхшаган нарса. Кўзи тупроққа тўлганда тўяди,— деди энам пилдирашиб донлашаётган қушларга тикилиб.

Тошдан тошга ҳатлаб, сойнинг ўнг томонидаги ёлғизоёқ йўлга чиқиб олдик. Энам олдинда, мен орқада тепаликка ўралай бошладик. Тепаликдан тегирмон ва унинг атрофи кафтдек аниқ кўринар, кийимлари оппоқ тегирмончи Хонназар бобо аҳён-аҳёнда ун тўла қопларни судраб ҳовлига олиб чиқар эди. Тегирмон томининг устига тўшалган ўрида кимдир ухлаб ётибди. Хонназар бобога қарашгани келган невараси бўлса керак. Баландликдан айқириб тушаётган шаршаранинг шовқини учиб-қўниб юрган қушлар чуғур-чуғурини босиб кетарди. Маржонбулоқсой эса тегирмоннинг тўзонини ютиб, қишлоғимизга ошиқади. У қишлоқдан ҳар ёнга оби ҳаёт таратиб тантанавор ўтадию, Мушукжарга етганда тўлғана-тўлғана ичини наъматак, жингил, қичитқон ва ёввойи маймунжон қоплаб ётган жарга тушиб кетади. Лекин у Мушукжар билан бўлган жангда голиб келиб, яшил пайкалларга отилиб чиқади. Ўзини ташна далалар кутаётганини билади ва шунинг учун ҳам у жангда голиб чиқиши керак! Шунинг учун у тўлиб-тошиб оқади. Яшил далалар эса халоскорининг пойига минг бир хил кўкатдан поёндоз тўшаб қарши олади. Шунда мен беихтиёр Маржонбулоқсойни куёв йигитларга ўхшатаман. Яшил далалар эса қўшнимизнинг қизи Ойбуви опадек юзига оқ ҳарир тутган келинчак қиёфасига киради. Иккаласи учрашиб гулзорга айланади. Қувончлари муаттар ҳид бўлиб оламга таралади. Уларнинг садо-

қатли чопари шамол хушбўй ҳидларини адирлар оша бизнинг Бешбулоққа ҳам олиб келади. Шунда мен қувончдан энтикиб, энамдан эшитган ашуламни айтиб юбораман:

Булоқларнинг қўшиғи
Бир кун дарё бўлармиш...

Қабристонга яқинлашганимизда энам алланималар деб пичирлай бошлади. Дуо ўқиётган бўлсалар керак. Тепасига чойнак ва пиёла қўйилиб, майда тош тўкилган бобомнинг қабрига етгач, қиблага қараб ўтирдик. Энам фотиҳа ўқиганларидан сўнг қабр билан гаплаша бошлади.

— Арвоҳингиздан ўргилай, отаси! Мени кутиб ётиб-сизми? Анча бўлди йўқлаб келолмадим! Раҳмонқули-тизни ҳам даштга жўнатдик. Улар энди пахта экишяпти. Мен ҳам ўша ёққа бормоқчиман. Неварангиз Бозорвой билан бирга келдик. Умри ўхшамасин, қош-қовоғи қуйиб қўйган ўзингиз. Инсон ўлмас экан. Сиз Бозорвойжон бўлиб қайта туғилдингиз. Кўнглингиз ярим бўлмасин. Ҳамма орзу-ҳавасларингизни болаларингиз кўришяпти.

Мен индамай турардим. Энам яна алланималар деб худога нола қилди ва сўнгги бор юзларига фотиҳа тортди. Қабр устидаги чойнак-пиёлани олиб, изимизга қайтдик. Қабристондан чиқишда чап томондаги гумбазли хонақонинг лойдан қилинган супасида соқоли кўксига тушган, бир оз асабийроқ захил юзли чол — Ўринбой бобо ўтирарди.

— Ҳа, Оймўма! Бормисан! Кўринмай кетдиларинг?
— деди у энамнинг саломига алиқ олиб.

— Худога шукур, бовоси, бир нави юрибмиз. Ўғил билан келинни чўлга жўнатиб, мана шу ҳандалакдек бола билан қолдим. Чолимдан бир хабар олай деб келувдим, — деди энам бурчакдаги ўчоқ томон юраркан.

— Ҳозир одамлар марҳумларни кам йўқлайдиган бўлиб қолишди. Марҳумни йўқлаганни худо йўқлайди. Одам тез-тез қабристонга келиб турса мусулмон бўлади. Халқда «тошиб кетсанг ҳам, кунинг ўтмай қолса ҳам қабристонга бориб тур» деган гап бор. Аммо кеча биттасини ҳайдаб солдим! — деди чол рўмолчасини пайпаслаб қидираркан. — Сенинг кўзинг кўради, дастрўмлими топиб бер. Раҳмонқулнинг боласимсан? — деди қўлини пешонасига қўйиб менга.

Уринбой бобонинг пўстак жунига ўралашиб ётган дастрўмолини олиб бердим.

— Барака топ, ўғлим! Худо бобонгни тупроғича умр берсин!— деди чол дастрўмоли билан лаб-лунжини артаркан.

— Нима дедингиз, ўнбоши? Бировни ҳайдадим дедингизми? Қабристондан ҳам одамни ҳайдайдими? Нега ҳайдайсиз?— устма-уст сўради энам.

— Норбек сўқимнинг ўғли бор-ку, оти нима эди? Ушани...

— Бўривой,— деди энам.

— Ҳа, Бўривой. Магазинларнинг устидан каттакон деб эшитардим. Оқбўтанинг энаси ўлган куни кўриб қолдим. Дарвозанинг олдида дуч келдим-да: «Бўтам, сени магазинларнинг каттаси дейишади. Мана шу савобхонамизга битта гилам берсанг, бу пўстакларда бургалаб кетдик, жамоанинг тўпланган пулидан тўлаймиз»,— дедим. Шундай десам нима дейди дедг. «Бир кишидан бердиртириб юбораман, устидан жиндек устамаси ҳам бор», дейди-я безбет. «Бўпти, мана отанг шу ерда. Айтаман, устамасини отанг беради»,— дедим дамим ичимга тушиб. Марҳумлардан пора сўради-я, номард. Афсуски, илгариги куч-қувватим йўқ-да. Яхшилаб тўрт пичоқни уриб, йигирма йилни елкага олиб кетардим. Давлат қамасаям бундайларни ўлдириш савоб, Буни олло-таолло ҳам кечиради.

— Тавба, ё тавба!— дерди энам Уринбой бобонинг гапларидан ҳайрон бўлиб, ёқасини ушларкан. Сўнгра ўчоққа офтобани қўйиб, ўт ёқди. Олиб келган тугунларини Уринбой бобо ўтирган лойдан қилинган сўрига ёзиб, бобонинг қабри устидан турадиган чойнакни ювиб чой дамлади. Шу чойнак-пиёлада чой ичса инсон айрилиққа кўникармиш. Кейин ўтириб ҳаммамиз нонушта қилдик. Энам қабристондан хомуш қайтди. Мен ҳам индамай эргашиб борардим.

— Индин Ирғайчи маҳалласидаги Оқмирза чўлга кўчаркан. Шу машина билан чўлга кетамиз,— деди энам ҳегирмондан ўтиб, тошлик йўлга тушганимизда.

— Уйимизга ким қарайди?

— Баҳром бобонг кўз-қулоқ бўлиб турар. Сигирни Чинни момонга ташлаб кетамиз. Соғиб ичиб туради. Бечоранинг бу йил сигири қисир қолди. Пахта терими тугаши билан яна қайтиб келамиз.

— Нега қишлоғимизнинг қабристони тепаликда,

Жарбулоқдаги қабристон ҳам адирда?— сўрадим энамни гапиртиргим келиб.

— Кўрган бўлсанг тепаликнинг этагида сон-саноқсиз булоқлар бор...

— Ҳа ана, тегирмоннинг тўзони орасидан қорайиб кўриниб турибди,— дедим энамни гапларини маъқуллаб.

— Ана шу булоқлар ота-боболаримизнинг ушалмаган орзулари!— деди энам.

Энамнинг гапларидан таъсирланиб, жимиб қолдим. Кўз олдимда дубулға ва совут кийган, исфаҳоний қилич тақиб, чап қўлида қалқон ва ўнг қўлида найза тутган бир-бирига ўхшаш отлик кишилар гавдаланди. «Биз сизларни севамиз,— дедим ичимда.— Сиз ҳимоя қилган Ойқор, шарқироқ Маржонбулоқсой, барқут арчазорлар, сокин ва дардли мажнунтолзорларни кўз қорачигидек асраймиз!»

Энамнинг узоқ ялиниб-ёлворишларидан сўнг юк автомашинасининг шофёри бизни олиб кетишга рози бўлди. Шунда мен илк бор Тайпоқсой далаларида Маржонбулоқсойнинг Мушукжарни доғда қолдириб, яшил майсазорларда товланиб оқаётганлигини кўрдим. Қувончим ичимга сизмай, эсимга келган ашулани хиргойи қилардим. Энам эса Ойқордан кўз узолмас, йиғламасалар ҳам милтилаб чиқаётган кўз ёшларини енглари билан артиб борар эди...

ТУРТИНЧИ БОБ

Оиламиз кўчиб келган Янгиобод қишлоғининг этагидан пахтазор бошланар, кун ботиш томонидаги ғаллазор дов-дарахтсиз Етимтоққа бориб туташарди. Ундо томонда Яккатут қабристони, сўл томонда доимо кичкина, сап-сариқ самолётлар турадиган аэродром бор эди. Энамнинг кутилмаганда чўлга келишлари байрам бўлиб кетди.

Энам айтганларидек онасидан чўпон бўлиб туғилган Саттор сергапнинг катта суруви қишлоғимизнинг кунботиш томонидаги тақир тоғларда ёйилиб юрарди. У дадамнинг сурувини ҳам қўшиб олган эди. Қишлоғимиздан кўчиб келганларнинг бир қисми чорвада ишлар, қолганлари эса битта бригада бўлиб Қизил Учқун массивдан ер очишганди. Биз мактаб очилгунга қадар қайтмоқчи эдик. Ҳаммаси пахта энди очилиб, бригада ишчилари қисқа муддатли дам олишга чиққан пайтда еодир бўлди.

Душанба кунн эрталаб бирдан энамнинг тоби қочиб қолди. Упкалари хишиллаб зўрға нафас олардилар. Аям мени дадамга юбордилар. Даладан дадамни айтиб келганимда энамнинг салгина очиқ кўзлари хира тортиб, зўрға нафас олар ва ўзини ҳар ён ташлаб гиламни тимдаларди. Йиғламсираб ҳовлига чиқдим.

— Бор, Ҳаким бобонгни чақириб кел!— деди дадам деразадан баланд овозда.

Ҳаким бобо лой қораётган кетмонини жойида қолдириб, бизникига қараб юрди. У кишининг орқасидан йиғлаганча чопиб келардим. Ҳозир кўзимга энамнинг бирдан-бир халоскори Ҳаким бобо бўлиб кўринар, гўёки энам эмас, менинг нафасим бўғилаётгандек эди, нега ҳам келдик шу ерга! Ҳаким бобо! Жон Ҳаким бобо! Энамни тузатиб беринг! Мен ҳам катта бўлсам сизга кўп яхшиликлар қиламан! Энажоним ўлиб қолсалар кейин биз нима қиламиз? Энам «биз албатта қишлоғимизга қайтиб келишимиз керак», дегандилар!

Ҳаммага йўл-йўриқ кўрсатиб юрадиган Ҳаким бобо келибоқ энамни бошини кафтига олди-да, оғизларига пуфлай бошлади. Унчалик қари бўлмаса-да, соқол-мўйлов қўйгани учун ҳамма Ҳаким бобо дейдиган бу киши босмачилар тўплаган бойликни қандай ўғирлаб қочганини ва немислар билан бўлган урушда асирликка тушганда бошига тушган кўз кўриб қулоқ эшитмаган саргузаштлари билан бизни ҳайратга соларди.

— Эски дам қисмаси тутиб қолибди бечоранинг. Зўрға нафас оляпти. Доктор чақириш керак,— деди Ҳаким бобо энамнинг бошини кафтидан қўймай.

— Абдусамадни юбордик. Ҳадемай келиб қолса керак. Бизнинг пайкалларга дори сепиш ҳақида гап бўлмаганди,— жавоб қилди дадам.

— Катталарнинг кўзига тезроқ планни бажариб, байроқ ва мукофот олишдан бошқа нарса кўринмайди,— деди аччиғи чиқиб Ҳаким бобо.

— Яна бир оз кутиш керак эди. Ҳар тупда уч-тўрттадан пишмаган кўрак бор эди.

— Онаг ўляпти-ю, пахта дейсан-а? Ҳе, ўргилдим шу пахтадан! Кечаю кундуз тиним йўқ! Тўл пайтидаги қирқ кунлик ташвиши демасанг, қўй боқиш минг марта афзал экан шу пахтадан.

— Қайда, деҳқон кузда, чўпон ўлса тинади. Одамларни сўксангиз ҳам пахтага тил теккизманг!— деди дадам.

— Нега энди! Ишимизга хўжайинлигинг етмагандек оғзимизга ҳам хўжайинмисан! Бригадир бўлиб жуда ақлли бўлиб қолибсан-да! Нимани кўрибсан сен! Мен тиззамдан қон кечиб немис билан урушганда, сен эагингни тутиб юргандинг! Ўзи одамзодга ақл кирган сари дунё ағдар-тўнтар бўлавераркан! Ниманки яратишмасин одамга қарши! Қўйиб берсанг нейтрон деган бомба билан каклик овлашадилар! Ҳе, ўша бомбангни нчига...

— Қўйсангиз-чи, Ҳаким ака! Дунёнинг ташвиши сиз билан менга қолдими? Бунинг учун қайғурадиганлар бор!— деди қўшнимиз Нарзулла.

Ҳаким бобонинг баттар жаҳли чиқиб кетди. Сарғиш юзи кичрайиб, бўяб қўйгандек сап-сарик қошлари чимирилди. Унг қулоғининг олдига тушиб турган салласининг печини қистириб қўйиб, қаҳр билан дадамга қаради. Эсимга энамнинг «Феъли қурсин шу Ҳаким бобонинг, акслиги тутса отасиниям танимайди», деган гаплари келди. Ҳақиқатан ҳам ҳеч кимнинг гапни тинглашни истамайдиган, ҳеч кимга гапни бермайдиган Ҳаким бобонинг авзойи бузилган эди.

Энамнинг чўзиқ инграши Ҳаким бобонинг сўзини бўлди. Энам ҳушидан кетган, лаб ва юзлари тез-тез учиб турарди. Пахсадан тикланган, усти ёпилиб лойсувоқ қилинаётган уйимизда ҳамма ташвишга тушиб қолди. Қўни-қўшнилариинг ҳам тинчлиги бузилиб, дон ташиган чумолилардек уйимизга кириб-чиқишарди.

— Ўзи дашт бизга тўғри келмасакан, ҳавоси ҳаммага ёқмаяпти,— чийиллаб деди Нарзулла.

— Бу аҳволда яшаб бўладими, ит ётиш мирза туриш,— деди дўриллаб Ёмонқул бобо.

— Уйларимизни текислаб галла экиб юборишмасдан, илиқ-иссиғида қайтиш керак!

— Уғри ўртоқ, фар галтак қилади дегани шу-да! Ҳамман тентиратиб, иссиқ жойини совутиб...

Асабийлашиб турган дадам сўнги гапни эшитмади. Қалтираётган қўллари билан Нарзулланинг тирсагидан ушлаб лой қилинадиган чуқурлик томон юрдилар. Унинг бошига тушириб юборишдан ўзларини зўрға тийиб, зўраки босиқлик билан гапирардилар!

— Нарзулла! Ука! Илтимос сендан, иккинчи бор бунақа гапларни гапирма. Хафа қиламан!— деди дадам сўзлари титраб.

— Қишлоққа қайтиб кетаман!— деди Нарзулла шаштидан тушиб.

— Қишлоқда пишириб қўйибдими! Бу кўргулик етмагандек, устимга чиқиб тепкиламай тур! Бафуржа гап-лашармиз! Умригининг шунчаси тоғу тошларда беҳуда ўтгани етар! Ахир сен ҳам одамсан-ку!

Абдусамад амаки эски мотоциклни тириллатиб, марказдан эргаштириб келган докторларнинг сутранг машинаси уйимиз яқинига келиб тўхтади. Тўпланишиб турган хотин-ҳалажлар тарқалди. Энамга ёстиқчадан нафас олдириб, укол қилишди. Энам укол қилишганини сезмади ҳам. Бўлмаса сираям унамасдилар. Докторларнинг хотиржамлигига қараганда энам тезда тузалиб кетса керак.

Анчадан сўнг энам кўзларини очди. Қўлларини арапг кўтариб энги билан пешонасидаги терни артди. Докторларнинг дадам билан «касалхонага олиб кетамиз», деб маслаҳатлашаётганини эшитиб, қўлларини силтади.

— Беҳуда овора бўламиз, кўнмайдилар. Умрлари бино бўлиб касалхона бетини кўрмаганлар,— деди дадам.

Улар маслаҳатлашиб, узоқ туриб қолишди. Докторларнинг хавотири барҳам топиб тезроқ кетиши учун энам ўзини дадил тутмоқчи бўларди.

Докторлар норози оҳангда бир-бирларига елка қисиб, поилож қайтиб кетишди. Ҳамма тарқалди.

Сўрида энам икковимиз қолдик. Қандай энамнинг бағрига бориб қолганимни билмайман. Сочларимни силаб, ёниб турган лабларини пешонамга босдилар. Юз-кўзим ва қулоғимни қитиқлаб бир неча ёш томчилари юмалаб тушди.

— Улиб қолай дедим-а! Сенинг тўйингни кўрай, кейин ўлсам майли! Унгача сен ҳам қабримга тупроқ тортадиган азамат йигит бўласан! Мени тепкилаб-тепкилаб кўмасизлар!— деди энам сал жилмайиб титроқ оҳангда.

Мен индамай туравердим. Доимо шундай, энам йиғласалар юзларига қаролмайман. Токи ўзларини босиб олиб мени бағридан бўшатмагунча чурқ этмай ўтиравераман. Энамдан Заркамар яйловларининг, сурувимиз Кўкқўтонда тунаганда дадам билан ёққан гулханнынг, биз Галахирмонжой далаларидан териб келадиган кийикўт ва қалампирмунчоқнинг ҳиди келади. Димоғига ўрнашиб қолган бу ҳид Ойқор тарафдан шабада олиб келадиган чўпонларнинг қўшиғидай ардоқли ва тансиқ эди. Шунинг учун кеч кириши билан энам билан бирга

ётиш талаш бўлади. Ахири бунга дадам билан аям аралашиб, энам кичикларга насиб этади.

Дадам аямга шивирлаб айтаётганида эшитиб қолдим: энамнинг чўлга келгани жуда яхши бўлибди. Энам келгандан сўнг қишлоғимиздан яна беш-олти оила кўчиб келди. «Чўл бизга тўғри келмас экан», деб юрган Ёмонқўл бобога ўхшаганларнинг ҳам уни ўчибди. Энам эса икки гапнинг бирида «Ўлсанг, гўрнинг бўлсин, дегандек, бу бепоеън чўлларда ишлашга нима етсин», дерди.

Энамнинг тузала бошлаганидан ҳаммамизнинг қувончимиз чексиз эди. Энди мен дадам билан Ҳаким бобо ва Нарзулла ўртасида узилиб қолган баҳсни эшитишга қизиқардим. Ноҳақ гап меъёридан ошиб кетса дадам ўзини босолмай қоларди. Энамнинг айтишларича бир оз ҳовлиқмалик ва қизиққонлик ота-боболаримиз қонида бор экан. Айниқса бу одат оқ-сарикдан келган, сийрак қошлари кипригининг устига атайлаб ёпиштириб қўйгандек туюладиган Ҳаким бобода кўпроқ мужассам эди. «Қоранинг қони чиққунча сариқнинг жони чиқибди, дегандек, азалдан Ҳаким бобонгга битта гап камлик, иккита гап кўплик қилади», дерди энам у киши ҳақида гап кетганда. Икки киши бир фикрга келса, аксини гапириб турадиган Ҳаким бобонинг камдан-кам масалада дадам билан фикри бир жойдан чиқарди. Бир ўзи бир дунё бўлиб юрадиган гиначи, Абдусамад амакида ҳам уруғимизга хос тажанглик, ўз ўйлаганидан бошқани тан олмаслик хусусияти ҳеч кимдан кам эмасди.

Энам эшик ҳатлаб кўчага чиқадиган бўлганларидан бошлаб тезроқ қишлоққа қайтишни ўйларди. Лекин қандай қилиб буни дадамга айтишни билмасди. Энамнинг аҳволларига ич-ичимдан ачиниб, раҳмим келар ва азобларимизни билардим.

БЕШИНЧИ БОБ

Инғим-теримга тайёргарлик борарди. Шанба куни Ражаб аканинг ўғли билан Ёмонқул бобонинг қизининг тўйи бўлди. Энам тўйга бош-қош эди. Якшанба куни кечга яқин Ҳаким бобо, Абдусамад амаки ва Нарзулла бизникига келишди. Аям ўчоқ бошида куймаланиб юрар, дадам эса сўрининг бурчагига ўтириб олиб помидор тўғрар ва аҳён-аҳёнда Ҳаким бобонинг латифага ўхшаш ҳикоясига қулоқ соларди.

— Бу воқеа Ойқор ошиб, Панжикентдан келаётганимда, ярим тунда рўй берган,— дея ҳафсала билан сўзларди Ҳаким бобо.— У пайтда босмачилар тугатилган бўлса-да, тоғда ўғри тўдалари учраб турарди. Шунинг учун ҳам тоғда милт этган чўғ кўринмас, кеч кириши билан сурувлар қишлоқларни қоралаб пастга тушар ва тонг қоронғисидан яна тоққа қараб ўрларди. Ойқорнинг усти шудгор қилиб, мола босилгандек тептекис. Бемалол минг от билан кўпқари чопса бўлади. Панжакент томондан келиб, Қунқор чўққисидан пастга қарасанг бирдан юрагинг орқага тортиб кетади. Утин ташийвериб ўрганиб қолганлигим учун бемалол келаётгандим. Ой Ойқордан оғиб қолган, тоғ бағри қорайиб, ола-чалпоқ қорлар ялт-ялт қилади. Қишлоқдаги яккам-дуккам чироқлар ажинанинг оловига ўхшаб кўринар, итларнинг вовуллашини мўлжаллаб қишлоқ томон келардим. Шу пайт ниманингдир қаттиқ шитирлагани эшитилди. Ўгирилиб қарадиму кўрқувдан тарашадек қотиб қолдим. Сочларим телпагимни кўтариб кетди. Кўз олдим қоронғилашиб, анчагача ҳеч нимани кўрмай қолдим. Сўнг йилтиллаб иккита нарса кўринди. Айиқ ёки бўрининг кўзи бўлса керак деб ўйладим. Қўрққан олдин мушт кўтарар дегандек ёнимдаги дудамани олиб, пойинтар-сойинтар қадам ташлаб унга яқинлашдим. Не кўз билан кўрайки умримда ҳеч кўрмаган бир махлуқ. Бирдан хаёлимга алвасти деган фикр келди...

— Э-э-э, қўйсангиз-чи, Ҳаким ака! Ёлғон ҳам эви билан-да!— деди масхаромуз қиқирлаб куларкан Абдусамад.— Яна бир оз индамай турсак айиқдан аждаҳога чиқасиз! Ойқорда алвасти нима қилади. Алвасти эски, кимсасиз жойларда бўлади-да. Нима, биз ёш боламизми?— деди қўлини пахса қилиб.

— Гапхалтанг тошиб кетган бўлса ҳам бирпас жим тур! Сендан беш-ўнта кўйлакни ортиқ йиртганман! Уқи-маган бўлсам ҳам каллам сен билан мана бу бригадирнинг калласидан яхши ишлайди!— деди Ҳаким бобо Абдусамадни жеркиб.

— Худо билсин тўқсон тўққиз фонизи ёлғон шу гап-пингизни, мен эсимни таниганимдан бери айтасиз! Ҳар айтганингизда битта ёлғон қўшасиз! Бўладиган гапни гапиринг-да!— деди Абдусамад Ҳаким бобонинг сирини очгандек овозини баландлатиб.

— Ҳа энди Абдусамадбой, яна бир эшитсангиз отдан

тушиб қолмассиз. Гап ҳам ўтиришининг каштаси,— деди дадам уларнинг қизишасётганлигидан хавфсираб.

— Бош чўпон бўлгандан бери шунақа, бурни кўтарилиб, одамларнинг оғзидан гапиш тортино оладидан бўлиб қолган,— деди Ҳаким бобо аччиқ қилиб.

— Бу гап ортиқча, Ҳаким ака! Бўпти биз бир гапдан қолдик. Аравакаш тавба қилибди,— деди Абдусамад амаки ўнг қўлини кўкрагига ураркан.

— Э-э, гапираверинг, Ҳаким ака! Ҳали сиз кўрганнинг ўндан бирини ҳам кўрганимиз йўқ! Аммо ёқадан олишга устамиз!— деди Ҳаким бобо томонга оғиб Нарзулла.

— Бўлди, гапирмайман! Бундан буён сизларнинг олдиларингда ўйлаб оғиз очадиган бўламиз!

— Кечиринг деямиз-ку?— деди киноя билан Абдусамад амаки.

Ҳаким бобо индамади. Нарзулла эса дастурхоннинг четини ўйнаб ўтирарди. Абдусамад амаки нима қилишини билмас телпагининг ипини қайта боғларди. Орадаги ноқулай жимликни дадам бузди.

— Ундан кўра менга айтаман деган гапишгизни айтинг, Ҳаким ака?— деди дадам Ҳаким бобонинг ярасига туз сеппиб.

— Сенлар ҳамманг куйдирмажон! Айтса тили, айтмаса дили куюди одамнинг! Биринг бригадирман, биринг бош чўпонман деб ҳеч кимга гап бермайсанлар! Сенларнинг касофатингдан бошқалар жабр чекади.

— Хўп айтинг-чи, биз кимга жабр-зулм қилиб, кимнинг арпасини хом ўрибмиз?— деди дадам салмоқлаб.

— Ҳамма гапирсаям, сен гапирма, Раҳмонқул. Бутун бошли бир қишлоқнинг одамни иссиқ жойини совутиб, жаннатдек жойдан чўлу биёбонга судраб келдинг? Унинг устига бу самолётда сепдираётган сассиқ доринг,— деди Ҳаким бобо аччиқланиб.— Бу аҳволда ўзинг ҳам узоққа бормайсан, ука!

— Шунинг учун партияга ўтганман, Ҳаким ака! Гапнинг очиги чоригимизни судраб тоғда юраверган эканмиз. Ҳамма қатори, ҳаётнинг оқимига қараб яшаш учун эмас, шу оқимни тезлаштириш учун бу ерга кўчиб келдик-ку! Керак бўлса дашт қолиб ундаи нарига ҳам бораман!

Дадам бу гапларни шу қадар қудратли ички ишонч ва ғурур билан айтдиларки, назаримда бундан кейин ҳеч кимнинг гапиришига ҳожат қолмагандек эди. Нима-

дир дейишга чоғланиб турган Нарзулланинг ҳам дами ичига тушиб кетди. Ҳаким бобо эса худди ҳеч гап бўлмагандек пиёладаги совиб қолган чойни ҳўпларди.

— Сен мени тўғри тушун, Раҳмонқул! Ҳукуматга қарши гапиряпти деб ўйлама! Агар шундай ўйласанг, ўлай агар иккинчи оғзимни очмайман! Шу ерим, давлатим деб етти жойимдан ярадор бўлганман!— Ҳаким бобонинг кўзи ёшланди.— Контузиям бор! Шунинг учун гапим телба-тескари чиқса хафа бўлма! Осколкаларининг ярасидан чакиллаб йиринг томади! Одамлардек бир зумгина ҳузур қилиб чордана қуриб ўтиролмаман! Оёқ ярамайди. У кун дўхтурга борсам дардимни сўрашни ўрнига мени ўқув қуроли қилиб, чўп билан ниқтаб студентларга дарс ўтди ноинсоф. Бир нарсани баҳона қилиб, секин чиқиб кетдим. Бригаданга оддий сувчиман! Пенсия билан кун ўтмайди! Хайрият уч-тўртта мол-ҳол, этикдўзлик касбим бор экан! Сувга тушсам белдан қуйим огрийди. Бунинг устига мана бу дори! Иси димоққа уриши билан худди биров бўғизлагандек аззойн баданим санчиб, ўтириб қоламан. Отинг ўчгур бу касалхона дегани ҳам яқинроқ бўлса майли. Икки марта автобус алмашиб, Жиззахга бориш керак. Сен бўлсанг на шанба, на якшанба кунни тинч қўясан! Шанба кунини қўяйлик, колхозчининг якшанба кунни дам олишга ҳаққи йўқми? Нега Ленин чиқарган қонунни бузасан! Ахир заводларнинг ишчиси икки кун дам олади-ку! Йўқ, мен ишларингга қарши эмасман. Янги ер ўзлаштиришдек улуғ ишга бош қўшдик. Тоғ орасидаги қишлоқда нима иш қилишимни билмай, уч-тўрт болалик бўлганимизда ҳам чиллак ўйнаб кунимиз ўтарди! Инсон дунёга келганидан кейин одамдек тўйиб меҳнат қилиши, ўзини яратган ер учун нимадир қилиб кетиши керак! Лекин олимлар ҳам ишласин-да. Ҳосили пишгандан сўнг барги тўкилиб кетадиган ғўза навларини яратишяпти, деган эдинг-ку? Қани?

Дастурхонга беҳили палов қўйилди-ю баҳс тўхтади. Савол осмонда муаллақ қолди. Аям менга «юр, укаларинг билан ейсан»,— деган ишора қилди. Одамлар индамай, гап-сўзсиз бир-бирларига илтифот қилиб, ошга қўл узатишди.

Энамнинг фикри ёди қишлоқда эди. Пешайвонларининг устунлари оқариб кетган уйнимиз, боғимиз ва қўшнимиз Чинни момага «келгунимизча соғиб, сутини ичиб турасиз», деб ташлаб келган сигиримизни эслайвериб эслари кетди. Кунбўйи ўзларича гинғиллаб қишлоққа қайтиш режаларини тузар, эрталабки нонушта ёки кечки овқатдан сўнгги гурунгларда гапни шу мавзуга бурардилар.

— Қўйсангиз-чи, эна! Бир товукқа ҳам сув, ҳам дон керак! Овора бўлиб юрасизми! Мана иссиқ уй, тайёр овқат, худо деб ётмайсизми!— деди дадам.

— Ҳа... энди... борай..: Одам яшамаса уй ўз-ўзидан қулаб, ер билан битта бўлиб кетади,— деди энам паст овозда гуноҳкорона мўлтираб.

— Энамни норози қилманг, дадаси. Майли қаерни кўнгиллари тусаса ўша ерда яшасинлар. Қаерда бўлмасинлар соғу сандал бошимизда турганлари бир давлат,— деди аям маслаҳатомуз.

— Сизларни тилларинг бир, ҳеч томонни қўлдан қўймайсизлар,— дерди дадам охири ён бериб.— Йигимтерим тугасин, ўзим элтиб қўяман.

— Майли, сен ишингни қилавер, болам. Мени Бозорвойжон билан ҳаптамабўзга солиб қўйсанг бас, ўзимиз кетаверамиз. Адашсак, битта-яримта мусулмон йўл кўрсатар!

— Бунча шошмасангиз энди! Ёв келмагандир!— деди дадам юк машинасининг босиб-босиб берган сигналинини эшитиб, шошиб кўчага чиқаркан, нимадандир дили хуфтон бўлиб турган экан шекилли.

Назаримда энам кўзимга бир оз кичрайиб қолгандек туюлди. Эски ёстиққа мукка тушиб олган энам енги билан билинар-билимас сизиб чиқаётган ёшларини артарди. Шу куни дадамдан астойдил хафа бўлдим. Аслида дадамни бунчалик тихирлик қилаётганлигининг сабабини ҳаммамиз билсак-да, ҳеч ким оғиз очмасди. Бунини мен ҳам биламан. Дадам аямга шивирлаб айтганларида эшитганман. «Бирор кори-қол бўлса одамлар «битта энасини эплолмай тоққа ташлаб кетган эди, мана кампирнинг оғзига сув томизадиган одам ҳам бўлмабди», деб таъна қилишмасин. Нима бўлса ҳам олдимизда бўлгани маъқул», деган эди ўшанда.

Энам кечки овқатга наридан-бери қўл ургандек

бўлди-да, сўрига чиқиб чўзилди. Бир неча марта мен томонга қараб қўйганини пайқадим, секингина бориб пинжига кирдим. Энам мени бағрига қаттиқ-қаттиқ босиб қучоқлади. Кейин беихтиёр кўзлари ёшланди. Энамга тасалли берадиган бирор гап айтолмай, жимгина ётавердим.

Ярим кеча илиқ нафасдан уйғониб кетдим. Аввалига тушиммикан дея ўйлардим. Йўқ, ўнгим экан. Кўзимни очмай ётавердим. Уйғоқлигимни энам сезмаслиги керак. Сезсалар... сезсалар... Билмайман нима бўлишини... Энам сочларимни силаб, пичирлаб ўзича мен билан гап-лашарди. Юзимга бир-икки томчи ёш оқиб тушди.

Бозорвойжон! Бўталоғим! Кўзгинамнинг қораси! Мен узоққа бормайман! Ўзимга аён бўлди! Нима қилай, ҳеч кимга айтолмайман! Даданггаям оғир, ишга бўлсинми, уйга бўлсинми, менга қарасинми? Инсоннинг энг беғубор даври болалик билан кексалик бўларкан! Сен билан менинг дардим бир, бўтам! Сен менга ўрганиб қолувдинг! Энди нима қиласан! Мен дардисар негаям сени ўзимга ўргатдим. Улигим чўлу бцёбонларда қолиб кетадиган бўлди. Бобогинангни арвоҳи энди мени қаердан излайди?..

Кейинги гапларини эшитолмадим. Бошим ғувиллаб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Ич-ичимдан тўлиб-тошиб келаётган йиғини босиш учун ўнгарилиб ётгандек бўлиб, юзимни ёстиққа босдим. Уйғоқлигимни билдирмаслик учун нафасимни ичимга ютиб ётдим. Шу пайт негадир мен учун нафас олиш ҳам ортиқчалик эди. Кейин энамнинг йўталгани эшитилди.

Уйқум бутунлай қочиб кетди. Энди мен ухлай олмасдим. Энди мен жим тура олмасдим ҳам! Нега энам ундай деди? Машаққатли ўйлар оғушида ўзим билан ўзим олишардим. Бу пайтда энамнинг қордек оппоқ сочлари юзларига ёйилиб, ухлаб қолган эди. Назаримда у киши ҳозироқ биз ҳечам етолмайдиган узоқ-узоқларга кетиб қоладигандек эди. Ўзимни додлаб юборишдан зўрға тийиб турардим! Энам уйғонмасидан бурун кўздан ғойиб бўлишим керак! Эрталаб аям сигиримизни соғиб бўлишлари билан подага ҳайдаб чиқаману қайтиб келмайман! Мен энди энажонимнинг кўзларига ҳечам қарай олмайман! Энажоним ҳам мени кўролмайдилар! Хайр энажон!

Тонг қоронғусида, қишлоғимизнинг подасидан бурун уйимизнинг кун ботиш томонидаги ангор оралаб Етим-

тоққа қараб кетдим. Пиқ-пиқ йиғлаб борардим. Қишлоқдан узоқлашгандан сўнг тўйиб-тўйиб, хўнграб-хўнграб йиғладим. Нима қилишимни билмасдим. Қаёққа кетаётганимнинг мен учун фарқи йўқ, оёқ-қўлим ўзимга бўйсунмасди.

Нега энди ҳамма одамлар юради, пахта теради, қўшиқ айтишади-ю, энажоним бўлса... Йў-ў-ўқ! Ойқо-о-о-о-ор! Қаерда-са-а-а-ан! Эшитаяпсанми-и? Энажоним, ҳаммадан яхши кўрадиган энажоним бизни ташлаб қаёққа кетиб қолади? Маржонбулоқсой, қаерларда қолиб кетдинг! Ҳар куни эрталаб сенга юзларини ювиб, тушларини айтадиган энажоним бизни ташлаб кетяпти-и-и!

Эртақлар маскани Галахирмонжой далалари-и! Энажоним кетиб қоляпти! Одамлар-а-р! Айтинг энди мен нима қиламан-а-а-а-н!

Ҳолсизланиб похол ғарамига ёнбошлаганимни билман. Лабимдан сизиб кираётган тахир кўз ёшидан кўнглим айнирди. Қаршимдаги қирлар мени босиб қолагандек гир айланар, узоқлардан итларнинг ҳургани, тўрғайларнинг тонгги чулдираши ва чўпоннинг итини жеркигани эшитилар эди...

...Иссиқдан кўзим қамашиб, бошимнинг санчиб оғришидан уйғонганимда кимдир мени эшакка миндириб, қишлоқ томон олиб кетмоқда эди. Бу Саттор чўпон экан. «Қўйво-ор, кетаман!» демоқчи бўлдим. Лекин овозим чиқмади. У эса куйиб-пишиб гапирар, мен эшитмасдим. Бутун вужудим билан ҳозир уйимизда нималар бўлаётганини тасаввур эта бошладим. Тасаввур этардим у аъзойи баданим музга айланиб борарди. Эшакнинг каналдаги темир кўприкдан ўтиши билан қишлоққа яқинлашганимни пайқадим. Қишлоқ томондан йиғи товуши келарди. Тамом! Ҳаммаси тамом! Яна пиқиллаб йиғлай бошладим. Уйимизнинг олдида чопон кийиб, бел боғлаб турган қавм-қариндошларимизни, дадам билан аямга ёпишиб йиғлаётган укаларимни кўз олдимга келтириб, баттар хўрлигим келди. Қора терга тушиб кетган Саттор алланималар деб мени овутмоқчи бўлар, менинг эса қулоғим тош битиб қолганди.

Шу пайт беихтиёр уйимизга кўзим тушиб қолди. Чий девор билан ўралган янтоқ ва ғўзапоя ғарами, икки-уч тўда тош тўкилган уйимизнинг олдида ҳеч ким кўринмасди. Қандайдир умид учқуни қалбимни ёритгандай бўлди. Балки кечаси юз берган воқеа тушдир.

Еки қабристонга олиб кетишдимикан? Ундай деса ҳали эрта-ку! Бўлмаса йиғи товуши қаердан келяпти!

Ҳа! Энажоним тирик! Энажоним ҳечам ўлмайдилар! «Худо ҳоқласа сени болаларингни кўтариб, тўйини кўраман», деганлар! Кутилмаган ҳаяжондан ҳовлиқиб кетдим. Энди бир амаллаб жавраб келаётган Сатторнинг кўлидан чиқиб қочиш керак. Бўлмаса гап-сўзни чуватади. Унглиниброқ ўтирган бўлиб ўзимни эшакдан ташладиму, каналга қараб чопдим. Оёғим уюшиб қолган экан, бир неча марта ўмбалоқ ошиб тушдим.

— Узим борамаи-а-ан!— дедим орқамдан қичқираётган Сатторга.

Канални ковлаганда ҳосил бўлган тупроқ уюмларининг устига чиқиб, йиғи товуши келаётган томонга қулоқ солдим. Овоз қишлоғимизнинг юқори, Яккатут қабристонига туташ томонидан келарди. Бирдан хаёлимга Равот қишлоғидан кўчиб келган, анчадан буён кўрпа-тўшак бўлиб ётган Зокир бобо келди. Одамлар оқимига қараганда шундай эди. Юрагим така-пука бўлиб уйга қараб юрдим. Дадам билан аям ўша ёққа кетишган шекилли уйда энам билан укаларимдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Мени шу атрофда ўйнаб юрган деб ўйлашган чоғи ҳамма хотиржам эди. Қандай қилиб энамнинг кўзларига қарайман? Узимни тутиб туролмай йиғлаб юборсам нима бўлади? Яхшиси кўринмайман. Пусиб уйга кирдим. Октобрўдаги сўрида энам осмонга қараганча пичирлаб ётардилар. Секингина уйга кириб тахмондан нон олдим.

Кунбўйи нималар қилиб юрганимни билмайман. Энамнинг олдиларига боргим келар, лекин юрагим бетламас эди. Кечгача энамни шу қадар соғиниб кетдимки, ётиш олдидан «қани мени, болам?» дея сўроқлаганларида ерга тикилганимча индамай бориб қучоқларига кириб олдим.

Дадам Зокир бобонинг жанозасидан ярим тунда, асаби бузилиб қайтди. «Тавба, тавба» дер эди дадам таажжуб билан.

— Ҳа, дадаси, тинчликми?— сўради қумғонда сув қуйиб турган аям.

— Бунақа воқеани эшитгандиму, лекин кўрмагандим!— салмоқлаб гапирарди дадам.— Зокир бобо «жасадимни Равотга олиб бориб кўмасизлар», деб васият қилган экан. Хўп, олиб бордик. У ердан қабр ковлашадди, бу ердан қабр кавлашади, қани энди ер жой берса!

Ер бориб айтмасину умри бино бўлиб ерга кетмон урмаган одам эди! Иягига тук битгандан соқол қўйиб, Яккатут қабристонининг тупроғини ялаб ўтиб кетди. Кўпчиликнинг ичида битта-яримта шундай кишилар билнимас экан. Илгари «фалончига ер жой бермабди», дейишса ер қуриб кетибдими, деб ўйлардик. Ишонсанг тўрт жойдан қабр кавлашди, тўрт марта ҳам тош чиқди. Қоронғи тушиб қолгач, эски бир қабрни наридан-бери ковлаб кўмдик. Ер одамнинг яхши-ёмонини билади деганлари тўғри экан.

— Шундай ҳам бўларкан-да, дадаси! Узимизнинг қабристонга кўмиб қўя қолишса ҳам бўларди-ку!— дерди ёқасини ушлаб аям.

— Юртимга олиб бориб кўминглар деб васият қилган эканда! Ернинг олдида ҳамманинг тақдири бир, танласа ернинг қаҳри келармиш. Шу ерга кўма қолайлик дейишганди, қишлоқ оқсоқоли кўнмади. Ундан ташқари жасадга озор бериб, уёқдан-буёққа ортиб юрмаслик керак.

Энам ҳамма гапни сергаклик билан эшитиб турардилар. Кейин анчагача оғир нафас олиб, пичирлаб ётдилар. Шунда негадир мен қўрқа бошладим. Энам ухлаганда секин қучоғидан чиқиб, укаларимнинг орасига кириб ётдим.

Эрталаб кутилмаганда энам тилдан қолди. Бир зумда уйимизни яна одам босди. Абдусамад амаки эски «Иж-49» мотоциклини тириллатиб, яна марказга — докторга кетди. Ҳар галгидек бугун ҳам Ҳаким бобо воқеанинг бошида эди. Энамнинг ичига тортиб кетган кўзлари шифтга маъносиз қадалиб қолган, аҳён-аҳёнда тамшанганида аям пахта билан оғизларига сув томизар эди.

— Юзидан қон қочяпти, оёқлари совуқ,— деди Ҳаким бобо дадамга шивирлаб.

— Нима қиламиз энди?

— Бўлар иш бўлди. Рози-ризолик сўрайверинглар!

— Тил бормайди!— деди дадам овози қалтираб.

Шу пайт энамнинг бошида ўтирган аям имо билан дадамни чақирди.

— Сизни сўраяптилар,— деди аям ташвишли оҳангда.

Икки қўли маъносиз шалвираб қолган дадам оғир оғир юриб сўрига яқин келди. Энамнинг ёнларига чўккалаб, пешанасига қўлларини қўйди.

— Эна... Энажон! Тузукмисиз!— деди дадам йиглам-сираб овози қалтираганча.

— Раҳ... Раҳмонқулжон! Сендан розиман, бўтам! Чўлга келиб яхши иш қилдиларинг!

Кейин яна бирдан овозлари чиқмай, кўз қорачиғлари юқорига тортиб кетди.

— Оймўма опа! Қаерга қўяйлик!— деди энамнинг қулоғига овозини яқин олиб бориб Ҳаким бобо.

Шунда энам бутун вужудини тўплаб одамларга тикилди. Лабларини аранг қимирлатиб шивирлади:

— Шу ерга! Шу ерга. Ахир Ойқорнинг... Маржонбулоқсойнинг суви шу ерга келаркан-ку!.

Яна нимадир демоқчи бўлди-ю, Лекин... Лекин...

Энажоним! Азиз ва меҳрибон энажоним қайтиб гапиролмади. Мен ўзим тасаввур этмаган қўрқинчли овозда ҳўнграб юбордим. Кўз ёшларим менга ҳеч нимани кўрсатмай қўйди. Ким йиғласа олдига борардим. Назаримда, йиғлаётганлар мен учун энг яқин одамлар эди.

Энамнинг жанозасини мулла Мансур ўқиди. Дадамни чопонининг ўнгиридан ушлаб, қабристонга бордим. Ҳамма навбат билан қабрга тупроқ ташларди.

— Ма!— дедилар дадам менга кетмонни тутиб.

Ҳамма қабрга уч кетмондан тупроқ ташларди. Энамнинг айтишларича биринчиси — биз тупроқдан яратилганмиз, иккинчиси биз яна қайтиб тупроққа борамиз ва учинчиси — биз тупроқдан яна бош кўтариб чиқамиз, дегани экан. Кимдир қўлимдан кетмонни олди. Ўгирилиб қарасам, тоғдан жанозага етиб келган Раҳим бобо экан...

...Энамнинг бизни ташлаб кетиб қолгани туш бўлиб қолсин дея уйқудан кўз очмай ётавераман. Лекин тонг менга бўйсунмайди. Қуёш ҳам. Энам қайтиб келади деб ўйлайман. Синглим Мунира ҳам шундай деб ўйлайди. Лекин мен қайтиб келмасликларини биламан. Аммо Мунирага айтмайман.

Мана энди Муҳаммад пайғамбар ва унинг чориёрлари ҳақида ривоятлар айтиб берадиган энажоним йўқ! Лекин у киши чўлда қолди. Мен ҳам ўша келганимча чўлда яшайпман.

Мунира дадамдан «Энам қанила?» деб сўраган эди дадам: «Дарёга айланиб қолдилар!» деб жавоб берди.

Энажон! Ҳар куни тонгда Сизни кутиб олгани Етим-тоққа чиқаман! Сиз булоқларнинг қўшиғи Маржонбулоқсой бўлиб бизгача етиб келгунча Сангзорга айланиб қолдингиз!

Сангзордан ҳар куни томорқамизга сув келади!—
Бу — сиз!

Сигирларимизни подага қўшиб, Сизни кутиб олгани Етимтоққа чиқяпман! Сиз тўлиб-тошиб, мавжланиб оқяпсиз! Фақат мени ўпмайсиз! Қучмайсиз! Эркаламайсиз! Овозимнинг борича сизнинг энг яхши кўрган қўшиғингизни айтаман! Ҳаяжондан кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетади:

Булоқларнинг қўшиғи
Бир кун дарё бўлармиш!..

1978—1981 йиллар.

МЕН ҲАММАНИ СЕВАМАН

(Чориевнинг қўшиғи)

Инсон дунёга қўшиқ айтиб келиб,
қўшиқ айтиб кетади, бўтам.

Э наминг с ўзи

... Чориев — бу гладиатор...

Абдулҳақ Абдуллаев

Ёрил, тош-ей, ёрил, тош,
Мен онамни кўрайин.
Дийдорига тўйин-е,
Дийдорига тўйин.
Ёрилма, тош, ёрилма,
Мен онамни кўрмайин.
Бизларни ташлаб кетган
Дийдорига тўймайин.

Рўзи Чориев қўшиқ айтарди. Ўзидаги табиийлик, самимийлик, болаларча покизалик ва беғуборликни қўшиққа соларди. Булоққа сувга тушиб, қўшиқни жон қулоғи билан тинглаётган кампир ва келинчакнинг кўзидан милтиллаб ёш оқар, атрофидан одамлар ари-майдиған серсоқол ҳамқишлоқ рассомнинг бор вужуди билан сурат чизиб қўшиқ айтаётганидан ҳайратда эдилар.

— Мен раҳматли отасининг овозини эшитганман. Ё тавба, худди узи-я. Инсон ўлмас экан-да, а?— ёқасига туфуларди кампир.— Худди дов-дарахт қўшиқ айтаётгандай назаримда.

Келинчак ҳайратдан ҳамроҳининг сўзларини эшитмасди. У ҳамма нарсани унутган, қўшиқ оҳангида бир вақтлар ўзи тасаввур этган, лекин армон бўлиб қалби қатида қолиб кетган тотли хотиралар оғушида эди.

Унинг дардли қўшиғи Заркамар яйловларида овозимизнинг борица қичқириб ашула айтиб, қўй боққан кунларни, Ойқор тоғидан ҳашар қилиб қуриган шохшабба ташиган ойдин тунларни, қишлоқнинг тоққа туташ жойидаги Хонназар бобонинг тегирмонига буғдой ортиб борган сокин ва салқин тонглари ёдга солиб, қалбимда илоҳий ва юракни орзиқтирадиган туйғулар уйғотади. Эрини босмачилар ўлдириб кетган, уч ўғли урушга кетиб қайтиб келмаган, яккаю ягона қизи фарзанд кўрмай турмуши бузилган ва ана шулар қайғусида йиғлайвериб кўзи ожиз бўлиб қолган Майрам момодан эшитган бу қўшиқ мени ўйинқароқ болалигимга олиб кетади. Деярли ҳар куни кечқурун Майрам момоникига уйимизда ҳар қандай таом пиширилса бир коса олиб борардим. Одамлар меҳриданми, ўзига ҳамманинг раҳми келадиган бўлиб қолганданми, Майрам момо яна йиғларди. Майрам момо ўз-ўзи билан гаплашиб овқат ея бошлаганда қорайиб кетган офтобадан чой дамлаб бериб, сўнг уйга қайтардим. Кўпинча эса энамнинг рухсати билан олдиларида ётиб қолардим. Мана энди Майрам момо ҳам йўқ. «Инсон бир сиқим тупроқ» дерди урчуғини айлантириб. Мен бу туйғулардан маҳрум бўлишни истамай булутлар қўйнида оҳиста мизғиётган Қўҳитанг тизмаларига — Чориевни куйлатган, йиғлатган, тенгсиз картиналар яратишга илҳомлантирган Оқтоғ ва Қоратоққа тикиламан.

Бир қараганда Пошхурт қишлоғи атрофи тоғлар билан ўралган қадимий ҳарбий шаҳарни эслатди. Бу бежиз ўхшатиш эмас. Қишлоқнинг юқори қисмидаги минг йиллик Довулқўрғон харобалари Бақтрия давлатининг ривожланган шаҳарларидан бири бўлган дейишади. Қор ва ёмғир сувлари йилдан-йил емириб бораётган қўрғон харобалари шу ҳолатда ҳам сизни ҳайратга солиб, тарихнинг сукут сақлаётган олис ва сеҳрли саҳифаларига етаклайди. Атрофдан қайнаб чиқадиган мингдан ортиқ булоқларни кўриб, ўтмишда қўрғон ис-

теҳком маъносида сув билан ўралган деган фикрга келасиз. Қўрғон харобаларига маъюс тикиларканман беихтиёр ҳаёлимдан ушбу фикрлар кечди: жисмоний меҳнатга қолганда биз ҳали ота-боболаримиз даражасига етганимиз йўқ. Улар тажрибаларини ўрганиб олиб ақллироқ бўлиб кетяпмиз. Бу ҳам яхши, ҳам ёмон...

Довулқўрғонни архитектура ва ҳарбий жиҳатидан мукамал қилиб қуриш ва бу ерда бажарилган безак ишлари ўз йўлига. Шунча миқдордаги тупроқни ўша давр имкониятлари даражасида бир жойга ташиб келтиришнинг ўзи улар меҳнатини кўз олдимизда чизиб беради. Ҳар бир давр, шунингдек ҳар бир инсоннинг ҳақиқий баҳоси давр ўз муддатини ўтаган, инсон абдиётга йўл олгандан сўнг маълум бўлади. Умуман қандай бўлмасин абадиёт меҳнатга бориб тақалади.

Халқ орасида «худо берган» деган ибора юради. Бу аслида «табиат берган» демакдир. Пошхурт қишлоғини пиёда кезган киши беихтиёр шундай дея ўйлайди. Биз ҳануз-ҳанузгача меҳнатни санъат даражасига кўтариш учун курашяпмиз. Бу нафақат меҳнат, яшашни санъат даражасига кўтариш демакдир. Шунда балки инсонлар ўз ҳаётларидан максимум даражада қониқиб яшашар. Бунинг учун ҳали кўп иш қилиш керакка ўхшайди. Шахсни тарбиялаш борасида тубдан муҳим ва кўп ишларни бажариш керак. Кишиларимизда меъеридан ортиқ бепарволик мавжуд. Бу яхшиликка олиб келмайди. Атроф-муҳитни, табиатни ва одамларни юрак-юракдан сева олишни ўрганишимиз керак. Бизда учрайдиган нуқсонлар, йўл қўйилган хатолар ва юз берадиган камчиликлар ҳам аслида бир-биримизни лозим бўлган даражада сева олмаслигимизга бориб тақалади. Негадир айрим дақиқаларда қалбимизда нур ва муҳаббат етишмай қолади.

Қўҳна Сурхон воҳасида (жумладан, Пошхурт қишлоғида ҳам) бундан бир неча асрлар бурун қазилган коризлар мавжуд. Коризлар қаторасига қазилган бир неча қудуқларни бирлаштириб, сув ер юзасига (ҳатто баландликка) оқизилади. Ўта ақл-заковат билан ўйланган ва бажарилган бу иш бизга ота-боболаримиз тадбиркорлиги ва меҳнат қила билишдан сабоқ беради. Ёки тупроқ тўлдирилган хуржун ортилган эшакни қиялик бўйлаб ҳайдаб қуйидан юқорига сув чиқариш усули-чи?.. Бунинг ҳаммасида қандайдир ҳақиқий заковат сингган меҳнат ва санъат бор...

Рўзи булар ҳақида жуда эрта, ҳали тенгдошлари фақат қорин қайғусида юрган пайтлардаёқ фикр юритмоқчи бўларди. У ўзини қандайдир муҳим воқеалар кутаётгандек яшарди. Лекин нималигини тасаввур эта олмасди. Бу — бир вақтлар Чехов ва Горькийлар куйиб-пишиб таъкидлаган, маданиятнинг пайдевори бўлган меҳнат ҳақидаги илк болалик тушунчалари эди.

Инсон характери ва қалби у туғилиб ўсган ва яшаётган ерга, табнатга мутаносиб ҳолатда шаклланади. Қўз илғамас далалар, бепоён бўшлиқлар олис ва қорли тоғларга бориб туташади. Учқур хаёл ҳам дала бўйлаб яшиндек учиб, оппоқ чўққиларга сингиб кетгандек. Қорли қоялар учуда парқу булутлар оҳиста сузади. Булутларни ёриб чиққан чўққиларнинг қорли учлари иссиқ Шарқ қуёшида ўзгача товланади. Юрагинг ҳап-риқиб самога тикиласан. Осмон кўм-кўк, беғубор. Тез-тез учиб қўнаётган кулранг дала чумчуқларининг чуғур-чуғурини тўрайнинг шитоб билан чулдираши бўлади. Шамол кун ботиш томонда ер ҳайдаётган тракторнинг бўғиқ овозини олиб келади. Инсон меҳнат қилмоқда. Эртанги куннинг янада яхши бўлишини орзу қилиб ер ҳайдамоқда. Қўй боқиб юрган болаларнинг чиллак ўйнаб, бир-бирини зувиллатаётгани (ютган томон аъзоси чиллак отади, ютқазган томоннинг аъзоси «зу-у-в-в» деганча чўпни маррага олиб келиши керак) қулоққа чалинади. Бу гўзал ва такрорланмас манзарадан, бу беғубор ҳаётдан узоқлашиб қолганингдан сўнг унинг қадрини биларкансан.

Бир пайтлар шу чиллак ўйнаган болалар ичида Рўзи исмли етимча ҳам бўларди. У шерикларига қараганда анча маъюсроқ ва юпунроқ эди. Астойдил киришса ҳар қандай ўйинда ютиб чиқарди. Унга кимлардир озор берарди. Лекин у ҳеч кимга озор бермасди. У эсини танигандан бошлаб ҳаётга ҳайрат, нимадандир қониқмаслик, қандайдир муҳим ва ҳечам кечиктириб бўлмас ишни бажариш ҳисси билан боқарди. Лекин қалбида туғён ураётган туйғунинг сирини англай олмас, гўё бунга эрта-индин билиб оладигандек, болалар уйдан қочиб тоққа чиқиб кетарди. Қорни очганидагина ётоқхонага маъюс тортиб қайтиб келар, беғубор ва гуноҳсиз қўйкўзларини мўлтиратиб тарбиячига тикилиб тураверарди. Уни ҳеч ким койимасди. Тарбиячилар ҳам ҳайрон бўлишарди. Негадир уни койиб бўлмасди.

Унинг ҳеч кимшикига ўхшамаган беозор кўзлари бунга «йўл қўймасди». Уни тартибга чақирмоқчи бўлган киши ҳам кўзлар тўқнашганда беихтиёр ўз-ўзидан бўша-шар, қандай бўлмасин унга бирон бир яхшилик қилишни ўйлаб қоларди.

Бир куни кеч кирганда болалар уйига чакмони устидан белини боғлаган ва қулоқчинини бостириб кийган киши келди.

— О-о! Жиянгинам! Жигаримнинг боласи!— деди у Рўзини бағрига босиб.

Рўзи қувончдан йиғлаб юборди. У шу пайтгача ўзини ҳеч кими йўқ, акасини эса ўлиб кетган дея ўйлаб юрарди. Ким бўлмасин, қандай одам бўлмасин қариндоши борлигидан боши осмонга етди. Ётоқхона бўйлаб югуриб, болаларга бирма-бир айтиб чиқмоқчи бўлди.

— Менга қара, Рўзижон!— деди келган киши белбоғининг учи билан Рўзининг кўз ёшларини артар экан.— Мен сенинг туққан амакинг бўламан! Чечанг билан жуда яхши, тўқ яшаймиз. Сени олиб кетгани келдим. Дўконда ишлайман, ёнимда ишлаб, ўқиб юраверасан! Фақат мана бу тарбиячиларинг билишмасин! Мен уларга сени бир ҳафтада олиб келаман деб тилхат ёзиб бераман. Бўлмаса сенга рухсат беришмайди.

Рўзи бирдан уларни ўз уйи, унга меҳрибонлик қиладиган одамлар бўлишини тасаввур этиб, гап-сўзсиз кўна қолди. Чакмонли одам уни отига мингаштириб олиб кетди. Улар қарийб бир ярим кун йўл юришди. Бу беозоргина болани кўрган уй бекаси суюниб кетди.

— Яхши бўлди, болаларга қарашиб юради,— деди суюнганини яширмай эрига.

— Дўконни айтмайсанми, дўконни. Туз тортавериб бел ишдан чиқадиган бўляпти. Кўмаклашади. Одамлар ҳозир бир қорни учун нималар қилишмаяпти.

Чакмонли амаки эртаси кунни уни эргаштириб дўконга олиб борди. Дўконда туз, совун ва ёғ сотиларди. Совун ва ёғ камчил бўлгани учун, асосан туз билан харид қилишга тўғри келарди. Амаки унга тузни тортиб сотишни ўргатди. Бир-биринга ўхшаш бир неча кунлар ўтди. Дўкон олдига келган уч-тўрт нафар кампир узоқ ниманингдир маслаҳатини қилишди. Сўнгра бири Рўзининг олдига келиб гап қотди.

— Бўталоғим, тузингдан бизларга оз-оздан бермайсанми? Сотиб олайлик десак, пулимиз йўқ!— деди ҳорғин кўзлари ичига тушган кампир.

— Майли!— деди Рўзи уларга раҳми келиб.— Хоҳлаганларингча олинглар! Бу давлатники! Сизлар ҳам, ҳаммамиз ҳам давлатнинг одамимиз!

Кампирлар рўмолларига тугиб анчадан туз олишди. Амакиси келганда Рўзи бўлган воқеани айтди. Чакмонли тарсаки тушириб юборишдан зўрға ўзини тийди.

— Нон эмас!— деди у Рўзини койиб.— Бундақада умр бўйи биринг икки бўлмай, итнинг кейинги оёғи бўлиб ўтиб кетасан!

Кейин у қандайдир отлични чақриб, қўлига пул бериб, болани Шерободдаги етимхонага олиб бориб топширишни тайинлади...

У бутун борлиқни—одамларни ва мавжудотни борлигича қабул қиларди. Ҳамма-ҳаммасини севарди. Унда ёмонликдан нафратланиш туйғуси қанчалик кучли бўлса кечира олиш туйғуси ундан ҳам кучли эди. Уни бу қадар суюмли ва беозор қилган нарса ҳам шудир. У бахилликдан бўлак ҳамма нарсани кечира оларди. У бахилликдан бешқа ҳамма гуноҳларни ва ҳатто ақлсиз қотилликни ҳам кечира оларди. Унинг бу характерини муҳокама қилиш ҳеч кимнинг вазифасига кирмайди. Бу шарт ҳам эмас. Қалбида ҳаётга нисбатан юксак муҳаббат бўлган барча улуғ кишиларда бу нуқсон бор. Умр поёнига ета борган сари инсон бу ҳақиқатга яқинлашиб бораверади. Дарвоқе Есенин айтганидек:

Бу ҳаётда ўлмоқ-ку бор гап,
Яшамоқ ҳам янгимас ахир.

У ҳали ақли етмаган ҳолда борлиққа ва одамларга бўлган чексиз муҳаббатини айтиш йўлларини ахтарарди. У ўз ҳақиқатини беғубор ва покиза табиатдан, қорли тоғлардан, шарқираб оққан сойлардан, «қурей»лашиб осмонни оппоқ қўшиққа тўлдириб, юракка армон чўғини ташлаб кетадиган турналардан сўрарди. Тоғлар унга сабру тоқатдан, табиат сукунати сокинликдан, сойлар манзилга етиш учун курашишдан ва бепоён далалар бағри кенгликдан дарс берарди...

Узимча чамалаб юрган бир фикрнинг ҳақиқатга яқин эканлигига имон келтираман. Ҳақиқий талантлар ё тоғ бағридан, ё дарё бўйидан, ёки бепоён чўлдан, ё азим шаҳардан чиқади. Унда тоғларнинг улуғворлиги, дарёнинг теранлиги, чўлнинг дарди, бағри кенглиги ва сокинлиги

мужассам бўлади. Эл орасида бекорга «Яшасанг кўҳи баландда ёки шаҳри азимда яша», деган гап юрмайди.

...Чориев ҳамон қўшиқ айтарди. Қўли холстда тез-тез бориб келар, аҳён-аҳёнда ҳаракатини кузатаётган ҳамқишлоқларига қараб самимий жилмаяди. Талантли одамлар шундай бўлади. Улар ҳаётда Жек Лондоннинг қаҳрамонларидек курашчан ва енгувчан яшайдилар. Маълум соҳанинг талантли соҳиби бошқа соҳаларнинг ҳам билимдони бўлади. Лев Толстой етук рассом бўлган ва ҳатто Жюль Верннинг «Дунё бўйлаб 80 кун саёҳат» асарига безаклар ишлаган. Чориевнинг дўсти, таниқли эстрада қўшиқчиси Ботир Зокировнинг картиналари-чи?

Чориевнинг дардли, қалбни сеҳрловчи қўшиғи мени сеvimли Сурхон далаларига, буюк ўзбек ерининг қадимий ва навқирон бир парчасига етаклади. Бу ерда Ренато Гуттузо айтганидек, Ўзбекистоннинг фавқулодда талантли рассоми Рўзи Чориев она ер гўзаллигини куйламоқда.

Мен уни узоқроқ кўрмасам, соғиниб қоламан. Расмий мулоқотлар, сохта мулозаматлар ва нотабийликдан безганимда, у менга сув ва ҳаводек туюлади. Чориевни кўриш ва гапини эшитиш ҳаётий заруратга айланиб қолади. Негадир биз ўзбек ёзувчилари рассомларимиз билан яхши алоқада эмасмиз. Бир-биримизни чуқур билмаймиз. Ёзувчи учун тасвирий санъатдек покиза ва беғубор оламга кириш унинг дидини юксалтиради. Адабиётдан узоқ рассом умрбоқий ва мукамал картиналар ярата олмайди. Шу ўйлар билан Чориевнинг картиналари зўрға сиғадиган каталакдек устахонасига қараб йўл оламан. Қани, қўлимда бўлганида эди — унга кенг ва ёруғ устахона ажратиб берардим дея ўйлайман. Лекин у бу ҳақда деярли ўйламайди. Ҳақиқий санъаткор қаерда ва қандай шароитда бўлмасин ўзи кўзлаган юксак идеаллар учун курашаверади.

У билан гаплашгандан сўнг одам ўзини худди кенг далада яйраб қайтгандагидек ҳис қилади. Уни гапиртириб қўйиб, жимгина тинглаб ўтиравераман. Унинг оддий гапи ҳам менга музикадек туюлади. Сабаб у ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайдиган гапни гапирмайди. Оддий бир гапида ҳам ҳаётнинг кичик бир ҳақиқати бўлади. Бировни алдаш ёки юпатиш, ҳатто фойдали маънода бўлса-да, ёлғон гапириш ҳам қўлидан келмайди. Бу йнгирманчи аср тилида дипломатия деб аталади. Иң-

соният ер ва табиийликдан, оддийлик ва самимийликдан тобора узоқлашиб бораётган бир замонда бу терминни нотўғри тушунадиган бўлишяпти. У ўзининг том маъносини йўқотяпти. Пайти келиб, Чориевга ўхшаган ҳайратланарли даражада тўғри ва ҳалол одамларни экспонат сифатида музейга қўйиб қўйишга тўғри келар...

У ҳаммага ишонади. Рассом сифатида балки бу тўғридир. У баъзида алдаганга ҳам ишонади. Ҳаммани ўзи-дек деб ўйлайди-да. Шунинг учун кўпинча панд еб юради. Мен уни алдашни инсондаги энг покиза ва ҳалол туйғуларни топташ деб биламан. Санъатдан йироқ санъаткорлар, учар рассомлар ва талантини тан олишни истаман туппа-тузук рассомлар мунтазам унга халақит беришади.

Бундан уч йил чамаси бурун у менга «Механизатор Тошев оиласи» деган асарини кўрсатди. Уша пайтда ҳали ҳеч қаерда эълон қилинмаган бу асар ҳамон шундоқгина кўз олдимда турибди. Мана ҳозир ҳам суратнинг слайдасига тикилиб ўтирибман. Картинани кўрибоқ унга «Биргина шу асар ҳақида юз бет мақола ёзиш мумкин», дедим. Механизатор Тошев оиласининг тўққиз нафар фарзанди ёнма-ён, бетартиб ўтирибди. Илк қарашдаёқ диққатимни энг олдинда ўтирган, оиланинг бош фарзанди бўлса керак — қиз тортди. Чизилган бўлса ҳам негандир унинг кўзларига тик қараб бўлмасди. Юзидаги маъсумлик, ибо, тортинчоқлик, нимадандир ҳадик, фақат ўзига аён бир оғир ўй ва қиёфасидаги беғуборлик мени ўйлатиб қўйди. Асардаги тўққиз кишининг ўз орзу-ўйи, интилиши бор. Орқа пландаги тошдевордан тортиб, оиланинг энг кенжа фарзанди ёнида биқиниб турган улоққача ҳамма-ҳаммаси Шарқ ҳаёти ва дардининг бир бўлагича тасвирланади.

Картина нега менда чуқур таассурот қолдирди? Нега уни кўрганымдан сўнг маъсумлашиб, нимасинидир йўқотган одамдек бўлиб қолдим? Уша қиз менга кимни эслатди? Бу қиёфани илгари ҳам кўрганманми ёки бировга ўхшайдими? У менинг қалбимга яқин кишилардан бирининг худди ўзи эди, назаримда...

Одатда энг яхши фикрлар киши пиёда юрганида келади. Ниҳоят Чориевнинг картинасидаги ўша «қиз»ни топдим... У эрта мактабга борганлигим учун ўн ёшда, бешинчи синфдалигимда опам София билан ўқийдиган, мен ҳаммадан яхши кўрадиган Ойбуви опани, меҳрибонлигини ҳеч кимга тенглаб бўлмайдиган гўзал, оддий

гапи ҳам қўшиққа ўхшаб кетадиган Ойбуви опанинг худди ўзи эди. Бир зум ўзимни ўн ёшли бола ҳис этиб, ширии хотиралар огушида борлиқни унутдим. Кўз олдимдан Галахирмонжой даласида Ойбуви опа билан югуриб қўшиқ айтганларимиз, чўпонларнинг унга гап стишгани, кечқурун — пода қайтганида эчкиларини ажратиб уйларига ҳайдаб борганим ва у кишининг чўптэгимни тўлдириб қўғирмоч солиб қўйганини эсладим... Уйимизнинг кунчиқиш томонидаги тепаликда ўн беш кунлик ойнинг кўтарилишини томоша қилиб ўтирганимизда қулоғимга «Нуралижон, уни кўрганим, ҳам йўқ, қандай қилиб яшаб кетаман?» дегани, бу сўзга мен кейинчалик тушунганим, кўзимга олам тор кўриниб лойсувоқ томимизга ағнаб «нега энди Ойбуви опа бошқа қишлоққа кетиб қолади? Нега уни ўзимизни қишлоққа турмушга чиқаришмайди? Мен энди қандай қилиб у кишини кўраман? Энди у киши ҳечам бизни кига келмайди?» дея йўғлайвериш кўзим шишиб кетган эди ўшанда... Асар қалбимда Ойбуви опага бўлган такрорланмас эътиқод, соф болалик туйғуси билан йўғрилган меҳр-муҳаббатни жунбушга келтирди. Ойбуви опани шу қадар соғиниб кетдимки, шу пайтгача уни бирор марта ҳам йўқламаганим учун ўзимни койирдим. Энди қишлоғимизга борсам албатта Ойбуви опани, болаликдай ширии, беғубор ва беозор Ойбуви опанинг уйига бораман, болаларини ўйнатаман. Уни алдаб қошимга ўсма қўйганини, мени довучча ўғирлашга юборганларида Нозик момонинг ити қошиб олганини, Галахирмонжой далаларида тезак терганимизда ўтинчилар қувганини эслашамиз.

Рассом Владимир Бурмакининг «Бойсунлик аёл»ни мен «Қизил дуррачали саври қоматим»даги Асал деб ўйлайман. Унинг сокин юзида, маъюс нигоҳида ва армонли кўзларида қалбимга яқин ва ардоқли Асални кўраман. Тўғрими, нотўғрими билмайман. Қандай санъат асарига кўзим тушмасин, доимо уни болалик билан ўлчагим келаверади. Ҳар бир ҳақиқий қўшиқ эса беғубор болалик ёки армонли муҳаббат бўлиб киши кўз ўнгида гавдаланади. Муҳаббатдан нурафшон бўлган қалбгина музикани тушунади. Шарқнинг сеvimли хонандаси, СССР Халқ артисти Жўрабек Муродовнинг «Ме ояд» номли қўшиғи менга қишлоқ болаларининг дала бошидан икки боғлам ўтни эшакка ортиб ўт устида ўтирганча бор овоз билан эсимизга келган қўшиқни

хиргойи қилиб уйга қайтишимизни, қишлоққа кираверишимиз билан уфқ орти қизариб, тоғ этагида қишлоқ подаси кўринишини чизиб беради. Бу туйғуларни бирор нарсага қиёслаш қийин. Чинакам санъат асаригина кишига ана шундай туйғу ва завқ бағишлаши мумкин. Бу санъатнинг яратилишида шубҳасиз санъаткор вояга етган муҳит ва унинг такрорланмас шахсияти ётади.

Тасвирий санъат асарлари киши қалбига яқин қандайдир қўшиқни эслатади. Бир кун устоз Саид Аҳмад: «Ҳар бир асарни ёзаётганимда ўзимча бирор бир қўшиқни ўйлаб тураман» деганди. Бу ажойиб, дилга яқин гап эди. Инсон дунёга қўшиқ айтиб келиб, қўшиқ айтиб кетади. Чориевнинг сўзи билан айтганда дард билан келиб, дард билан кетади.

Мен севган уч қўшиқ бор! Биринчи қўшиғим — Шолохов! Ҳа, ҳозирда асримизнинг энг буюк одами Михаил Шолохов! Мен у билан асрдошлигим билан фахрланаман. Петр Ильич Чайковскийнинг «Йилнинг ўн икки фасли» пьесасидек бу қўшиқда умрнинг барча фаслларида ҳазин куйлаш мумкин! Бу қўшиқ шиддатли, мунгли, қайғули ва жўшқин! Яна бир севимли қўшиғим — Айтматов! Бу шундай қўшиқки, уни қачон бўлмасин бир марта айтасан! Шундаёқ бу қўшиқ борлигини эгаллаб олади, сени сеҳрли тўлқинларида ўзинг тасаввур этиб-этмаган қайғу ва қувончларнинг гирдобига элтиб ташлайди. Бу туйғу қалбингни абадий ёрнтиб, ҳаётингга нур, орзуларингга парвоз бахш этади.

Учинчи қўшиғимни кейинроқ айтаман! Бу — эсимни таниб бундай бағри кенгликни, ақлу-заковатни кўрмаганим — мен учун идеал бўлган инсон ҳақидаги қўшиқ бўлади. Мен ҳаёт эканман, бу қўшиқни абадулабад куйланувчи пардаларда айтаман!

Мен худди шу дамда Рўзи Чориевнинг қўшиғини тинглаяпман. Бу қўшиқ менинг қалбимга яқин ва дардли бўлгани учун севаман. Бу қўшиқ менинг қўшиғимга ўхшагани учун севаман.

Дарвоқе, Чориевга бу қўшиқни ким ўргатган? Унинг мурғак юрагига бу покиза туйғуларни ким солган?.. У ёмғирдан кейинги тиниқ осмон аксида киши қалбини қитиқлайдиган даражада ёқимли ялтираётган кўлга тикилиб қолди. Кўл тоғлар, осмон ва далалар билан тутшиб кетган, уларнинг қўшиғи эса камалак бўлиб

самога туташган эди. Уфқнинг қизғиш шуъласи ва тиниқ осмон камалакни шундоққина унинг яқинига, қўл узатса етгулик масофага келтириб қўйган эди. У қаршисидаги минг бир тусда товланаётган рангларни қучмоқ истаб, қўлларини ёзганича югурди. У узоқ чопди. Ранглар ва гўзаллик тутқич бермасди. Ниҳоят уни қўл бағрига олди.

Хайрият кимдир унинг сувга тушиб кетганини, бир печа бор юзага қалқиб чиққанини кўриб қолганди. Қутқариб олишганда у ҳушдан кетган эди.

— Уни тутолмадим, кетиб қолди,— деди у қўрқа-писа атрофини ўраб олганларга кўзларини жовдира-тиб.

Лекин ниманинг кетиб қолгани ва нимани тута олмаганини ҳеч ким сўраб суриштирмади. Уни алаҳсира-япти деб ўйлашди. У ранглар шаклидаги гўзаллик ортидан ана шундан буён елиб югуради. Ранглар эса тутқич бермайди. У етишган ранглар ортида янги — кашф этилмаган бўёқлар турган бўлади... Худди камалаклар ҳар баҳор ва ҳар ёмғирдан сўнг чиққанидек...

Онасидан олти ойлигида етим қолган ва холаси эми-зиб ёшига етказган Рўзига Ёрилтошдан онасини илти-жо қилиб сўрашни илк бор холаси ўргатганди. Эсини таниб, атак-чечак тили чиққанда, қандайдир қора қалб унга онаси йўқлигини, бундан кейин ҳам ҳеч қачон она-си бўлмаслигини тушунтирди. Шундан сўнг у холасидан онасини сўраб-суриштирадиган бўлди. Шунда... Ёрил-тош ҳақидаги қўшиқни холаси унга ўргатди. У илк бор қўшиқни эшитганда қувончдан кўзлари ёшланиб кетди. Шу қўшиқни тошларга айтсам, онажоним келадилар дея ўйларди. Тошларга нола қилавериб, овози битиб қолар, лекин тош ёрилиб, онажони чиқа қолмасди. Она-жони энди умуман қайтиб келмаслигини англаганда, бу дард унинг мурғаккина қалбини ларзага келтирди. Беш ёшга етар-етмас уни болалар уйига элтиб топши-ришди. Илгари онажонини соғиниб тошларга арз қил-са, энди у қайғу ва қувончларига сирдош ёрилтошлари-ни соғинарди. Бора-бора бу соғинч жажжи-жажжи су-ратчаларга айланиб, қоғозга кўча бошлади. Илк бор тарбиячилари рассомликка иштиёқманд болаларни тўп-лаб, доскага Васнецовнинг «Уч баҳодир»ини осиб қўйиб кўчирма ишлашни топширганда у қувончдан энтикиб кетди. Ҳамма ўз билганича узоқ чизди. Ҳаяжон-ланганиданми, қўли унчадлик ўрганмаганлигиданми Рў-

зининг «Уч баҳодир»ни яхши чиқмади. Кўпчилик болалар жуда қотириб кўчиришди. Фақат Рўзиники бошқачароқ эди.

— Нега картинада йўқ рангларни чиздинг? Бу рангларни қаерда кўргансан?— деди тарбиячи Рўзига меҳр билан тикилиб.

У жавоб қайтара олмади. «Уч баҳодир»дан кўчирма ишлай олмагани алам қилиб, хўнграб йиглаб юборди.

— Аслида сеники ҳамманикидан зўр! Сен «Уч баҳодир»ни ўз рангларинг билан чизмоқчи бўлибсан!— деди тарбиячи унинг бошини силаб, кўз ёшларини артаркан.— Йиғламагин, бировнинг йиғлаганини кўрсам юрак-бағрим эзилиб кетади.

Тарбиячисини хафа қилмаслик учун у йиғламади. Бироқ ҳамма тарқаб, ўз иши билан овора бўлиб кетгандан сўнг яшириниб, тўйиб-тўйиб йиғлади. Шу кундан бошлаб ҳаммадан яшириб «Уч баҳодир»ни машқ қила бошлади. Тежаб-тергаган тангаларига сотиб олган картон қоғозларга у неча марта «Уч баҳодир»ни чизганини эслолмайди. Энг сўнгги, ўзига ёққанини тарбиячига кўрсатганида, у ҳайратдан бир зум қотиб қолди.

— Сен Васнецов бўласан!— деди у қувончдан энтикиб чапак чаларкан.

— Йўқ, мен Чориев бўламан!— жавоб қилди Рўзи кўзини узмай.

Инсон эришажак ҳар бир ғалабанинг пойдевори у ўзига ишонган кундан бошланади. Ғалаба ана шу ишончнинг мевасидир. Термиз ўлкашунослик музейининг директори Гавриил Васильевич Парфёнов тузган «Еш ўлкашунослар» тўғарагининг аъзоси Рўзи Чориевдаги расомликка бўлган ишонч тўғарак аъзоларининг бутун дунёга машҳур Зараутсойдаги бундан ўн минг йиллар бурун ибтидоий аждодларимиз чизган суратларни ўрганиш ва уни кўчириб ишлаш мобайнида ўзига хос суратда шаклланди. У кейинчалик ўзига қадрдон бўлиб қолган рангларни эҳтимол илк бор ана шу — Пошхурт қишлоғига туташ афсонавий Зараутсойда учратгандир. Ибтидоий аждодларимиз чизган суратлар ҳаммани ҳайратга соларди. Қишлоқда «Зараутсойдаги суратлар — девларнинг расми» деган гап юрарди. Болалар қўрқа-писа у ерга боришарди. Рўзи эса «девлар суратлари»ни севиб қолганди. Зараутсой унинг илк университети эди.

Музейда Рассом Наталья Николаевна Попова ишларди. «Сурхоннинг ҳақиқий рангини сен толасан», деди у бир кун башоратомуз. У доимо Рўзига ҳайрат билан боқарди. Бора-бора бу ҳайрат оналик меҳр-муҳаббатига айланди. Рўзи Поповалар онасининг азбоси бўлиб қолди. Наталья Николаевна Рўзини жаҳон тасвирий санъати классикларининг ҳаёти ва ижоди билан таништирди. Рассом Попова унда ўз ҳаётини санъатга бағишлаш ишончини уйғота олган эди.

Еттинчини битирган Рўзи Тошкентга сеҳрли Сурхон тасвирилари: булутлар билан сирлашган нур рангидаги Кўхитанг ва Боботоғни Амунинг ҳавораиғ тўлқинлари ва Шерободнинг кўз илғамас даштлари қиёфасини ҳаёдан чизиб, холстга кўчириш иштиёқида ёниб келди. Павел Беньков номидаги рассомлик билим юртида бу умид чечак ёзди. Чориевнинг иқтидори ҳисобга олиниб, уни бирданига икки курс юқорига қабул қилишди. Таҳсилнинг дастлабки йиллари мобайнида унинг илк картиналари «Қорасув каналида» ва «Бухоро бозори» асарлари дунёга келди. Унинг илк тилга тушган «Бухоро бозори» асари 1959 йили Москвада бўлиб ўтган Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси пайтида намойиш этилди. Шу йил СССР Бадний Академиясининг Репин номидаги тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ва архитектура институтига қабул қилинди. Ҳаётнинг оғир йўллари босиб бу ергача етиб келган Рўзида иштиёқ ва истакдан бошқа нарса йўқ эди. Унга ҳақиқий устоз, мураббий керак эди. Ленинградда уни худди ана шундай инсон — СССР халқ рассоми, профессор Юрий Непринцев кутарди.

Таҳсил охирлашаётганда унинг институтдан ҳайдалиб кетишига бир баҳия қолди. Бунга унинг олий ўқув юртларида тасвирий санъатнинг ўқитилиши ҳақидаги фикрлари баён этилган хати сабаб бўлди. Хатнинг мазмуни шундай эди.

«Мен билмайман ҳақиқат қаердалигини. Ҳа, худди шундай. Ахир, биз қачонки бу иш яхши, буниси ёмон ёки қониқарли деганимизда, талабанинг қайси мактабга нечоқлик муносабатини ифодалаб берган бўламиз. Бизнинг шундай улкан мамлакатимизда ва давлатимизда бир хил оқимда, ва бир-бирига ўхшаган мактаб бўлиши мумкинми? Сиз албатта... ягона социалистик реализм мактаби бўлиши мумкин ва бўлиши зарур дейсиз. Тўғри, мен сиздан сўрамоқчиман, бизнинг мак-

табимизда санъаткорлар тарбиялашадими ёки ҳунар-мандлар? Агар ҳунармандлар бўлса, унда қайси ҳунарга?

Мен негадир бу ҳақда жуда жиддий ўйлаб қолдим. Сиз албатта мендан сўрарсиз. Сиз реалист, нега энди сиз ташвиш тортыяпсиз дёрсиз. Мен эса ҳозир бу ҳақда эмас, сиздан бошқа нарсани сўрамоқчиман. Талаба ўз ички туғёнини давом эттириб ўзи ўйлаганидек (ўқитувчи ўқувчиларига мажбур қилмай) эркин, ўз фикрингизни давом эттиринглар дея ўқита оладими? Уларнинг қалбига йўл топа оладими? Сиз албатта талабалар кўп, педагоглар кам дейишингиз мумкин. Шундай бўлгач, биз педагогларнинг сўзи қонуи бўлиши керак, дейишингиз мумкин. Менинг назаримда, илгари катта санъаткор усталар талабалар билан кам ҳисоблашишган. Хоҳласанг ўқи, хоҳламасанг йўқ. Аммо бизнинг педагоглар билан уларни тенглаштириш мумкин эмас. Ахир бизнинг педагоглар — янги одамлар, коммунистик жамиятнинг қурувчилари. Улар одамларга санъатни янгича ўқитмоғи керак. Аммо, қанақа янгича ўқитиш керак? Буни ўзлари талабалар билан ҳал қилишсин. Ахир ҳар бир устахона ва ҳар бир уста ўз йўлидан кетаётганлигини кўриш жуда яхши-ку. Албатта тушуниш керак, йўналишлар ҳар хил бўлади. Мен сўзсиз илгор йўналишларни назарда тутаяман. Мисол учун рус расм усталарини (XVIII аср, рисовальшик) эслайлик. Уларда расмнинг, чизгнинг битта йўналиши бор эди. XIX аср расм усталари асарларида эса бошқа йўналиш, бошқа мактаб бор эди. Чистяков мактаби XVIII аср академик мактаби (Соколов, Егоров)дан ажралиб туради. Бир неча йилдан буён энди академик расмлар кам деб эшитаман. Чистяков мактаби ҳақида ҳам шундай деб айтиш вақти келди. Чунки Чистяков мактаби ўз даврида прогрессив мактаб ролини ўйнаган эди. Бизнинг совет давримизда айтинг-чи, қайси мактаб прогрессив бўла олади. Сиз «ўша пайтда янги шаклни топа олганимиз йўқ эди», дейсиз. Демак, прогрессив мактаб йўқ. Агар биз Чистяков мактаби асосида оладиган бўлсак, унда бу мактаб ҳозир ҳам прогрессив деймиз. Унда совет янги прогрессив мактаби қани? Шунда менга у ҳали йўқдек туюлади. Агар бизда Чистяков мактаби системасида ўқитиладиган бўлса, ўқитиш методикасида ҳеч қандай прогрессивлик бўлмайди. Ҳаёт билан мактабни яқинлаштириш учун, менимча педагог-

ларни талабалар билан яқинлаштириш лозим. Ҳар вақт токи улар талабаларнинг ҳаёти билан қизиқишсин. Машгулотда, дарсда масаланинг миллий томонини кўриш лозим. Педагоглар эса уларга, ўзлари ўрганган билимни ўргатишга ҳаракат қиладилар. Балки студентларга бу нарса етиб бормас. Талаба миллий бир мавзуга композиция излайди. Педагог талаба нима учун бу темани танлаганлигига тушунмайди. Агар педагог талаба нима учун бу темани олганлигини чуқур ўрганса, тайёрланса, талабани орқада қолдириб кетади. Кўпинча, педагог айтган ишни қилиш талабага жуда қийин. Айниқса композицияда. Шунинг учун бизда композициялар зерикарлидир. Мен эса бу соҳани бутунлай ўзгартиришни истардим. Бу эса менинг ўзимни ўзим рад этишимдир. Шунинг учун ҳам безовтаман ва ташвишланаманки, мен тўғри йўлда эмасман. Маданият ўсиб борапти, аммо рассом шаклланмаяпти».

Ҳеч кими йўқ етимчага кимларнингдир раҳми келди шекилли. Хайрият ҳали дунёда бировлар учун яшайдиган инсонлар бор. Бўлмаса бу тезкор асримизда дунё аллақачон ағдар-тўнтар бўлиб кетармиди.

...Рўзи Чориевнинг асарларига тикиламан. Унинг «ҳақиқий картина — симфония» деган гапи ёдимга тушади. Дарвоқе мен унинг симфониясини тинглаяпман. Картиналар эса мен билан гаплашяпти. Мана «Бойсунликлар» картинаси, Асардаги ўсмирдан тортиб нуроний отахонгача ҳамма-ҳамманинг ўз дарди, орзу ўйлари ва аниқ мақсадлари бор! Отахон образи менга: «Бепоен чўлларни ўзлаштириб ажойиб иш қиляпмиз! Афсус, қариб қоляпман! Шундай буюк воқеалар юз бераётган қутлуғ бир даврда қариш мумкин эмас! Лекин бўш келмайман! Курашиш авлод-авлодларимиз, ота-боболаримизнинг қонида бўлган. Мана, невараларим—улуғ Сурхон даштининг келажаги! Улар ота-боболари бир сиқим тупроғи учун қони ва жонидан кечган буюк Сурхон ерини гулга буркайдилар! Мен бунга ишонаман. Шунинг учун бақувват ва бардамман! Орзу-умидли одам қаримайдиям, ўлмайдиям!» деяётгандек. Орқа пландаги ям-яшил дарахт кишилар эътиқодининг қатъийлиги, букилмас иродаларнинг сифатида барқ уриб яшнаб турибди.

Бу мароқли диалог кишини ўзи бир вақтлар тасаввур этган умидлар уммонига етаклайди. Беихтиёр хаёлимга югослав файласуфи Драгон Еремичнинг «Монолог — бу ноғора садоси, диалог эса музикадир» деган

гапи келади. Мен унинг асарларидан уққан ҳақиқатларим ҳақида саҳифалаб ёзишим мумкин.

Унинг олтмишинчи йилларнинг охиригача (аниқроғи 1967 йилгача) яратган картиналарида асосан совуқ (яшил, кўк, зангори) ранг ҳукмронлик қиларди. Бунинг сабаби Ленинградда беш йил ўқиши мобайнида Россиянинг кўкиш ранги кўзига сингиб қолганида эди. Қатор асарларида у бу рангларни ортиқча ва ўринсиз ишлатган. Бу ранглар Ўрта Осиёнинг, айниқса Сурхоннинг иссиқ рангларини босиб кетганди. Буни ихлосмандлар ўз вақтида сезишди. Чориевнинг 1971 йили Термизда очилган шахсий кўргазмасидаги «Истаклар дафтари»даги фикрлар ўринлидир. Унда бир қиз «Талантливо, однако мрачновато. Больше света» деб ёзган бўлса, иккинчиси «Да, да, больше света» дея қўшимча қилган.

Етмишинчи йиллардан бошлаб яратган асарларида иссиқ (сарик, қизил, жигар) ранглар ёрқинроқ товлана бошлади. Рўзи Чориев Фарб тасвирий санъати, Уйғониш даври ёдгорликлари ва Шарқ безаклари ҳамда миниатюраларининг классик усуллари қонуниятларини чуқур ўрганиш ва идрок эта билиш йўлида ўзига хос услуб топа олди. Натижада унинг ифодалаш имконияти кенгайди.

Шу нарсани пайқадимки, у ҳам туғилган қишлоғига бориб турмаса чизолмай қолар экан. Бир неча кун у чўпонларга қўшилиб қўй боқади. Эчкиларини йўқотиб қўйган чўпон ўғли билан туманли далада эчки излайди. Нўхат ўраётган деҳқонга кўмаклашади. Болалар билан гулхан ёқиб гурунглашади. Албатта бу ерга яқин одамнинг одати. Тезкор асримизнинг энг катта фожиаларидан бири ҳам шундаки — биз ердан узоқлашиб боряпмиз. Натижада табиийлик ва самимиятни йўқотиб боряпмиз. Шунинг учун ҳам Рўзи Чориевдек одамларни кўзга суртиш керак.

...Яқинда у қиши менга қайғули бир гапни айтди.

— Ойбувингиз вафот этибди,— деди кўзи ёшланиб.

— Нега, нега?— сўрадим нафасим бўғзимга тикилиб.

— Менингитнинг қандайдир тури билан оғриб вафот этибди!— деди Рўзи ака кўз ёшларини арта туриб.

...Эҳ, унинг дардли кўзлари. «Ўладиган одам ўзи бошқача бўлади», дердилар раҳматли энам. Мени маф-

тун этган, хаёлчан чехраси билан беғубор болалигимга етаклаган бу қиз қалбимда бир армон ва тасвирий санъатдаги энг сеvimли образим бўлиб қолади...

II

Ҳар бир кишининг кунига бир эмас, бир неча марта ўзича ўйлаб қўядиган сеvimли кишилари бўлади. Мен ўзимнинг шундай одамларим билан вужудан яқинман. Бу кишилар мени энг аввало ўзларининг ҳақиқий инсонлиги, бағрикенглиги билан қалбимдан ўрин олган. Сўнгра эса ижодкор сифатида. Бежиз Эрнаст Хемингуэй «Фақат яхши инсонлардангина яхши ёзувчилар чиқади» демаган. Людвиг Фейербах «Ҳақиқий ёзувчилар — инсониятининг виждонидир», деганида икки юз фоиз ҳақ эди. Даставвал ўз виждони, сўнгра табиат ва борлиқ олдида покиза бўлган кишидангина туб моҳият эътибори билан ҳақиқий санъаткор чиқади.

Биз гоҳида эмас, кўп ҳолларда ўз қобилиятимиз даражасини билишда янглишамиз. Аниқроғи инсон улғайиши билан билими ва ақли ошиб бормасаям ҳаёғ тажрибасига таяниб, ўзига ортиқча баҳо берадиган бўлиб қолади. Бунинг сабабларидан бири яна юқоридаги гап — табиатдан йироқликдир. Табиатни ҳис эта ва тушуна билиш, унга яқинлик кишини ҳар қандай бевосита ақллилик ёки ақлсизлик оқибатида содир бўладиган воқеа ва ҳодисалардан асрайди, ортиқча туйғуларни жиловлаб туради.

Қолипга тушиб қолган бир адабиётшунос олимга «ижодкор ўзлигини очиқроқ формада айтганда ўз баҳосини билиши керак, акс ҳолда борган сари тугаб боради» дегандим, у «нотўғри, киши ўзлигини била олмайди» деди. У билан тортишиш фойдасиз эди. Ўзини кимлигини билмаган одамни ўзгалар қаёқдан билсин. Бари бир кўп ҳолларда биз юз-хотирчиликка борамиз. Қаршимиздаги одамнинг ёмонлигини билиб турсак ҳам уни юзига мақтаб кўкка кўтарамиз.

Назаримда инсоннинг (буюмларни истисно қилганда) тириклигидаги баҳо шунчаки юзакидир. Инсон ҳақиқий баҳосини устига тупроқ тортилгандан сўнг олади, дер эдилар раҳматли энам. Бу гапда жон бор. Айниқса бир воқеадан сўнг бунга ишонч ҳосил қилдим. Колхозимизда унчалик баобрў бўлмаса-да, ўртамиёна раҳбарлик лавозимларида ишлаб юрган бир киши вафот этди. Марҳумни элтиб кўмдилар. Кўмиб бўлишган-

дан сўнг одатдагидек қишлоқ оқсоқоли баланд овозда деди:

— Фалончи қандай одам эди-и!

— Яхши.

— Яхши одам-эди-и!

— Яхши одам эди раҳматли!— овозлар эшитилди ҳар томондан.

Сўнгра ҳамма пиёда қишлоққа қайтди. Бизда шундай одат бор. Улгандан сўнг инсоннинг ёмонлигини байроқ қилмайдилар. Бир ҳисобга тўғри, сабаби энди у ҳеч кимга ёмонлик қилмайди, қилолмайди. Қабристондан қайтган одамлар ўзаро гурунглашиб боришарди. Ҳамма ҳар хил турмуш ташвишлари ҳақида гапирар, бироқ марҳум ҳақида ҳеч ким лом-мим демасди. Четроқда гурунглашиб келаётган икки деҳқоннинг суҳбати диққатимни тортди.

— Яхши одам эди-ю, фақат шохи йўқ эди-да,— деди биринчиси.

— Ўзидан бошқа ҳеч кимга яхшилик қилганини эслолмайман,— деди иккинчиси.

Мен бир зум ҳайратдан қотиб қолдим. Уларнинг гапи менга қаттиқ таъсир қилган эди: сўнг бу гапни ўзимча чамалаб тарозига солиб кўрдим. Улар гапираётган одам билан бир марта дуч келганман. Салом бергандим у худди мен бирор нарса сўраб боргандек «ҳм-м» деди-ю, индамай ўтиб кетганди. Ҳайрон бўлгандим-у, буни унутгандим. Икки кишининг тасодифий суҳбатидан сўнг ўша учрашув лоп этиб эсимга тушди. Суҳбатдошларнинг ҳукмига эътироз билдириб бўлмасди. Шунда энамнинг ҳақликларига яна бир карра имон келтирдим.

...Мана ўзим севган инсонлар сафига мутлақо ёлгон гапиришни билмайдиган, беғубор қўй кўзи болаларникидай кулиб турадиган, кенг пешонали, Ўзбекистоннинг номери биринчи аёли Зулфия опа айтганларидек «серсоқол ошнам» Рўзи Чориевни меҳр-муҳаббат билан қўшиб қўяман.

Табиатга минг қатла шукурки, дунёда меҳр-муҳаббат деган буюк туйғу бор. Бўлмаса инсоннинг бошқа мавжудотлардан фарқи қолмасди. Аслини олганда Чингиз Айтматов айтганидек муҳаббат ҳеч кимга фойда ҳам келтирмайди, зиён ҳам. Лекин усиз яшаб бўлмайди. Дунёни ушлаб турган туйғу ҳам шу.

Рўзи ака Ленинград орқали Қримга учиб ўтиб, қа-

рийб икки ой уйида бўлмади. У киши билан гаплашадиган муҳим иш бўлмасада келишини интизорлик билан кутардим. Келмаслигини билсам ҳам ҳар куни кечқурун пиёда уйига қараб жўнайман. Одеёллар тутиб ташланган ойнаванд айвонни ўсиб кетган ток ва номозшомгул шохлари қоплаб ётарди. Бегоналигимни пайқанган қўшни рассомнинг ити менга ҳафсала билан ёпишади. Унинг хаёлларимни тўзитиб юборганлигидан хафа бўлиб, орқага қайтаман. Ахир биз хаёлан Рўзи ака билан гаплашаётган эдик-да.

Уйимизда ўғлимиз Ойқор туғилган кунда Рўзи ака тақдим этган «Ойқор» номли картина бор. Мен бу картинани илк бор устахонада кўрганымда ҳайрат ва қувончдан энтикиб кетган эдим. Асарда Ойқор тоғи этакларининг апрель ойларидаги бетакрор гўзаллиги акс эттирилган. Булутлар билан сўйлашаётган қорли чўққилар баҳор қуёшида нур таратиб товланмоқда. Қаҳратон қиш мобайнида қояларда ўз ҳукмронлигини ўрнатган музликлар истар-истамас эриб, сойларни тўлдириб, кўпириб оқмоқда. Одатда бундай пайтларда тоғ этаклари ва пасттекисликлар кўм-кўк бўлади. Бу ҳаммага маълум. Лекин картинада қизил ва сарғиш ранглар асосий ўринни эгаллаган. Картинага кўзи тушган кўпчилик кишилар менга «Тоғ ҳам қип-қизил бўладими? Тепасида ой ёки қуёш бўлмаса?» деган саволни беришди. Тўғри бу пайтларда қорли тоғларда ҳали лолақизғалдоқлар чиқмаган бўлади. Аммо рассом қизил ва сарғиш рангни қаердан олган? Буни рассомнинг табиатни мукаммал билишидан қидирмоқ керак. Табиатдан йироқ киши табиатни ўзгаларнинг кўзи билан баҳолайди. Шунинг учун ҳам буюк Леонардо да Винчй «Бево-сита табиатни ўрганган киши унинг фарзанди, ўзга ижодкорлар асарларидан руҳланган киши унинг неварасидир» деган. Шуниси борки биздаги санъатшуносларнинг кўпчилиги шунақа. Ҳар қандай картинага дуч келсангиз бир хил қолипдаги анъанавий гапларни тизиб ташлашади. Булар туйғуси ўтмаслашиб, фикрлашдан ҳам ортда қолган санъатшунослардир.

Бундай қараб турсанг ўқувчи-ёзувчилар бўлганидек чизиш техникасини пухта эгаллаб олган ясовчи расромлар ҳам кўпайиб кетяпти. Мен Чориевни ана шундан холилиги, ўзлигини сақлаб, шогирдларига ўзлигини танитаётганлиги учун севаман.

Унинг иш услуби талантли ёзувчиларнинг услубига

ўхшаб кетади. Жаҳоннинг деярлик кўпчилик буюк прозаиклари ўз асарларини жуда узоқ ўйлаб, лекин қисқа муддатда ёзиб тугатишган. Ҳақиқий санъат асари ана шундай буюк эҳтирос ва илҳом билан саноқли дақиқаларда яратилади. Худди ер ўз ўқи атрофидан чиқиб кетгандек ижодкор ҳам ўша муддатда ўзини ўраб турган муҳитдан чиқиб кетган бўлади. У қандайдир ғайритабиий жонзотга айланиб қолади. Бизда шарқона поэтик тил билан буни илҳом париси келган дақиқалар деб аташади. Бу дегани асар қисқа муддатда батамом ёзиб тугалланади деган сўз эмас. Энг муҳими бу дақиқада асар дунёга келади. Ижодкор айтадиган гапини айтиб бўлади. Кейин уни қайта ёзиши, сайқаллаши мумкин.

Санъаткорда илк учрашган кишисини кимлигини тезда пайқаб олиш қобилияти кучли бўлиши жуда муҳимдир. Чориев келажакда дуч келиши ва портретини ишлаши мумкин бўлган одамларни беш-ўн йил бурун ўрганиб, сўраб-суриштириб юради.

— О-о! Сизни яхши биламан!— дейди у ўша киши билан учрашганда қувончини яширмай.

Қараб турибсизки бир неча сеансда портрет тайёр. Унинг бу усулини кўпчилик ўзбек рассомлари инкор этдилар. Тўғри, бу уларнинг иши. Мен эса Рўзи Чориевни ўзбек тасвирий санъатининг прозаиги дегим келади.

Абдулҳақ Абдуллаев эса ўзбек портрет жанрининг тенгсиз заргаридир. У ёзаётганда худди заргарлардек ҳаракат қилади. Натура билан ишлаши худди сон-саноқсиз ижрочилардан иборат оркестрни бошқараётган ўта нозик дирижёрга ўхшайди. Ана нозик қалб, ана ўзига хос ижод услуги ва талант. Бу сирли ва покизалик тўла юрак жуда улуғ сўзларга муносибдир. Вақти соати билан бу гаплар кечроқ бўлса-да айтилади (биз доимо икир-чикирлар билан бўлиб, муҳим ишларга кечикиб юрамиз).

...Яна «Ойқор» картинасига қайтаман. Илк баҳор кунларида энди эрий бошлаган қорли чўққилар ва бутун тоғ бағри ботаётган қуёш нурида ёниб, алвон рангга киради. Ҳатто бундай дақиқаларда тоққа тикилиб қараб бўлмайди, кўз қамашади. Тоғ этақларидаги яккам-дуккам заранг, пишол, терак ва толлар оппоқ нур дарахтига айланади. Агар таъбир жоиз бўлса тоғни бадий асар деб оладиган бўлсак, бу манзара ва дақи-

қаларни асарнинг кульминацион нуқтаси дейиш мумкин. Ҳамма гап ана шу дақиқа ва нуқтани илғаш ва топа билишда. Буни рассомнинг диди ва фаросатини белгилловчи омил деса бўлади. Бундай картинани шундай дақиқаларни бошидан кечирган ва бундай манзаралардан юраги жунбушга келган ижодкор яратади албатта. Бундай манзаралар Чориев учун қадрдон эди. Агар у табиатни пухтароқ билмаганида эди, тоғни эрталабки ёки кечки бирор бир манзарасини танлаган бўларди. Фикримни юз фоиз ҳақ дея олмайману, лекин инсоннинг санъатни тушуниши табиат воситасидагина тўлақонли бўлиши мумкин.

Рўзи Чориев Абдулла Орипов портрети устида ишларди.

— Абдулла ака бирор марта ҳам устахонага келиб қаршингизда тургани йўқ, бироқ портретни тугатиб қўйибсиз,— дедим Чориевга Абдулла аканинг хаёлчан чеҳрасидан кўз узолмай.

— Ана у, қаршимда турибди,— деди Рўзи ака бўшлиққа қўлини чўзиб, баланд ва жарангдор оҳангда.— Мен уни қарийб ўн йилдан бери хаёлан чизиб юрибман. Уни гўзаллик ва покизаликнинг рамзи сифатида тасвирламоқчиман. У — ана шундай инсон. Бир мажлисда зерикканимдан унинг портретини қалам билан чизиб ўзига кўрсатдим. У сурат остига икки қатор шеър ёзиб қўйди:

Абдулланинг шудир бори,
Чизди уни Рўзи Чори!

Ҳа-ҳа-ҳа! Зўр-а!

Икром Акбаров билан Ботир Зокировни йнгирма йилдан буён чизаман. Ўлгунимга қадар чизсам керак. Бир ёзувчи бир неча киши орқали ва ҳатто ўзи ҳам портретини ишлашимни сўради. «Хўп» дедиму қўл бормаяпти. Чизолмасам керак. Сени ўша ёзаётган табиат ёки инсон билан нимадир боғлаб турмаса, унда ўзингиз излаган бирор бир ҳақиқатни кўрмасанг, ҳеч нарса чиқмайди. Биз рассомларнинг яхши-ёмонини чизган картинасига қараб дарҳол ажратиб олиш мумкин. Аммо ёзувчилар чатоқроқ. Яхши-ёмонлигини билиб улгурмасингданоқ ёстиқдек қилиб тўртта романни ёзиб ташлайди. Тўғри, унинг ҳам ўзи даражасидаги ўқувчиси бор. Китоби мағазинда кўринмаса «зўр ёзувчи экан»

ман» деб юравереди. Биласанми, мен нимани ёмон кўраман. Ёзиш ва чизиш қўлидан келмаса-да, ёзиш ва чизиш мажбуриятини олганларни. Аслида бундайлар тузуккина бир ижобий ёки салбий образ. Улар ўзидаги шу хислат, характер ёки имконият дейдими, хуллас шуни ижодкорлик таланти деб ўйлашади. Тўғри, буларга ҳам қаттиққўллик қилиб бўлмайди. «Кучли, ўрта ва паст даражадаги адабиёти бўлмаган адабиёт тўлақонли адабиёт эмас» деган экан кимдир. Ҳаётнинг, воқеаларнинг ҳаммабон қаймоғини ёзмоқ керак. Ҳар бир даврнинг ўз ҳақиқати бор. Ана шуни ёзиш керак. Демокриманки, ҳеч кимни бефарқ қолдирмайдиган воқеа ва ҳодисалар, умуминсоний туйғуларни куйлаш керак. Лекин доимо биринчи планда инсон қалби проблемаси турмоғи керак. Теран туйғулар инсон қалби қўриғининг баҳорларидир...

Ўйлаб қарасам Чориевда ҳам Абдулла Ориповга ўхшаб ўзининг бор нарасини «мана» дея кўрсата олиш гоёлари учун максимум даражада кураша билиш етишмас экан. Бу камчилик эмас, камтарликнинг биринчи талаби камсуқумликдир. Одамлар оғзи билан юришга ўрганаётган тезкор асримизда бундай камсуқум инсонлар кун сайин камайиб бормоқда. Бундай беозор одамларни тушунишади-ю, ардоқлашни ишташмайди. Лев Толстой «Ҳақиқий донолик — камсуқумликда» деганда одамлар бу қадар уддабурон ва қилни қирқ ёрадиган эмас эди. Бундай одамлар имконияти даражасида бировлар учун қўлидан келган яхшилиқни қилади. Оёққа туриб олган анчайин шогирдлар эса кўп ҳолларда устозига қараганда анча эпчил чиқиб қолади. Лекин уларни ҳам айблаб бўлмайди. Чуқурроқ ўйлаб қаралса яратиш қандай тарзда бўлмасин курашиш демакдир. Шу ўринда қувғиндаги Покистон шоири Файз Аҳмад Файзнинг «Ёзувчи фақат кузатмаслиги, аксинча курашмоғи керак» деган сўзи ўринли. Лекин ҳозирда айрим ижодкорлар буни Файз Аҳмад Файз айтган маънода эмас, ўзларининг манфаатлари доирасида тушунмоқдалар. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор. Шу ҳақда ўйлар эканман, беихтиёр хаёлимга Василий Шукшиннинг бир гапи келади. У қайси бир журнал муҳбирининг саволларига берган жавобида «биз кўпроқ яхши ишлашга эмас, яхши сўзлашга ўрганишимиз», деганди.

Жуда тўғри, ўз вақтида айтилган гап. Кўпчилик ҳолларда гапга уста кишилар ёмон ишлашади. Меҳнат-

каш одамнинг эса гапиришга вақти ҳам бўлмайди, бу ҳақда ўйламайди ҳам. Ёзувчилар ҳам (талантли шоирлар бундан мустасно) шунақа бўлади шекилли. Қайси ёзувчи нутқни қотирдими қаламини худо урган бўлади. Эл орасида «худо инсонга бир томондан беради» деган гап юради. Бекам-кўст, ҳаммабоп инсонларни икки нарса — буюклик ёки ўлим кутади! Одамларни олға бошлай оладиганлар даҳо ёки қурбон бўладилар...

Чориевни ўтган улуғ санъаткорлардан кимга ўхшашини узоқ ўйлаб юрдим. Рус тасвирий санъатининг Белинскийи — Стасов ҳақида озми-кўпми билганимдан сўнг бу икки «серсокол гўдак» (А. Горький) ўртасида жуда сезиларли яқинлик борлигини пайқадим. Чориев умр бўйи оддий, жуда оддий (аслида ҳақиқат ҳам оддий бўлади) нарсалардан ҳайратланиб, ўзи билан мулоқотда бўладиган оддий одамлар ва нарсаларни соғиниб яшаб келмоқда. У тенгсиз ўзбек паловини татиганда ҳам, хотин-қизларнинг лозимига тикиладиган жиякдаги каштани кўрганда ҳам, унчалик чиройли бўлмаган, лекин одоблигина бир қиз билан танишганда ҳам ўзини йўқотиб қўядиган даражада ҳайратланади. Ҳаёт ҳақиқатлари ва дунё сирларини илк бор англаётган ўсмирдек ҳайратдан қотиб қолади, ёки қичқириб юборади. (Унда ҳам Стасовга ўхшаб зиёнсиз консерватизм йўқ эмас.) У бунинг ҳаммасини гўзаллик деб билади. Бу ҳайратнинг замирида эса борлиққа, инсонларга нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат ётади.

Бизнинг фожиамиз ҳам шундаки — кўп ҳолларда биз ёнгинамиздаги оддий ҳақиқат ва гўзалликларни пайқамай яшаймиз. Агар инсоният ўзидаги ҳозирги даражадаги бепарволикни англай билиб, уни таг-томири билан йўқ қилиб ташламас экан, бир кун келиб бунга қарши кураша олмайдиган бўлиб қолади...

Ва ниҳоят бу талантли рассомнинг камчиликлари ҳақида ҳам узоқ ўйлаб қоламан. Элликка кирган бўлса ҳам яхши билан ёмонни, дўст билан душманни ажрата олмайди. Бу камчилик унинг учун бир кун қимматга тушиши мумкин. Олғир санъатшунос ва рассомлар ҳамда дилетантлар унинг бу камчилигидан фойдаланадилар. Бундай одамлар бошига мушкул ташвишлар тушганда (улар учун қайғурадиганлар бўлмаса) ҳимоясиз қоладилар...

Одатимга кўра кишини ёқимли толиқтирадиган баҳор оқшомларининг бирида унинг уйига қараб йўл ол-

дим. Икки қаватли рассомлар уйи атрофини ўраган сирень ва дўлана гулининг ёқимли ҳиди хотираларни титкилайди. Сиреннинг таскин берувчи ҳидидан ҳорғин кеча ҳам ҳузур қилаётгандек. Унинг айвонига тикилиб сиренлар олдида туриб қолдим. Рўзи аканинг ўзи чиқиб қолар деган ўйда эдим. Унинг картина ва эскизлар осиб ташланган уйини хаёлан тасаввур этиб эшик тутқичига қўл узатдим...

Унинг уйи ва устахонасида деярли саранжом-саришталик йўқ. Лекин жуда беғубор ва майда-чуйда-ташвишлардан холи бир руҳ, ҳолат бор. Хотиниям у қадар уддабурро аёл эмас. Бор-йўғи иккита боласи бўлса ҳам ўн болали аёлларга ўхшаб қўқиб ётади. Ижобий маънода жуда Чориевбоп беғам. Агар пухта ва тиниб тинчимас аёл бўлганда, билмадим, болафъел Чориевни дарёга эргаштириб бориб сувсиз қайтариб олиб келармиди. Беғамликка ўхшаш, лекин ҳалолликнинг устига қурилган беозорлик Чориевда чексиз. Буни дунёнинг ижодга алоқаси бўлмаган ташвишларига бефарқ қараш деса ҳам бўлади. Турмуш ташвишларини ҳисобкитоб қилиб, график асосида бажарадиган бўлсанг ҳам ижод иккинчи планда қолиб кетиши мумкин. Бир нарсага эришиш учун кўпинча иккинчи бир нарсадан воз кечишга тўғри келади.

У жуда кўп кишиларга картиналар совға қилади, область ва районларда ташкил этиладиган музейларга бепул асарлар жўнатади. Унинг анчайин шогирдлари аллақачон бойиб кетишган. У эса бу ҳақда ўйлашни хаёлига ҳам келтирмайди. Бунинг ташвишини чекиб юрганда Рўзи Чориев бўлмаслиги ҳам мумкин эди.

Оҳиста оёқ босиб залга кирдим. Негадир Рўзи ака кўринмасди. Бола-чақасини Ленинградга жўнатганди. Устахонада бўлса, нега уйини очиқ қолдирди экан? Ҳали бир қарорга келиб улгурмаган эдим Рўзи аканинг болаларникидек қувноқ ва беғубор кулгиси эшитилди.

— Эҳ-ҳе-е, нега аразладинг? Аразлама. Ҳали қандай маҳлуқ эканлигингни билмайсану аразлайсан, Яхши эмас, уят бўлади. Эҳ-ҳе-ҳе!..

Чориев овқат столи панасидаги сержун пўстак устида ағнаб, мушук болалари билан ўйнарди. Болалаган кул ранг она мушук унинг хатти-ҳаракатларини кузатганча сулайиб ётар, болалари уни ҳар томондан турткилаб эмишарди. Мени уйга кирганимни пайқаган она мушук сергакляниб, болаларини ялай бошлади. Рўзи

ака эса мушукваччалар учун балиқ консервасини очарди.

— Мушукларни консерва билан эмас, сут ёки қатиқ билан боқиш керак,— дедим Рўзи аканинг ёнига бориб.

— Сут ҳам, қатиқ ҳам, гўшт ҳам йўқ. Марина бўлмаса шунақа, ҳамма нарса тугаб қоларкан. Биргалашиб консерва еяпмиз. Буни ҳам Икром Акбаровнинг хотини берганди,— деди менга болаларча мўлтираркан.— Биттаси ўлиб қолди, онаси тишлаб олиб чиқдида, панжалари билан ерни кавлаб кўмди. Чўнқайиб ўтирганича осмонга қараб йиғлади. Мен ҳам йиғладим. Боласи ўлиб қолгандан бери хафа бўлмасин деб залда ётяпман. Кетсам миёвлашаверади, миёвлашаверади...

Чориев тўлқинланарли. Рухида севиш яширинган дард ҳукмрон эди. Нимадан тўлқинланаётганлигини бир сўз билан тушунтириб бўлмади. Қизиқ, унинг ҳаё бир гапидан мен завқланиб, ҳузур қиламан. Негаки у юрагидаги гапини ўйлаб-нетиб ўтирмай тўғридан-тўғри айтаверади. Самимият дегани менимча шу бўлса керак. Уни гапиртириш учун атайлаб саволлар беравераман. У эса ўша заҳотнёқ кутилмаган ва ҳайратланарли жавоб қайтаради.

— Мушук болалабди-я?— дедим яна ўни гапиртириш учун.

— Ҳаёт. Баҳор. Мушук туғди. Қандай гўзал. Мартирос Сарьяннинг юбилейига бораман. Қандай яхши. Сарьян дегани яна бир Арманистон дегани. Мен Ереванга кетиб қолсам мушукларга ким қарайди. Мушукваччаларнинг ҳали кўзи ҳам очилгани йўқ. Ёки сен буларни уйингга олиб кетасанми? Уйингни болкони йўқ, қаердаям боқасан. У жимиб қолди. Сўнг менга бир қараб қўйди-да, пустанкининг жунини ўйнай бошлади.

— Қачон? Ким билан кетасиз?— сўрадим.

У эшитмади. Хаёллари алақаёқларга эргаштириб кетди шекилли. Мен унинг кўзларидан шу фикрларни уқардим.

...Улуғлик ва гўзалликни ҳам юракка сиғдира билиш керак экан. Сарьян шундай буюк. Юракка сиғдириб бўлмайди. Бахтиёрликни ҳис этиш қандай бахт. Бунинг учун туйғуларни асраш ва тарбиялаш керак. Бу хотирани тарбиялаш демакдир, ўйлапман. Ақл ўзидан тарбияланадими туйғу? Менимча туйғуни, туйғуни тарбияламоқ керак. Бу бари бир санъатда бир-

ламчи бўлиб қолади. Ҳис эта билмаслик — фожиа. Аслида ҳамма нарса ақлга бўйсунадю, лекин инсон туйғуларнинг қули бўлиб яшайверади. Ақл кўпроқ сиёсатда асқотади. Албатта мен эзгуликка хизмат қиладиган ақл тўғрисида гапиряпман. Ақлнинг ёмонликка хизмат қилишидан хавфли нарса йўқ. Билиб ишлатилмаса ва умуман ақл кишини зериктиради.

— Сен ўтириб тургин, мен буларга сут олиб келаман,— деди Чориев ўрнидан туриб ошхонага қараб юраркан.— Кеча Баҳодир Жалоловнинг уйига борувдим. Болгариядан санъатшунос қизлар келишган экан. «Ётиб қолинг» деб қистади. «Йўқ, мушугим туққан, уйга боришим керак», дедим.

У ликопчада мушукларга овқат қўйди-да, дераза раҳига суяниб, икки қўлини осилтирганча хаёлга чўмди. Кейин гапира бошлади:

— Кечаги ёш рассомнинг устахонасига борганимизни ўйлаяпман. ГФРлик санъатшунослик докторига анчагина картиналарини кўрсатди. Жазонр, Польша, Урта Ер денгизи ва Миср манзаралари... Бундай картиналарни Куба ёки Англиядан келган рассом ҳам худди шундай қилиб чизиши мумкин. Ижодкор чизаётган нарсасини юрак призмасидан ўтказиб ёзиши керак. Шундагина унинг услуби ва мактаби шаклланади. Рассом— қурувчи инженер эмас. Инженер бир хил проектдаги бир неча чиройли уйларни сифатли қилиб қуриб берса мукофотланади. Негадир рассомларимиз ижодиди ҳам шунга ўхшаш ҳолат борга ўхшайди назаримда. Балки янглишаётгандирман. Муҳаббат, муҳаббат, меҳр-муҳаббат!.. Ҳамма буюк ва оддий ишларнинг бошида ана шу туради. Яқинда «Гулистон» журналида шоир Машраб Бобоевнинг яхши бир шеърини ўқиб қолдим. Ўқиб бераман:

Ўзимга ярашадур душманим ҳам бир талай,
Упишиб кўришамиз гўё адоват абас.
«Ёмонсан» деган сўзни меҳри эмас, ҳар қалай,
Номардлиги туфайли айтиши мумкин эмас.
Мени яхши кўради бу дунёда бир аёл,
Лайлию Зухролар ҳам унга келолмагай бас.
Лекин «Яхши кўраман» деёлмайди бемалол
Сабабини биласиз... Айтиши мумкин эмас.
Бошқа эшитган барча яхши-ёмон гапларим
Уринсам-уринмасам — қизиқтирмайди зарра.
Дўстим ҳам, душманим ҳам, кейин ўша дилбарим
Менга муносабатин айтса дейман баралла.

Балки баралла айтса, ўша нарсаларнинг қизиғи қолмас. Яхши гап. Ажойиб шоир. Танқидчилар тўйдан кейин ногора чалгандек доимо ва ҳамма нарсага кечикиб юришади. Сабаб улар маълум бир талантни астойдил тушуниб етиш ўрнига ўз ўқиган ва билганларини намоёйиш қилишга ўрганиб қолишяпти. Биз санъатшуносларга ёлчимагандек, сизлар ҳам адабиётшуносларга ёлчимагансизлар.

Кейин Чориев ғимирлаб, чизишга тайёргарлик кўра бошлади. Қраска ва чўткаларини эринмай овқат столига ташиди.

— Сени чизаман. Қаршимда тик тур,— деди кўзи ёниб.

Бир зум нима қилишимни билмай, каловланиб қолдим. Сабаб ҳеч қачон унинг кўзини бу қадар жиддий тус олиб, порлаб кетганини кўрмаган эдим. Унинг шу ҳолатдаги бир неча портретларини кўрганымда, хаёлимдан «Чориев ўзини бўрттириб чизибди» деган фикр кечганди. Ҳа, унинг кўзлари аслида шундай экан.

— Мушугимиз туғмасаям, ишлар бор. Кетишим керак,— дедим ноқулай аҳволдан қутулиш учун.

У эса худди ҳеч гапни эшитмагандай ҳафсала билан ишга киришиб кетди. Ташлаб кетолмаслигимни, умуман у нима деса йўқ деёлмаслигимни билади. Менинг эса хаёлимдан беихтиёр Федерико Гарсиа Лорканинг «ҳар қандай тантанали маросим абадий қабримиз устига қўйилгучи бир тошдир» деган сўзлари ўтди.

Бу пайтда кул ранг мушук болалари билан хуриллашиб ухлар, магнитофонда қандайдир янги чиққан инглиз эстрада ансамбли ва машҳур француз қўшиқчиси Шарль Азнаур куйларди. Чориев эса чап қўлидаги латтани маҳкам сиқимлаганича чўткаларни тез-тез алмаштириб ишлар, ўзича минғирлаб хиргойи қиларди.

Уйга кирганимданоқ дуч келган қоғоз ёки откриткага алланималарни қайд этиб қўяман. Балки уйдан ҳам шу мақсадда чиққандирман. Лекин ҳеч қачон дафтарқалам кўтариб у ҳақда ёзаман деб юрмаганман. У ҳам ҳозир мени келиб қолса керак деб ўйлаб ўтирган экан.

У ивирсиган устахонасида доимо кимларнидир кутиб яшайди. Булар турли тоифадаги одамлар. У «Замондошларим» дея аталган йирик асарида бу кишилар образини яратиб келяпти. Асар қарийб ўн беш йилдан бери ёзилади. «Шу асар асосида Ўзбекистоннинг бирор

ерида ушбу номда панно яратмоқчиман» деди у асарга яна бир янги образни киритар экан.

Одатда ҳар бир ижодкорнинг ўз ақл доираси, таланти ва имкониятлари даражасида уни ўраган ижодий муҳит ва кишилар бўлади. Киши ўта самимий ва қалби очиқ бўлса ундан барча тоифадаги кишилар фойдаланар экан. Ҳаммага яхшилик истовчи, ноҳақлик олдида сукут сақлай олмайдиган Чориевни ўраган муҳит камалакнинг рангига ўхшайди. Бу одамлар орасида дуч келган кишига насиҳат қилувчи сергап раҳбардан тортиб, Рўзига вужудан ғоят яқин оддий ўрмон қоровули ёки чўпон, ҳар балони кўрган, тегиримоннинг дўлига ташласанг ҳам бутун чиқадиган Тошкентнинг ультрамодадаги қизларигача бор эди. Чориев буларнинг ҳаммаси билан тил топа оларди. Ундаги юксак самимият ва меҳр олдида унга руҳан яқин бўлмаган одамлар ҳам довдираб қолишади. Улар ўзини алдаганини сезганда Чориев бор овози билан қаҳқаҳлаб кулар, ўша кишига раҳми келиб, унга узоқ тикилиб қоларди.

У умуман тўғри қиларди. Агар сичқонни буғдой ўғирлашидан батамом маҳрум этиб кўринг-чи? У қандай аҳволга тушади. Унинг атрофида ўралашиб юрган шундай кишилар ва айниқса санъатшунослар йўқ эмас. У шуларни ҳам яхши кўрарди.

...Шарль Азнаур куйларди. Умуман музыка садалари остида ёзиш маза. Тунда, айниқса ярим тунда бундай музикани эшитиш ҳузур. Кўпчилик рассомлар ўз асарларини музыка эшитиб туриб ёзишган. Айниқса Васнецов жуда кўп асарларини бевосита музыка таъсирида ёзган. «Музыкасиз,— деган эди у,— мен эҳтимол «Жанггоҳ»ни ҳам, ўзимнинг бошқа асарларимни ҳам, айниқса «Алёнушка» ва «Баҳодирлар»ни ярата олмаган бўлардим. Уларнинг ҳаммаси музыка таъсирида идрок этиб яратилган... Мен «Қирғин»ни ёзаётганимда Бах музикасидан таъсирланганман. «Баҳодирлар» Бетховен музикаларини «тинглашган», «Қор қиз» эса халқ қўшиқлари ва Римский-Корсаков музикасидан баҳраманд бўлган.

...У пўстак устида мизғиётган мушук болаларига тез-тез қараб, мамнун жилмайганча хиргойи қиларди.

— Нега ана у мушукча алоҳида ётибди? Нуқул бир ўзи тентираб кетиб қолаверади. Балки онаси эмизмагандир? — деди менга хаёлчан тикилиб.— Бирор егулик берсакмикан?

Мен эса деворда осиглиқ турган юлдузларнинг юракни ҳаприқтирувчи фониди чизилган Беруний портретини томоша қилардим.

— Ҳали еёлмайди. Бир-икки кун онасини эмсин, сўнг сут-пут бериш мумкин,— жавоб қилдим.

У индамай ишини давом эттирди. Мен энди кичкина тахтачага ишланган раққоса суратини кузатардим. Нафис бўёқлар, сарвдек қадди-қомат ва таскин берувчи ранглар. Тахтачанинг орқа томонига Мукаррама Турғунбоеванинг портрети ишланган. Асар «Баҳор» ансамбли ва Чориевнинг Швеция сафари вақтида ёзилган.

Кечаси соат тўртларда хайрлашдик. Рўзи ака онасини йўқотиб қўйган мушукваччани тўдасига қўшиб қўйди. Туфлимни кийиш учун анча қийналдим. Узоқ тик турганим учун оёғим шишиб кетган экан. Эртаси кунни телефон қилиб бормоқчилигимни айтдим.

— Йўқ! Келма! Соғиниб ишламоқчиман! Келсанг хаёлларимни тўзғитиб юборасан! Ёзиш учун соғиниш керак! Наврўз билан Оксанани соғиниб ҳар кунни бир нечтадан экспиз ишляпман,— деди одатдагидек кўтаринки овозда.

— Нимани истайсиз?— сўрадим кутилмаганда индинига салом-аликдан сўнг уни гапиртириш учун.

— Кунимдан бурун ўлмасликни,— жавоб қилди у тиниқ кулгу аралаш.— Шундагина қадим Сурхон рангини Ўзбекистон қиёфасида кўнглимдагидек чизишга улгураман.

— Нимани ёмон кўрасиз?

— Хасисликни!— деди у жарангдор овозда.— Хасислардан хоинликкача бўлган барча жиноятларни кутиш мумкин. Бундай одамларда аниқ эзгу мақсад, агар ижодкор бўлса позиция бўлмайди. Дуч келган манзара ва кишиларни ёзиб юрсанг ижодинг ўткинчи ва бачкана бўлиб қолиши мумкин. Худбин ва бахилларни ҳамма ёмон кўради. Улар бир умр ўзидан устунларни севолмай ўтиб кетишади. Севмай қўя қолишмайди ҳам, пайингни қирқишга тушишади. Бу билан улар маълум бир кишигагина эмас, умуммаданиятга тўсқинлик қилишади. Биласанми, тут дарахтини шу қадар яхши кўраманки, бу дарахт яхши одамларга ўхшайди. Ҳар бир тут ўзининг меваси ва барги билан жамиятга нафи тегаетган ва тегаетган кишиларни эслатади. Энг оддий ва меҳнаткаш ҳайвон эшакдир. Қимдир эшакка ўқишни

Ўргатмоқчи бўлганда уни кузатиб турган иккинчи киши унга «яхшиси ўзинг ундан сукут сақлашни ўрган» деган экан (Саъдий Шерозийдан).

Кейин у бирдан олов олиб, ўз-ўзидан гапира кетди.

— Биласанми кимларни яхши кўраман! Леонардо да Винчини! Асарларида руҳий гўзаллик тантанаси ёғилиб турганлиги учун! Коринни! Инсоннинг бор ички дунёсини тасвирлай олгани учун! Ренато Гуттузони! Характерларининг ёрқинлиги учун! Ундан ташқари Дайнекани ҳам! Айтматовни севаман! Айтматовни! Барчани ҳайратга сола оладиган дунёвий ҳақиқат яратганлиги учун! Ҳамзанинг «Яша Шўро!» шеърини яхши кўраман! Тенгсиз, гўзал романтикаси учун Тургеневни! «Арафа»ни ўқиб, Еленани севиб қолганман! Умар Ҳайёмни! Ҳақиқатпарварлиги ва алдамаслиги учун! Ҳамид Олимжонни! Қалбидан ва шеърдан нур ёғилиб тургани учун! Андрей Вознесенскийни! Рўйи-ростлик ва мардонаворлиги учун! Андрей Дементьевни чексиз қалби, чин инсонлиги ва чин шоирлиги учун! Нориняни-ни! Қуйма фикр ва жумлалари учун! Ҳамма-ҳаммани яхши кўраман! Ҳатто мени ёқтирмайдиганларни ҳам! Шунақа, инсон дунёга дард билан келиб, дард билан кетади.

У узоқ жимиб қолди. Сўнг олис-олисларга тикилганча деди:

— Дунёда энг гўзал туйғу — аёлларга бўлган муҳаббатдир. Инсоннинг бахти ҳам, фожиаси ҳам шундан бошланиб, шунда тугайди!..

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Дунётепаннинг деви	3	Азоб	71
Елкадаги юк	7	Савоб	79
Оқ каптарлар	14	Озор	85
Сариқ қизлар	23	Бургутлар чўққиларда	
Дустмурод бобо	28	яшайди	89
Каптарлар қайтмаган тун	36	Қайтиш	91
Ой тўлишаётган тун	47	Дала йўли	91
Ҳужжат	52	Қиссалар. Эссе	
Бемор	56	Сенинг болалик осмонинг	101
Ҳаёт ҳукми	61	Янги қор ёққан кун	151
Шикоят	66	Сангзор	191
		Мен ҳаммани севаман	29

Литературно-художественное издание

Нурали Кабул

БЕЛЫЕ ГОЛУБИ

Рассказы. Повести.

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон»—1990, 700129, Ташкент, Навоий, 30.

Рассом *Худойбердиев Х.*
 Вадий муҳаррир *Деҳқонхўжле А.*
 Техредактор *Собирова С.*
 Корректор *Ш. Максудова*

ИБ № 5195

Теринга берилди 01.03.90. Босишга рухсат этилди 06.07.90. I
 ғоз формати 84×108¹/₂. № 2 босма қоғога литературная гарниту
 юқори босма усулида босилди. Шартли босма листи 13,44. Шартл
 отг. 13,86. Нашр л. 14,31. Тиражи 75000. Буюртма № 82. Ваҳоси

Ўзбекистон нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
 Нашр. № 25—90.

Ўзбекистон ССР Давлат матбуот комитети Тошкент «Матбуот» полиг
 Фия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонасида босилди.
 702800, Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.